

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

**Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С.,
Погорільська Н.І.**

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Навчальний посібник

Київ
Видавництво Національного авіаційного університету
«НАУ- друк»
2010

Міністерство освіти і науки України
Національний авіаційний університет
Гуманітарний інститут
Кафедра авіаційної психології

Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С.,
Погорільська Н.І.

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих
навчальних закладів

Київ - 2010

УДК
ББК
П

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист №   від   )

Рецензенти:

Балл Георгій Олексійович – член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України;

Татенко Віталій Олександрович - член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України;

Панок Віталій Григорович – кандидат психологічних наук, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН і МОН України.

Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І.

П Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 270 с.

ISBN

У навчальному посібнику викладено теоретичні та практичні основи психології сім'ї, узагальнено досвід психологічної допомоги сучасній родині. Запропонований матеріал знайомить з метою, задачами та методами по роботі із сім'єю.

Особливістю навчального посібника є розроблені до кожної теми практичні заняття і практикум з підібраним психодіагностичним інструментарієм, методиками корекції дитячо-батьківських та сімейних відносин, наявність навчальної та робочої програм із завданнями для самостійної підготовки і контролю, що дає змогу використовувати його для стаціонарної, заочної та дистанційної форм навчання. Це забезпечує кредитно-модульну оцінку підготовки психологів освітнього-кваліфікаційного рівня – бакалавр.

Посібник буде корисним для психологів, педагогів, соціологів, працівників інших професій по роботі із сім'єю, а також – для студентів, магістрів та аспірантів.

ISBN

ЗМІСТ

Передмова.....8

МОДУЛЬ I. Розвиток сім'ї та шлюбу в сучасному світі.

Соціально-психологічна модель сімейних взаємин.....10

Тема 1. Історичні зміни сім'ї та шлюбу.....10

1.1. Історія розвитку шлюбних стосунків від прадавності до сучасності..... 10

1.2. Національні особливості сімейних стосунків..... 15

1.3. Особливості розвитку української сім'ї.....18

Тема 2. Соціально-психологічна модель сімейних відносин.....30

2.1. Типи сімей 30

2.2. Функції та рольова структура сім'ї.....38

2.3. Форми сімейних стосунків..... 44

Тема 3. Формування подружньої пари.....49

3.1. Теорії вибору шлюбного партнера.....49

3.2. Періоди формування подружньої пари.....54

3.2.1. Кризові ситуації в сім'ї.....64

Тема 4. Адаптація й сумісність подружжя у сім'ї.....70

4.1. Сумісність партнерів.....70

4.2. Подружні конфлікти.....77

ЗАКРІПЛЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ ПО МОДУЛЮ I. Розвиток сім'ї та шлюбу в сучасному світі. Соціально-психологічна модель сімейних взаємин .....

МОДУЛЬ II. Психологія батьківсько-дитячих взаємин. Основи сімейного консультування.....91

Тема 5. Основні психолого-педагогічні моделі батьківсько-дитячих взаємин.....93

5.1. Психоаналітична модель сімейного виховання.....95

5.2. Біхевіористична модель сімейного виховання.....100

5.3. Гуманістична модель сімейного виховання.....	104
---	-----

Тема 6. Батьківське ставлення до дитини: визначення, типи, вплив на психічний розвиток.....	114
--	-----

6.1. Психологічні механізми впливу батьків на особистість дитини	114
6.2. Типи і стилі сімейного виховання.....	119

Тема 7. Сімейні міфи та сімейні історії.....	125
---	-----

7.1. Сімейні міфи, історії, легенди – співвідношення понять.....	125
7.2. Генограма сім'ї.....	136
7.3. Прабатьки у системі сімейних взаємин.....	140
7.4. Особистісні взаємини прабабків, їх дітей та онуків.....	145

Тема 8. Сім'я як розвиваюче середовище для дитини з обмеженими можливостями.....	151
---	-----

8.1. Соціальна ситуація розвитку дитини з обмеженнями.....	151
8.2. Характер сімейного виховання як показник психологічної адаптації матерів дітей з психофізичними порушеннями.....	157

Тема 9. Теорія та практика сімейного консультування	164
--	-----

9.1. Специфіка сімейного консультування.....	164
9.2. Основні стадії сімейного консультування.....	166
9.3. Теоретичні моделі сімейного консультування.....	168
9.4. Консультування сім'ї з приводу складностей у взаєминах з дітьми.....	172
9.4.1. Консультування сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей.....	176
9.4.2. Консультування сім'ї з приводу приниження гідності дитини, із суїцидальними та летальними тенденціями.....	179
9.4.3. Консультування сім'ї з приводу психодинамічної неконгруентності особистості дитини.....	181
9.5. Консультування в ситуації розлучення.....	185
9.6. Консультування сім'ї з дитиною з обмеженими можливостями.....	187
9.7. Консультування прийомної сім'ї.....	191

ЗАКРІПЛЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ ПО МОДУЛЮ ІІ.

Психологія батьківсько-дитячих взаємин. Основи сімейного консультування.....	198
--	-----

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ ДО ДИСЦИПЛІНИ „ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї”	200
Заняття 1. Тема: Становлення психології сімейних взаємин.....	200
Заняття 2. Тема: Психологічні умови оптимізації стосунків у дошлюбному періоді.....	203
Заняття 3. Тема: Сім'я як соціальний інститут; вплив особистісних особливостей на стійкість шлюбу.....	206
Заняття 4. Тема: Фактори та умови сімейного благополуччя.....	209
Заняття 5. Тема: Особистісна та соціальна ідентичність подружжя в процесі розлучення.....	212
Заняття 6. Тема: Психологічні моделі батьківсько-дитячих взаємин.....	215
Заняття 7. Тема: Психологічні особливості батьківського ставлення до дитини.....	217
Заняття 8. Тема: Особливості подружніх взаємин у сім'ях, які мають дитину-інваліда.....	221
Заняття 9. Тема: Сімейне консультування.....	224

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ	229
--------------------------------------	-----

Психологічні особливості подружжя

Методика діагностики темперамента Я.Стреляу.....	229
Морфологічний тест життєвих цінностей.....	230
Методика „Ціннісні орієнтації» М.Рокича.....	231
Методика «Соціальний інтелект» Дж.Гілфорда, М.Саллівена.....	232
Методика діагностики самооцінки Ч.Д.Спілбергера, Ю.Л.Ханіна.....	233
Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі.....	234
Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО) В.Шутца.....	236
Характерологічний опитувальник К.Леонгарда.....	236
Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у сфері мотивації і потреб О.Потьомкіної.....	238
Методика «Діагностика комунікативно-характерологічних особливостей особистості» (Л.І.Уманський, І.А.Френкель, А.Н.Лутошкін, А.С.Чернишов).....	239
Опитувальник «Конструктивні та деструктивні родини».....	239

Подружні конфлікти та задоволеність шлюбом

Методика „Нормативний опір” Е.Г.Ейдемільера та В.В.Юстицького.....	243
Методика „Типовий сімейний стан” Е.Г.Ейдемільера та В.В.Юстицького.....	245
Опитувальник «Спілкування в сім’ї» Ю.Є.Альшиної	246
Методика «Розподіл ролей у сім’ї».....	246
Методика «Шкала сімейного оточення» С.Ю.Купріянова.....	247
Методика «Шкала сімейної адаптації та згуртованості».....	247
Методика діагностики подружніх відносин В.П.Левкович, О.Е.Зуськової.....	248
Тест-опитувальник задоволеності шлюбом.....	248
Визначення узгодженості сімейних цінностей і рольових установок у подружній парі.....	249
Методика «Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях» (Ю.Є.Альшиної, Л.Я.Гозмана, О.М.Дубовської).....	250
Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні В.В.Бойко.....	250
Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії й сімейної психотерапії.....	253

Дитячо-батьківські взаємини

Методика „Незакінчені речення” Сакса і Леві.....	253
Методика «Психологічна проникливість» М.І.Сологуба.....	254
Методика «Сімейне життя очима матері» (PARI).....	255
Тест батьківського ставлення.....	255
Порушення процесу виховання у сім’ї.....	256
Тест «Бабусі та дідусі».....	256
Опитувальник «Чи справляєтеся Ви з таким складним і відповідальним завданням як формування нової особистості?».....	258

Додатки

Додаток А. Приклади виконання студентами практичних завдань.....	261
Додаток Б. Сімейний договір.....	265
Додаток В. Психологічні задачі.....	275

*Сім'я – це те первинне середовище,
де людина повина навчатися творити добро...
В.Сухомлинський*

ПЕРЕДМОВА

Психологія сім'ї – міждисциплінарний напрямок у психології, який вивчає проблеми шлюбу і сім'ї і включає широке коло досліджень в області соціології, економіки, етнографії, історії, педагогіки, юриспруденції тощо.

Вперше систематичне вивчення психології сім'ї було започатковано у кінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст. в США. Швидке зростання досліджень призвело до того, що у 60-70-х рр. почало активно дискутуватися питання про можливість виділення досліджень в області сім'ї в окрему науку. Однак, у зв'язку з тим, що даний об'єкт у кожній із наук розглядається зі своєї специфічної точки зору, це питання залишилося відкритим.

Представлений навчальний посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів і написаний на основі кредитно-модульної системи згідно з програмою дисципліни «Психологія сім'ї», затвердженої Міністерством освіти України.

Структура книги побудована за принципами особистісно-орієнтованого навчання, діалектичними принципами професійної діяльності психолога, відповідно до вимог наукового психологічного знання і академічних положень про психологічну службу.

Мета посібника – ознайомити студентів (читачів) з основними теоретичними основами розвитку сім'ї та практичними підходами в галузі психологічної допомоги сім'ї, методами та техніками, що є найбільш доцільними під час діагностики та у консультативній роботі із сім'єю.

Даний посібник розкриває суть психологічних досліджень сім'ї, які включають: вивчення факторів, які впливають на якість шлюбу, цикл розвитку сім'ї, рольову структуру сім'ї, розподіл влади між членами сім'ї, подружнє спілкування, установки на шлюб і сім'ю, детермінанти вибору шлюбного партнера, ефективність різних паттернів виховання, психологічні особливості батьків та їх дітей

тощо. В окрему тему дослідження виділено вивчення процесу і ефективності сімейного та шлюбного консультування.

Широкий спектр даних, якими оперує психологія сім'ї є основою для формування різного роду соціальних і психологічних програм та рекомендацій, спрямованих на допомогу сім'ї. Вони служать джерелом розробки наукових принципів підготовки спеціалістів, які працюють із сім'єю, здійснюючи корекційний вплив як на сім'ю в цілому так і на окремих її членів. Розроблені та подані практичні заняття допоможуть студентам здобути навички проведення сучасних методів консультативної допомоги сім'ї.

Під час написання книги колектив авторів ставив перед собою наступні завдання: підкреслити актуальність пошуку вирішення проблем у сучасній сім'ї, позначити деякі із усталених наукових парадигм, відобразити основні тенденції і деякі із можливих напрямків розвитку наукової дисципліни, лаконічно вкласти весь багатомірний аспект вивчення проблеми у рамки вимог кредитно-модульної системи.

Посібник буде корисним для психологів, педагогів, соціологів, працівників інших професій по роботі із сім'єю, а також – для студентів, магістрів, аспірантів, які опановують навчальні дисципліни «Психологія сім'ї», «Психологія особистості», «Психологія спілкування», «Конфліктологія» тощо.

МОДУЛЬ I. Розвиток сім'ї та шлюбу в сучасному світі. Соціально-психологічна модель сімейних взаємостосунків

Нещодавно в Україні з'явилося нове свято – Міжнародний День сім'ї, який відзначається 15 травня. Для українського народу родина завжди була однією з найбільших цінностей. Кожна сім'я, кожна родина є унікальним утворенням суспільства, яке зазвичай має свої турботи і свої проблеми, та не зважаючи на все - прагне до щасливого життя та сімейного благополуччя.

Гармонійна родина – є найвищою цінністю, яка робить життя кожної людини щасливим, повноцінним та плідним. Вчені-практики визначають сім'ю - як справжню школу людських взаємовідносин, у якій людина росте, розвивається і вдосконалюється.

У сучасному світі в розвитку шлюбних взаємовідносин настають періоди, коли постає багато запитань та проблем у цьому утворенні. Щоб зрозуміти сучасний стан шлюбу, необхідно розглянути традиції, стиль життя, уявлення про роль та значення сім'ї, систему виховання дітей в історичному контексті, тобто прослідкувати зміни, які здійснювалися протягом минулих сторіч.

Тема 1. Історичні зміни сім'ї та шлюбу

1.1. Історія розвитку шлюбних стосунків від прадавності до сучасності

Сім'ї й шлюбу присвячено безліч досліджень зі стародавності до наших днів. Ще античні мислителі обґрунтовували свої погляди на шлюб і сім'ю, критикували типи родини свого часу й висували проекти їх перетворення.

Наука має у своєму розпорядженні велику й достовірну інформацію про характер сімейних взаємовідносин в історії розвитку суспільства. Зміни у сім'ї еволюціонували від проміскуїтету (безладних статевих зв'язків), групового шлюбу, матріархату й патріархату до моногамії. Сім'я переходила від нижчої форми до вищої, відповідно тому як суспільство піднімалося по щаблях свого розвитку [13].

Науковці-етнографи виділяють в історії людства три епохи: дикунство, варварство й цивілізацію. Кожна з них має свої суспільні інститути, домінуючі форми відносин між чоловіком і жінкою, свої родини.

Про динаміку сімейних взаємин відомо завдяки швейцарському історику І.Я. Бахофену, який написав книгу «Материнське право» (1861), шотландському юристу Дж.Ф. Мак-Леннану, автору дослідження «Первісний шлюб» (1865), американському етнографу Л.Г. Моргану автору книги «Первісне суспільство» (1877) та ін.

У прадавні часи чоловіки та жінки керувалися лише біологічними імпульсами, тому для ранніх щаблів суспільного розвитку була характерна безладність статевих стосунків, чоловіки та жінки вступали у статеві стосунки один з одним, брати з сестрами, батьки зі своїми дітьми тощо. Такий безладний засіб стосунків називають *проміскуїтетом* (від лат. *promiscuis* – змішаний, загальний) [8].

Первісне суспільство іноді називають родовим. *Рід* – це, зазвичай, сукупність людей, що походить від одного загального прачура. Але в первісному суспільстві у представників родів було відсутнє уявлення про прачурів, а родинність засновувалася на уявленні про загальний тотем. Тому, щоб зрозуміти розвиток шлюбних відносин необхідно розглянути такі явища як ендогамія та екзогамія.

Ендогамія – біогенна дошлюбна форма співмешкання між чоловіками та жінками, шлюб всередині роду, коли кожна жінка роду належала кожному чоловіку цього роду, і навпаки, кожний чоловік – кожній жінці [8].

Конфлікти у взаємостосунках на сексуальному підґрунті поступово стали загрозою існуванню родів. І, у визначені періоди, було введено *статеве табу* – повна заборона на статеві зв'язки всередині роду, а також жорстоке покарання для його порушників. Таке явище також називають *агамною заборонаю* або *агамія* (а – не, гамос – шлюб). Табу інцесту (заборони на кровозмішення) дослідив Е.Вестермарк. Він довів, що ця потужна соціальна норма зміцнювала сім'ю шляхом регулювання статевих стосунків [13].

У результаті таких змін чоловіки та жінки починають шукати випадкові статеві стосунки з представниками інших родів та спільнот.

У суспільстві з'являються нові *екзогамні* зв'язки між чоловіками та жінками. *Екзогамія* - це явище, яке характеризується пошуком статевих партнерів поза родом, ця вимога є похідною від ендегамії статевих стосунків всередині роду. У результаті екзогамії, народжувалися більш здорові та життєздатні діти. З'явилася кровноспоріднена сім'я: шлюбні групи були розділені на покоління, статевий зв'язок між батьками й дітьми був виключений. Рід складався з половин, що виникають у ході з'єднання двох лінійних екзогамних племен, або фратрій (дуально-родова організація), у кожній з яких чоловіки й жінки не могли одружуватися один з одним, а знаходили собі пару серед чоловіків і жінок іншої половини роду. Групи чоловіків і жінок жили поруч і склалися в «комунальні шлюби» - кожний чоловік вважав себе чоловіком всіх жінок.

Під час переходу від дитинства до зрілості існував обряд ініціації: підліток складав іспит (душевний і фізичний) і переходив у чоловічу або жіночу групу. Перехід юнаків у чоловічу групу психологічно мав більш складний характер. Це було наслідком того, що людина належала до складу групи, до якої належала мати і, взаємостосунки ще не були персоніфіковані, тобто існували взаємини не „особистість-особистість”, а „група-група”.

Жінка в групі займала особливе становище. Через стосунки, засновані на високому положенні жінок у суспільстві (гетеризм) пройшли всі народи в напрямку до індивідуального шлюбу й сім'ї. Діти знаходилися в жіночій групі, оскільки біологічне батьківство в таких умовах встановити було важко, практично неможливо, тому родинність велась по материнській лінії й тільки діставши певного віку діти переходили в групу до чоловіків. Груповий шлюб існував до кінця кам'яного століття [7].

Пізніше склалася пуналуальна сім'я - груповий шлюб, який охоплював братів з їхніми дружинами або групу сестер з їхніми чоловіками. У такій сім'ї виключався статевий зв'язок між сестрами й братами. Спорідненість визначалася по материнській лінії, батьківство було невідомо, діти належали до роду до якого належала мати. Батько й мати мали роздільне господарство, тобто здобуте на полюванні, відривалося від роду, до якого належав чоловік за для утримання дружини й дітей. Таким чином, з самого початку свого існування сім'я входила в протиріччя з більш широкою спільнотою – родом [8].

Поступово подружня пара стає в змозі самостійно утримувати дітей, вести господарство, особливо з виникненням землеробства. Тому, наприкінці бронзового та залізного століття, сім'я відокремлюється від роду. Все більше відповідальність за забезпечення й здоров'я дітей покладається на батька, поступово до батька переходить і влада. Ведуча роль у родині переходить від жінки до чоловіка. По своїй суті *патріархат* був пов'язаний зі спадкоємним правом, тобто із владою батька, а не чоловіка. Завдання жінки зводилося до народження дітей, спадкоємців батька. Від неї вимагалось дотримання подружньої вірності, оскільки материнство завжди очевидно, а батьківство - ні.

Патріархальна сім'я існувала не тільки у формі *моногамії* – один чоловік та одна дружина, а також і полігамії. *Полігамний* шлюб визначався тоді, коли один чоловік мав право володіти декількома дружинами. Така форма шлюбу передувала парному шлюбу, а в деяких країнах існує і досі. У теперішній час в деяких племенах Індії, Тибету, Південної Америки можна зустріти *поліандрію* – багатомужжя, це сім'ї в яких жінка займає досить високе положення.

У кодексі вавилонського царя Хаммурапі за кілька тисячоліть до нашої ери була проголошена моногамія, але разом з тим закріплена нерівність чоловіків і жінок. Паном у моногамній родині став чоловік-батько, зацікавлений у тім, щоб утримувати власність у руках кровних спадкоємців. Склад родини значно обмежувався, від жінки вимагалася найсуворіша подружня вірність, а перелюбство жорстоко каралося. Чоловікам, однак, дозволялося брати наложниць. Подібні закони видавалися в давні й середні століття у всіх країнах. Таким чином, законодавчим порядком закріплювалася нерівність між чоловіками та жінками [13].

Багато вчених-етнографів відзначали, що завжди як антитеза моногамії існувала проституція. У деяких суспільствах була поширена так звана релігійна проституція: вождь племені, священик або інший представник влади мав право провести з нареченою першу шлюбну ніч. Панувало переконання, що священик, користуючись правом першої ночі, освячував шлюб. Великою честю для молодят вважалося, якщо правом першої ночі користувався сам король.

У дослідженнях, присвячених проблемам родини, простежуються основні етапи її еволюції: майже у всіх народів рахунок споріднення по матері передував рахунку споріднення по

батьку; на первинному щаблі статевого відносин поряд з тимчасовими (короткими й випадковими) моногамічними зв'язками панувала широка свобода шлюбних стосунків; поступово свобода статевого життя обмежувалися, зменшувалося число осіб, що мають шлюбне право на ту або іншу жінку (або чоловіка); динаміка шлюбних взаємовідносин в історії розвитку суспільства полягала в переході від групового шлюбу до індивідуального [1,13,15].

В XIX ст. з'являються емпіричні дослідження емоційної сфери сім'ї, потягів і потреб її членів (насамперед роботи Фредерика Ле Пле). Сім'я вивчається як мала група із властивим їй життєвим циклом, історією виникнення, функціонування й розпаду. Предметом дослідження стають почуття, пристрасті, розумове й моральне життя.

Далі дослідження взаємостосунків у родині концентруються на вивченні взаємодії, комунікації, міжособистісної згоди, близькості членів родини в різних соціальних і сімейних ситуаціях, на організації сімейного життя й факторах стійкості родини як групи (роботи Ж.Піаже, З.Фрейда та їх послідовників).

Е.Еріксон описує німецьку родину початку XX ст. як конфліктну групу внаслідок заперечення батьківського авторитету. Це проявилось у юнацьких екстремістських рухах, бандах, належності до містико-романтичних культур Генія, Раси, Природи тощо.

Найбільшим проявом краху сім'ї стала сім'я у СРСР. Тоталітарна держава позбавила людей соціальних та економічних можливостей забезпечувати сім'ю й нести за неї відповідальність, виховувати дітей, взяла відповідальність за все й замінила батька собою [7].

Зміни у взаємостосунках батьків і дітей також трансформувалися протягом історії. Розрізняють шість стилів відношення до дітей: *інфантицидний* - дітовбивство, насильство (зі стародавності до IV ст. н.е.); *кидаючий* - дитину віддають годувальниці, у чужу сім'ю, у монастир та ін. (IV-XVII ст.); *амбівалентний* - діти не вважаються повноправними членами сім'ї, їм відмовляють у самостійності, індивідуальності, «ліплять» по «образу й подоби», у випадку опору жорстоко наказують (XIV-XVII ст.); *нав'язливий* - дитина стає ближчою до батьків, її поведінка строго регламентується, внутрішній світ контролюється (XVIII ст.); *соціалізуючий* - зусилля батьків спрямовані на підготовку дітей до самостійного життя, формування характеру; дитина для них - об'єкт

виховання й навчання (XIX - початок XX ст.); *допомогаючий* - батьки прагнуть забезпечити індивідуальний розвиток дитини з урахуванням її схильностей і здатностей, налагодити емоційний контакт (середина XX ст. - теперішній час) [13].

Розвиток суспільства детермінував зміну системи цінностей і соціальних норм шлюбу й родини, які підтримують розширену сім'ю, соціокультурні норми високої народжуваності були витиснуті соціальними нормами низької народжуваності.

1.2. Національні особливості сімейних стосунків

До середини XIX ст. родина розглядалася як вихідна мікромодель суспільства, соціальні відносини були похідними від сімейних. Саме суспільство трактувалося дослідниками як поширена родина, причому як патріархальна родина з відповідними атрибутами: авторитарністю, власністю, субординацією тощо.

В етнографії накопичений великий матеріал, що відображує національні особливості відносин у родині.

Для сім'ї у Древній Греції характерним були: табу інцесту; домінування моногамії; багато чисельність родини; патріархат (домінування батька над дружиною, дітьми, співмешканками). Чоловікам належала більшість прав, а жінки за зраду піддавалися суворій карі. Мешканець Спарти міг віддати свою дружину будь-якому гостеві, якщо той забажає, діти інших чоловіків, які народжувалися від таких зв'язків, залишалися в сім'ї, якщо це були здорові хлопчики [13,15].

У сім'ях Древнього Риму: віталася моногамія, але позашлюбні зв'язки були поширені; шлюб існував винятково для дітородіння, у відповідності до законів римського права; велике значення надавалося весільній церемонії, надзвичайно коштовній та продуманій до дрібниць; авторитет батька був винятковим, діти підкорялися тільки йому; жінка вважалася частиною майна чоловіка.

Великий вплив на інститут сім'ї в багатьох країнах світу мало християнство. Церковна доктрина освячувала моногамію, сексуальну чистоту, цнотливість, піддавала анафемі чоловіків, які мали декілька дружин, або жінок, які мали декілька чоловіків. Однак на практиці духівництво не завжди додержувалося церковних канонів. Церква

звеличувала невинність, помірність при вдівстві, добродесний шлюб. Шлюби християн з іновірцями вважалися гріховними. Ліберальне відношення до них було лише в період раннього християнства, оскільки вважалося, що за допомогою шлюбу християнин може повернути до ширшої віри ще одну людину.

На ранньому етапі християнства шлюб вважався приватною справою, а потім закріпилася норма вступу до шлюбу за згодою священика. Наприклад, вдова не могла знову вийти заміж без благословення священика.

Церква регулювала й сексуальні стосунки. У 398 р. Карфанеським собором було ухвалене рішення, за яким дівчина повинна зберігати невинність три дні й три ночі після весілля. Тільки за умови сплати церковного збору було дозволено вступати у статеві стосунки [13].

Формально християнство визнавало духовну рівність жінки й чоловіка, але у дійсності деякі категорії жінок - вдови, незаймані, що служили у монастирях і лікарнях - мали авторитет у суспільстві, перебували у привілейованому становищі.

У Росії сімейні стосунки стали об'єктом вивчення лише в середині XIX ст. Джерелами дослідження служили давньоруські літописи й літературні твори. Історики Д.Н.Дубакін, М.М.Ковалевський та ін. здійснили глибокий аналіз сімейно-шлюбних відносин у Древній Русі. Особлива увага приділялася вивченню сімейного кодексу «Домострою» - літературного пам'ятника XVI ст., виданого у 1849 р.

Із середини 50-х рр. психологія родини почала відроджуватися, з'явилися теорії, що пояснюють функціонування родини як системи, мотиви вступу до шлюбу, що розкривають особливості подружніх і батьківсько-дитячих відносин, причини сімейних конфліктів і розлучень; почала активно розвиватися сімейна психотерапія (Ю.Є.Альошина, А.С.Спиваковська, Е.Г.Ейдемільер та ін.).

Нормативна дохристиянська модель російської сім'ї включала батьків і дітей. Відносини між матір'ю і батьком або були конфліктними, або будувалися за принципом «домінування-підпорядкування». Характерним був для сім'ї того часу конфлікт поколінь, протистояння батьків і дітей. Розподіл ролей у сім'ї припускав відповідальність чоловіка за зовнішнє, природнє, соціальнє

оточення, жінка ж була більше включена у внутрішній простір родини. Статус одруженої людини був вище, ніж статус самотньої. Жінка мала волю як до шлюбу, так і в шлюбі, влада чоловіків - чоловіка, батька - була обмежена. Жінка мала право на розлучення й повернення в сім'ю батьків [13].

З виникненням християнської моделі родини (XII-XIV ст.) чоловік став безроздільно панувати в родині, всі були зобов'язані йому підкорятися. Чоловік як голова сім'ї був зобов'язаний нести тягар відповідальності, дружина смиренно посідала друге місце, займалася рукоділлям, домашньою роботою, а також вихованням і навчанням дітей. Мати й дитина були відособлені, але разом з тим відчували незриму й грізну владу батька.

«Виховуй дитя в заборонах», «люблячи сина, збільшуй йому рани» - написано у «Домострої». Головні обов'язки дітей - абсолютна слухняність, любов до батьків, турбота про них у старості.

У сфері міжособистісних відносин чоловіка й жінки домінували батьківські ролі над ролями еротичними, останні не зовсім заперечувалися, але визнавалися малозначними.

До сімейних задовольень, за «Домостроєм», відносяться: затишок у будинку, смачна їжа, пошана й повага з боку сусідів; засуджуються блуд, лихослів'я, гнів. Осуд людей значимих, шановних вважався страшним покаранням для сім'ї. Залежність від людської думки - основна риса національного характеру сімейних відносин на Русі. Соціальному оточенню потрібно було демонструвати сімейне благополуччя й заборонялося розголошувати сімейні таємниці, тобто існувало два світи - для себе й для людей.

У росіян, як і в усіх східних слов'ян, довгий час переважала велика сім'я. Сім'ї включали діда, синів, онуків і правнуків. Кілька шлюбних пар спільно володіли майном і господарювали. Керував сім'єю найбільш досвідчений, зрілий, працездатний чоловік, що мав владу над усіма членами родини.

На початку XVIII ст. у Росії нормативною стала індивідуальна родина із двох-трьох поколінь родичів по прямій лінії.

На межі XIX-XX ст. дослідниками була зафіксована криза сім'ї, супроводжувана глибокими внутрішніми протиріччями. Втрачається авторитарна влада чоловіка, сім'я втрачає функції домашнього виробництва. Нормативною моделлю стає нуклеарна родина, яка складається із чоловіка, жінки й дітей.

У східній і південній частинах Росії в цей період сімейне життя будувалося відповідно до патріархальних традицій: зберігалися сім'ї до складу яких входили один чоловік і декілька дружин, існувала необмежена влада батька над дітьми. У деяких народів діяв звичай брати калім - викуп за наречену. Нерідко батьки нареченої й нареченого укладали угоду ще в дитинстві або навіть до їхнього народження. Поряд із цим практикувалося викрадення наречених. Викрадаючи або купуючи дружину, чоловік ставав її повноправним власником. Доля дружини була особливо тяжкою, якщо вона потрапляла в сім'ю, де у чоловіка вже було кілька дружин. У мусульманських сім'ях серед дружин існувала певна ієрархія, що породжувала суперництво й ревності. У східних народів розлучення було привілеєм чоловіка, й здійснювалося дуже легко: чоловік просто виганяв дружину.

Протягом тривалого часу зберігалися пережитки родового ладу й полігамії у багатьох народностей Сибіру, Півночі й Далекого Сходу. Люди знаходилися під сильним впливом шаманів.

1.3. Особливості розвитку української сім'ї

Український народ протягом століть виробив сталу традицію звеличення шлюбу, сім'ї, домашнього вогнища. У його міфології існувала богиня весни Лада, яка освячувала кохання та сімейні узи. Родинному життю завжди надавалося надзвичайно великого значення, бо саме у подружньому коханні, у продовженні роду вбачався сенс існування людини. Відповідно серйозним було і ставлення до підготовки молоді до шлюбу. Вважалося, що створення сім'ї – то справа не лише молодих та їх батьків, а й громадськості, і звичайно ж, церкви. Християнська церква впливала на шлюб та родину через власну систему покаяння та сповіді, застосовуючи, крім того численні єпитимійні засоби (*єпитимія* – церковне покарання через тривалі молитви, піст, поклони). Єпитимії накладалися за викрадення нареченої, за весілля без вінчання, за порушення шлюбної угоди, за шлюб з іновірцями, близькими родичами чи свояками, за втрачену дівочу честь, за народження позашлюбної дитини тощо. Українські шлюбно-сімейні стосунки також пройшли своє становлення через общинні шлюбні спілки, коли парубки й дівчата віддалялися від своїх

родин, жили спільним життям до шлюбу і належали до різних родів, через ендогамію (заборону шлюбу в середині роду).

Народна етика виробила цілу систему уявлень щодо прав парубків та дівчат, зокрема на чергу й вік одруження. Зазвичай право у цьому плані було категоричним: першим ходити на вечорниці, як і одружуватися, мали право старші діти. Щоб підкреслити їхній пріоритет, існували спеціальні чини – старший парубок і старша дівка, і ніхто з молодших братів та сестер не міг заступати їм дорогу. Особливо ретельно ставилися до черговості дівування. Старша сестра завжди краще одягалася, а молодшій залишалися обноски; коли приходили гості завжди частувала їх старша сестра, а молодшу, як правило, спроваджували з хати; у недільні та святкові дні старша сестра не працювала. На «вулицю» сестри мали ходити разом, але молодша не мала права розмовляти з хлопцями, грати або жартувати з ними, тобто мусила весь час перебувати «у тіні». І це не випадково, бо якщо першою одружувалася молодша сестра, старшу могли вже і не взяти заміж. Проте були у шлюбній практиці і порушення ustalених норм. Наприклад, коли старший син виявлявся неслухняним, батько дозволяв парубочити молодшому синові, обходячи старшого, або коли старший ішов служити до війська, наступний за віком брат перебирав право на парубкування. Траплялися порушення черговості і в зв'язку зі смертю батька, коли не було кому врегулювати ustalений порядок. За дотриманням норм часто стежили не тільки старші в родині, а й громадськість, яка різко засуджувала порушників сімейного права.

Традиційно здійснювався підбір шлюбного партнера. Віддавали перевагу людині, яку добре знали, - саме це і зумовлювало локальний принцип добору.

Становлення сім'ї в Україні розкривається через історію розвитку культури країни, через норми стосунків між чоловіками та жінками, через конкретні етапи життя етногрупи. Пам'ятки Київської Русі («Повчання Володимира Мономаха», «Слово про закон, благодать та істину» Іларіона, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Слово про Ігорів похід», численні берестяні грамоти) допомагають глибше зрозуміти моральні, релігійні, економічно-правові засади становлення сім'ї протягом X-XIII ст. [6].

Історики доводять, що в X-XIV ст. жінка мала право у виборі нареченого, на відмову батькам або сватам небажаного нареченого, на

рівноправний із чоловіком статус при укладанні шлюбу, а в XIV-XVII ст. – право на свою частку у спадщині, її використання згідно з власною волею. Ці права мали як українки, що належали до вищих верств населення, так і прості селянки.

Зберігалося свідчення про сватання князя Володимира Святославовича до полоцької княгині Рогніди: «...не хочу за сина рабині, - зреагувала вона, - за Ярополка хочу». Датована XI ст., відома берестяна грамота (№374 за сучасним каталогом) містить зізнання: «Піди за мене. Я ж тебе хочу, а ти мене» [6].

В Уставі князя Ярослава Володимировича є положення про те, що батьки, які прагнуть насильно видати доньку заміж або забороняють шлюб з обранцем, мають як покарання сплатити певну суму гривень на користь казни. Якщо наречений відмовлявся від шлюбної домовленості, то мав сплатити «три гривні за сором» (досить висока плата, яка дорівнювала вартості коня). Володимир Мономах наставляв своїх синів:

«І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину...
Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою».

Як засвідчив Нестор-літописець, «поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив наречений по молоду, а приводив її ввечері; а позавтра приносили..., що за неї дадуть».

З літописів відомо, що ще за часів княгині Ольги у разі весілля молодий, який не належав до правлячої верхівки, мав сплачувати тільки хутро або гроші. Князі Давньої Русі не мали права «першої шлюбної ночі», яке було поширеним у середньовічній Європі та на сході України. Існували певні обмеження на кількість шлюбів (не більше двох) та на розлучення. Зрада дружини вважалася вагомою підставою для розірвання шлюбу [6].

«Правда» Ярослава Мудрого свідчить про правові та моральні норми укладання шлюбів у Київській Русі. Шлюби між чоловіками і жінками різних соціальних станів були не дуже популярними, проте у разі статевих стосунків зі служницею і народження нею дитини вона отримувала економічну підтримку й опіку. Жінка могла відхилити шлюбні домагання, не дати згоди на заручення. Після отримання згоди починали підготовку до весілля. Ритуал розрізання сиру на кусочки та його куштування означав укладання шлюбної угоди –

домовленості між батьками про день заручин. З XIII ст. домовленості фіксували своєрідною шлюбною угодою. Порушення цнотливості не було пересторогою укладання шлюбу [6].

Головними осередками спілкування та підбору шлюбних пар в Україні були вечорниці, котрі можна сміливо вважати своєрідною школою підготовки молоді до сімейного життя. На вечорниці збиралися, як правило, в хаті удовиці чи одинокої літньої пари. Дівчата приносили прядиво, вишивання чи плетіння, і кожна намагалася якомога краще показати свою майстерність. Праця чергувалася з розвагами: танцями, піснями, жартами, іграми, під час яких відбувалося знайомство дівчат із хлопцями.

Протягом всієї історії Україна не знала патріархальної сім'ї, яка була основним типом сімейного устрою на Сході і на Заході. Статеворольова поведінка українок у сім'ї та суспільстві була далекою від залежності і підпорядкування чоловікові. Жінка вільно з'являлася сама по собі або з чоловіком у товаристві та суспільстві, брала участь у святах, впливала на справи родини, громади. Особливо шанували становище вдови, коли та не брала шлюб удруге: вона ставала головою родини, громади замість чоловіка, матеріально і психологічно опікувала дітей.

Культурні традиції Київської Русі у сфері шлюбно-сімейних відносин набули розвитку за часів Козацької республіки. У книзі «Українська жінка в XVI-XVII ст.» М.Мірза-Авакянц на основі аналізу архівних документів (Актів про шлюбне право і сімейний побут тощо) наводить переконливі факти демократичних традицій у шлюбно-сімейних стосунках [6].

Шлюбний договір спочатку укладали усно, а з XVII ст., і письмово, якщо молодим надавали у придане землю. Однією з особливостей тогочасних майнових відносин була практика надання молодій *материзни* – частки землі, яка передавалася у спадок тільки по жіночій лінії. Земля здебільшого була питанням, навколо якого вибудовувалася система шлюбної угоди та шлюбних звичаїв.

Повнолітньою жінку вважали з 15 років, чоловіка - з 18 років. Коли дівчина виходила заміж, за нею давали посаг у грошах або інших цінностях, щоб забезпечити її матеріально на випадок розлуки або вдівства. У шлюбі майно чоловіка та жінки було спільним, без згоди дружини чоловік не міг нікому його передавати.

Попри вимогу закону, щоб дівчата виходили заміж лише з благословення батьків або опікунів, у народі вважалось гріхом силувати дітей до шлюбу. Завдяки вільному обранню чоловіка чи дружини за взаємною згодою українська жінка у подружжі не втрачала своєї індивідуальності і користувалась пошаною та довірою у сім'ї. Беручи шлюб і посідаючи почесне становище у родині, жінка хоч і обирала прізвище чоловіка, проте не втрачала свого титулу і не відкидала свого прізвища. Ознакою самостійності заможної жінки була печатка, на якій карбували її герб та ім'я.

Демократичність традицій, ідеї «вільностей», незалежності, що завжди жили в українській суспільній думці, а особливо поширилися з часів Запорізької Сечі, зумовлювали демократичні тенденції у міжстатевих стосунках чоловіків та жінок [6].

Українська етнокультурна розкриває глибинні архетипні уявлення про фертильність (плодючість), чуттєвість, зближення, сутність парування та продовження роду. Об'єктивізація архетипів у народних шлюбно-сімейних символах, обрядах, звичаях, фольклорі дає підставу для тверджень про егалітарність (рівність) шлюбно-подружніх стосунків, свободу від поневолення чи силування. У свідомості українців сенс сімейного життя українці вбачають не лише у пошуку іншої половини, а й у гармонійному співіснуванні з нею. У шлюбно-сімейних стосунках, диференційованих за характером статевоповідної діяльності, чоловік і жінка не переставали бути людьми з розвинутою індивідуалізацією статевих ролей.

Особливості шлюбно-сімейних взаємин простежуються в етимології слів: подружжя - від «дружити», «поділяти Я»; весілля – від «веселитись», «радіти»; шлюб – від староукр. «злюб», «кохання»; спільник – від «з половини», «рівноправ'я»; одружитись – «побратися з...» [6].

У «Збірці українських приказок та прислів'їв», зібраних 1929 р. у Полтаві (А.Багмет, М.Дащенко, К.Андрущенко), у розділі 5 «Побут. Сім'я» є таке: «Нема кращого друга, як вірна супруга». Найкраща спілка – чоловік та жінка. Чоловік жінці – краще рідної матері; жінка чоловікові – краще рідного батька. Чоловік та жінка – одне діло, одне тіло, один дух. Чоловік з жінкою, що борошно з водою. Чоловік і жінка – одне болото. Нащо клад, як у чоловіка з жінкою ад. Чоловік здуріє – пів дому згорить, а жінка здуріє – усе пожежею піде. Чоловік та жінка – пара волів: куди один, туди й

другий. Хозяйка в дому – покровя всьому. Без жінки, що без кішки, а без чоловіка, що без собаки» [6].

На різних щаблях історії домінуючою в шлюбно-сімейних стосунках була пошана до волі жінки, партнерство статей, взаємна довіра [6].

Ознаки сучасної української сім'ї набули своїх особливостей внаслідок історичного розвитку, соціально-економічних та культурних умов нашого суспільства. Протягом останнього часу, за соціологічними даними, в українських сім'ях відмічалось підвищення коефіцієнту нестабільності шлюбів. У 2002 році на 100 укладених шлюбів припадало 58 розлучень. Як наслідок, виникало багато неповних сімей, повторних шлюбів з різними формами взаємостосунків, збільшення дітей - соціальних та біологічних сиріт, важких дітей тощо.

Відповідно до статистичних даних органів реєстрації актів цивільного стану громадян Міністерства юстиції (квітень, 2008), в Україні відмічається тенденція до зменшення кількості розлучень. Це підтверджує поступове зменшення кількості українців, які виявляють бажання розірвати шлюб.

Протягом першого півріччя 2009 року в Україні розірвали шлюб 69 тис. подружніх пар, це на 15 відсотків розлучень менше, ніж за перші шість місяців 2008 року та на 20 відсотків менше у порівнянні з аналогічним періодом 2007 року. При цьому кількість розлучень традиційно на 20-40 відсотків менша, ніж кількість укладених шлюбів. Ця позитивна тенденція також є сталою і фіксується з року в рік.

Якщо виходити зі статистичних даних, найміцніші сім'ї в Україні проживають в Закарпатті, де кількість шлюбів з року в рік у 2,5-3 рази перевищує кількість розлучень.

Схожі показники з початку 2009 року зафіксовано у більшості західних регіонів країни. Зокрема, в Івано-Франківській, Львівській, Рівненській та Тернопільській областях співвідношення кількості шлюбів до кількості розлучень склало 2,5 до 1.

Найбільше ж весіль за півроку було справлено у Донецькій області (11093 шлюби), Дніпропетровській області (8521 шлюб), Львівській області (6852 шлюби), Харківській області (6786 шлюбів), Одеській області (6760 шлюбів), у Києві (6395 шлюбів).

Разом з тим достатньо велика кількість розлучень була

zareєстрована в тих же регіонах - у Донецькій області (7248), у Дніпропетровській області (5548), у Харківській області (4210) та у м. Київ (4343). Це свідчить про існування актуальності виявлення причин розлучень та знаходження шляхів подолання цієї проблеми, психологічний аспект яких не викликає сумнівів.

Питання збереження та відновлення репродуктивного здоров'я знаходиться у стані розробки й впровадження в нашій країні. Адже проблема репродуктивного здоров'я українського населення, пов'язана не тільки з соціально-економічними умовами. Падіння народжуваності відзначалося з 1986 року. Нагадаємо, у квітні 1986 року в Україні сталася техногенна катастрофа - вибух на Чорнобильській АЕС. При цьому країна займала далеко не останнє місце серед інших країн за кількістю абортів – штучне переривання вагітності, яке здійснюється за різними причинами, але також відбивається негативно на репродуктивному здоров'ї жінки.

За підсумками 2009 року народжуваність в Україні склала близько 530 тис. дітей (у той час як у 2008 році 510 тис. дітей), також зазначено, що зросла кількість сімей, в яких налічується 2 і 3 дитини, а, середній вік, коли жінки народжують, змінився з 22 до 25 років.

Проблемою сучасної української сім'ї є також конфліктність і пов'язані з нею жорстокість і насильство в сім'ї. За результатами опитувань, у більшості сімей, проблеми виникають з питань виховання дітей, їх навчання, а також високі показники міжособистісної конфліктності й невміння поводити себе в різних ситуаціях. В основі цих явищ лежить порушення духовних основ сім'ї [9].

Всю безліч проблем, пов'язаних із сучасною сім'єю, можна розділити на наступні групи:

1. Соціально-економічні проблеми. До цієї групи можна віднести проблеми, пов'язані з рівнем життя сім'ї, її бюджетом (у тому числі споживчим бюджетом середньої сім'ї), питомою вагою в структурі суспільства малозабезпечених сімей і сімей, що живуть нижче рівня бідності, зі специфічними потребами багатодітних і молодих сімей, державної системи матеріальної допомоги.
2. Соціально-побутові проблеми. За значенням змістом подібні із соціально-економічними проблемами. До даної групи відносяться проблеми, пов'язані із забезпеченням сім'ї житлом, з умовами проживання, а так само споживчим бюджетом середньої сім'ї.

3. Соціально-психологічні проблеми. Ця група включає самий широкий спектр проблем: вони пов'язані зі знайомством, вибором шлюбного партнера й далі – шлюбно-сімейною адаптацією, узгодженням сімейних і внутрісімейних ролей, особистісною автономією й самоствердженням у сім'ях. Крім того, до них відносяться й проблеми подружньої сумісності, сімейних конфліктів, згуртованості сім'ї як малої групи, насильства в сім'ях.

4. Проблеми стабільності сучасної сім'ї. Дану проблематику становлять стан і динаміка сімейних розлучень, їх соціально-типологічні й регіональні аспекти, причини розлучень, цінності шлюбу, задоволеність шлюбом як фактор стабільності сімейного союзу, її соціально-психологічна характеристика.

5. Проблеми сімейного виховання. У даній групі проблем можуть розглядатися стан сімейного виховання, типи сімей за критерієм виховання, батьківські ролі, положення дитини в сім'ях, умови ефективності й прорахунки сімейного виховання. Зазначені проблеми природно пов'язані із

соціально-психологічними проблемами й проблемами стабільності сімей.

6. Проблеми сімей групи ризику. Фактори, що спричиняють соціальний ризик, можуть мати соціально-економічний, медико-санітарний, соціально-демографічний, соціально-психологічний, кримінальний характер. Їхня дія призводить до втрати сімейних зв'язків, росту числа дітей, що залишилися без піклування батьків, постійного місця проживання, засобів для існування.

Отже, ці тенденції підводять до висновку, що сучасна українська сім'я знаходиться в кризі як соціальний інститут. Серед наслідків порушеного шлюбного інституту в умовах загальної і духовної кризи Г.І.Онищенко виділяє збільшення ролі суб'єктивних соціально-психологічних чинників регуляції подружніх взаємин: відповідності особистісного досвіду проживання подружжя в батьківській сім'ї винесених звідти норм, правил, уявлень про сім'ю; відповідності індивідуальних особливостей, ціннісних орієнтацій (правильний вибір партнера); особистісної зрілості і готовності до шлюбу і до засвоєння сімейних ролей, переборення власного егоїзму тощо [14].

На сьогоднішній день, виділяють ряд підходів до вивчення проблеми функціонування шлюбу та сім'ї (І.Л.Леванова, 2006):

Інституційно-кризовий (А. Антонов, Ю. Солодніков, В. Терьохін, В. Переведенцев, W. Goode, N. Glenn та ін.). Шлюб розглядається не тільки як відповідальність двох індивідуумів один перед одним, але і як взаємна відповідальність двох родів, що поєднується в новій родині; родина розглядається як культурна спільнота людей, яких пов'язує єдність життєвих цінностей, уявлень, а також схожість позиції у взаєминах із суспільством й окремими індивідами. Велика кількість методик і процедур розроблена і в соціології і в психології, але систематизація цієї багатомірної дослідницької техніки в межах цього підходу не завершена.

Інституційно-трансформаційний підхід (О. Здравомислова, С. Голод, S. Vem, M. Noppe, G. Hofstede, A. Oakley та ін.). Інститут родини є базовим для підтримки соціальної системи, а його стан є найважливішим критерієм суспільного здоров'я. Сім'я – це мала група, де задовольняється багато важливих особистісних потреб людини. У задоволенні таких потреб полягає сенс психологічних і соціально-культурних функцій сім'ї. Трансформація цих функцій в процесі модернізації сім'ї викликає зміни в житті сімей, в потребах її членів, характері взаємодії сім'ї з оточуючим середовищем, зовнішнім світом і, таким чином, призводить до зміни в усьому ланцюжку особистість-сім'я-суспільство (О.Здравомислова, 1992 р.).

Сімейно-центрований, соціологізаторський (Н.Трикоз, В.Гаврилюк, О.Гурська, О.Іванова, Л.Карцева, Т.Парсонс та ін.) полягає в тому, що зміна соціальних умов, зміна соціальних суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що механізм відтворення ціннісних орієнтацій перестає бути ведучим, і запускає адаптаційні механізми. Наприклад, як соціальний конфлікт всередині самого молодого покоління, так і внутрішній психологічний конфлікт, що переживають конкретні молоді юнаки та дівчата, для яких батьківський досвід стає прикладом того як «не потрібно жити», а новий взірєць є недосяжним. Цей підхід дозволяє розглядати динаміку сімейних відносин з позицій нелінійності, неврівноваженості, з урахуванням кризових періодів.

Системний підхід (А.Варга, Г.Будинайте, Д.Валлерстайн, Г.Вебер, Ф.Даттіліо, J.Haley, D.Jackson, G.Levinger та ін.), сформований в межах системної сімейної психотерапії. Даний підхід ґрунтується на двох положеннях: 1) ціле більше ніж сума його частин; 2) всі частини й процеси впливають і обумовлюють один одне. Сім'я

представляє собою диференційоване ціле, підсистеми якого складають окремі члени, або декілька членів сім'ї, пов'язаних спільним господарством, а головне стосунками. Ці стосунки називають родинно-сімейними. Кожна сімейна система має свої специфічні функції.

На сьогоднішній день проблемам шлюбу – батьківства – спорідненості приділяють велику увагу не тільки в теорії, але й на практиці. У роботах відомих дослідників Ю.Є.Альшиної, В.М.Дружиніна, С.В.Ковальнової, А.С.Співаковської, Е.Г.Ейдемільера та інших учених підкреслюється, що сім'я прямо або опосередковано відбиває усі зміни, що відбуваються у суспільстві, хоча й має відносну самостійність, стійкість. В останні роки зв'язок сім'ї із суспільством послабився, що негативно вплинуло як на сім'ю, так і на суспільство в цілому, і вже відчувається потреба у відновленні колишніх цінностей, вивченні нових тенденцій і процесів, а також в організації практичної підготовки молоді до сімейного життя.

Психологія сім'ї розвивається у зв'язку із завданнями профілактики нервових і психічних захворювань, а також проблемами сімейного виховання. Питання, розглянуті сімейною психологією, різноманітні: це проблеми подружніх, батьківсько-дитячих відносин, взаємин зі старшими поколіннями в родині, напрямки розвитку, діагностика, сімейне консультування, корекція відносин тощо.

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук - соціології, економіки, права, етнографії, психології, демографії, педагогіки тощо. Кожна з них у відповідності зі своїм предметом вивчає специфічні сторони функціонування й розвитку сім'ї. Економіка - споживчі аспекти сім'ї й участь її у виробництві матеріальних благ і послуг. Етнографія - особливості укладу життя й побуту сімей з різними етнічними характеристиками. Демографія - роль сім'ї в процесі відтворення населення. Педагогіка – її виховні можливості.

Інтеграція цих напрямків вивчення сім'ї дозволяє одержати цілісне уявлення про сім'ю як про соціальне утворення, що сполучає у собі риси соціального інституту й малої групи.

Психологія сімейних стосунків зосереджує увагу на дослідженні закономірностей міжособистісних відносин у сім'ї, внутрісімейних відносин (їхньої стійкості, стабільності) з позицій впливу на розвиток особистості. Знання закономірностей дозволяють

проводити практичну роботу з сім'ями, діагностувати й допомагати перебудувати сімейні взаємини.

У психолого-педагогічній, філософській, соціологічній літературі основні характеристики сучасної сім'ї представлені як:

- перевага світських, цивільних шлюбів, зріст числа церковних шлюбів;
- воля вступу до шлюбу й розірвання шлюбу;
- рівноправність чоловіків і жінок у шлюбі;
- збільшення кількості нуклеарних сімей;
- створення здебільшого одно-дводітної сім'ї.

Вирішувати сімейні проблеми, уникати та розуміти їх причини, а також змінити відношення до себе та оточуючих допомагає сімейна психотерапія та сімейне консультування. Сімейне консультування – це короткотривалий процес, який в основному спрямований на допомогу і підтримку сім'ї у розв'язанні актуальних, ясно усвідомлюваних проблем, які нещодавно проявились. Сімейна психотерапія – це комплекс психотерапевтичних прийомів та методів, які спрямовані не тільки на актуальні сімейні ситуації, а мають на меті аналіз минулого сім'ї, сімейну реконструкцію тощо.

Актуальним напрямком у розвитку психології сімейних відносин є розробка її методологічних основ, опора на які дозволяє уникнути фрагментарності, випадковості, інтуїтивності. Найпоширенішим на теперішній час вважають саме системний підхід, де сімейні відносини являють собою структуровану цілісність, елементи якої взаємозалежні, взаємообумовлені: подружні, дитяче-батьківські, дитячо-дитячі, прабатьківські-батьківські прабатьківські-дитячі взаємини.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні історичні етапи розвитку інституту сім'ї.
2. У чому полягає зміст взаємин у моногамних сім'ях?
3. Розкрийте динаміку відношення до дітей від прадавності до сучасних часів.
4. Як впливають національні особливості на взаємини в сім'ях?
5. Порівняйте взаємини в українській та російських сім'ях.
6. Назвіть основні проблеми сучасної української сім'ї.

7. Охарактеризуйте підходи та напрямки сучасних досліджень проблем шлюбно-сімейних взаємин.

Література

1. Антонов А. И. Социология семьи. – М.:, Социология семьи. М.: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления ("Братья Карич"), 1996. – С. 304.
2. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология. – М М.: Аспект Пресс, 1999. – С.272.
3. Бахофен И. Я. Материнское право. – М., 1861.
4. Вестермарк Э. История брака. Пер. И.Семенова. М., 1896.
5. Витек К. Проблемы супружеского благополучия. Пер. с чеш. М. Прогресс 1988г. – С.144 .
6. Говорун Т.В., Кікінеджі О.М. Гендерна психологія: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
7. Дружинин В.Н. Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 246 с.
8. Зацепин В.И. Брак и семья // Психология семьи. Хрестоматия./ Под ред. Д.Я. Райгородского. - Самара: Бахрах-М. - 2002. – С. 20-29.
9. Кісарчук З.Г. Психологічна допомога сім'ї : навч. посібник : у 3 кн. / З.Г. Кісарчук, О.І. Єрмусевич. – Книга 1. – К. : Главник, 2006. – С. 112.
10. Ковалевский М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. Пер. с фр. Изд.3. – СПб. - 2010. С.152
11. Кошонько Г. Соціально-психологічні особливості становлення молоді сім'ї як суспільної інституції // Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи: матеріали ІV Міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький : Авіст, 2007. – С. 289-293.
12. Мак-Леннан Дж. Ф. Первобытный брак. – М., 1861.
13. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силаевой. – 4-е изд., стер. - М.: Издательский центр «Академия»,2006.- С.192

14. *Онищенко Г. І.* Рольова взаємодія в молодій сім'ї / Г. І. Онищенко С. М. Хоружий // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2003. – Т. V, ч. 7. – С. 191–197.
15. *Семейная психология: учебное пособие для вузов / Л.Б. Шнейдер.* – Изд. 3-е. – М.: Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2007. – 736 с.

Тема 2. Соціально-психологічна модель сімейних взаємин

Соціально-психологічна модель сімейних відносин відображає: типологію сімей, структуру, форми, функції, ролі, стилі виховання, а також проблеми сучасної сім'ї. Слід відмітити, що на сьогоднішній день психологія сім'ї має велику кількість досліджень, які здійснювалися на ґрунті різних підходів [23].

Сім'я являє собою складну систему стосунків, об'єднуючи не тільки подружжя, але й їх дітей, а також родичів чи юридично прирівняних до них людей. *Сім'я* – найважливіша форма організації особистісного побуту, заснована на подружньому союзі (шлюбі) та родинних зв'язках, тобто стосунках між чоловіком та дружиною, батьком і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, які живуть разом і ведуть спільне господарство. Також *сім'ю* визначають як малу соціальну групу суспільства, що виконує ряд серйозних функцій, важливих як для членів сім'ї, так і для суспільства в цілому.

Шлюб, за визначенням соціологів, - це форма стосунків між чоловіком і дружиною, що історично змінюється і через яку суспільство упорядковує і санкціонує їх статеве життя, а також вбачає їх подружні та батьківські права і обов'язки. Термін подружжя, зазначає З.Г.Кісарчук, означає особистісну взаємодію чоловіка і дружини, що регулюється моральними принципами та властивими їй цінностями і передбачає рівноправність і симетричність моральних обов'язків і привілеїв подружжя [12].

2.1. Типи сімей

Спроби створити типологію сім'ї у психології, соціології, етнографії робилися багато разів, але єдиної класифікації не існує, тому ми наведемо найбільш розповсюджені в сучасній літературі.

Соціологи на основі даних перепису населення визначають *простий нуклеарний* і *складний (розширений)* типи сімей. Типологізуючи сімейні структури, слід зазначити, що найпоширенішими на сьогоднішній день є *нуклеарні сім'ї* – сім'я, що складається із батьків та дітей, або тільки із подружжя.

Складна (розширена) сім'я - поєднує дві або більше нуклеарні сім'ї зі спільним господарством і складається із трьох і більше поколінь - прабатьків, батьків і дітей (онуків). Разом із чоловіками в повторних сім'ях (заснованих на повторному шлюбі) можуть перебувати діти від даного шлюбу й діти чоловіка й жінки від попереднього шлюбу, приведені ними у нову сім'ю, такі сім'ї в літературі мають назву *суміжні або змішані*.

Також, згідно даних перепису населення, великого поширення набули, а тому набули статус окремого типу, *малі сім'ї (сім'я батьки-одинаки)* – це сім'я з одним із батьків (або матір'ю або батьком) у результаті розлучення, смерті одного із подружжя, або шлюб взагалі ніколи не укладався (В.Л.Леві, 1993).

За характером розподілу сімейних обов'язків і дивлячись на те, хто в сім'ї є лідером, виділяють наступні типи сімей: патріархальні сім'ї – характеризуються домінуванням батька; матріархальні – таким сім'ям притаманне домінування матері; егалітарні – сім'ї, де влада розподіляється між батьком та матір'ю в залежності від ситуації [4].

За видами соціально-аксіологічної спрямованості виділяють: *суспільно-прогресивні сім'ї*, де підтримують цінності соціуму, з існуванням єдності поглядів, гарними міжособистісними відносинами; *суперечливі* - з відсутністю єдності поглядів, де взаємини існують на рівні боротьби одних тенденцій з іншими; антигромадські – у таких сім'ях наявні протиріччя ціннісних ідеалів ідеалам суспільства [23].

За характером дієздатності виділяють: сім'ї з обмеженою дієздатністю (у силу психосоматичних, вікових особливостей її члени не здатні самостійно заробляти на існування - пенсіонери, інваліди тощо) [23].

Сім'ї з тимчасово обмеженою дієздатністю (психосоматичні, вікові особливості лише тимчасово обмежують соціально-економічну самостійність; наприклад, сім'ї, що переживають будь-який вид

соціальних катаклізмів, включаючи безробіття, чи мають дітей, що не досягли працездатного віку, сім'ї інвалідів). Сім'ї з необмеженою дієздатністю (члени сім'ї мають повний спектр можливостей вписатися в соціальний простір і адаптуватися до умов, що змінюються, що не носять характеру соціального катаклізму).

Одним із важливих показників життєдіяльності сім'ї, вчені визначають активність сім'ї.

Активність сім'ї характеризує орієнтацію на нарощування й актуалізацію її ресурсів, тобто ступінь самозабезпечення й самодопомоги. Виділяють три види активності:

- власне активність (орієнтація на свої сили, висока мобільність, розвиток адаптаційних здатностей);
- обмежена активність;
- пасивність (орієнтація на утримання, низька мобільність, розвинутість адаптаційних здатностей) [23].

Розрізняють сім'ї за засобами реагування на стресові, конфліктні ситуації й нормативні кризи (пов'язані з певними етапами сімейного функціонування).

В основу типології за показником психологічного здоров'я дослідники покладають феномен психологічного здоров'я сім'ї - інтегральний показник її функціонування, що визначає якісну сторону соціально-психологічних процесів родини, показник соціальної активності її членів у внутрішньосімейних відносинах, у соціальному середовищі й професійній сфері, а також стан щиросердечного психологічного благополуччя сім'ї, що забезпечує адекватну життєвим умовам регуляцію поведінки й діяльності усіх її членів.

Умовою психологічного здоров'я сім'ї, як зазначає О.Кляпець, є гармонійність сімейних взаємин [13]. Здорова сім'я вільна від дезорганізуючої внутрішньосімейної психологічної напруженості і конфліктів, не відчуває дискомфорту подружніх взаємин, має перспективи і не розпадається під впливом незначних труднощів. Це комплексний узагальнений показник соціальної активності її членів у внутрішньосімейних стосунках, у соціальному середовищі і в професійній сфері діяльності членів сім'ї. Він відображає душевне благополуччя членів сім'ї, що забезпечує адекватну їх життєвим умовам регуляцію поведінки у спілкуванні та діяльності. Цей показник характеризує два основних типи сімей.

Благополучні сім'ї. Згідно підходу С. Ryff [33], яка, узагальнюючи концепції і підходи до розуміння проблеми психологічного благополуччя, виокремлює шість незалежних компонентів психологічного благополуччя, а саме: наявність позитивного ставлення до себе і минулого життя (самоприйняття); наявність мети і предмета, що забезпечують сенс життя (мета у житті); здатність відповідати вимогам, що пред'являє повсякдення (володіння ситуацією); наявність відчуття тривалого розвитку і самореалізації (персональне чи особистісне зростання); наявність піклування і довірливих стосунків з іншими (позитивні емоції у стосунках); здатність формувати власні судження (автономія) [13].

Проблеми у благополучних сім'ях, як правило, викликані внутрішніми протиріччями й конфліктами, які пов'язані зі змінами умов життєдіяльності в соціумі: 1) з надмірним прагненням захистити один одного, допомогти іншим членам сім'ї («поблажлива, що потурає гіперпротекція» і «надмірна опіка»); 2) з неадекватністю співвіднесення власних уявлень про сім'ю й тими соціальними вимогами, які пред'являються до неї на даному етапі соціального розвитку (труднощі сприйняття протиріч сучасного соціуму).

Неблагополучні сім'ї (проблемні, конфліктні, кризові). Психологічні проблеми виникають через незадоволення потреб одного або декількох членів родини під впливом сильних внутрішньосімейних і загальносоціальних життєвих факторів. Головною проблемою, як правило, є положення дитини у сім'ї й відношення до неї батьків. У неблагополучних сім'ях у батьків найчастіше проявляються різні психогенні відхилення: проєкція на дитину власних небажаних якостей, жорстокість та емоційне відкидання, нерозвиненість батьківських почуттів тощо.

Неблагополучні сім'ї поділяють на конфліктні, кризові й проблемні [28].

Конфліктні сім'ї. У взаєминах чоловіка, жінки і дітей є сфери, у яких інтереси, потреби, наміри й бажання членів сім'ї приходять у зіткнення, породжуючи сильні й тривалі негативні емоційні стани. Шлюб може довгостроково зберігатися завдяки взаємним поступкам і компромісам, а також іншим зберігаючим його факторам.

Кризові сім'ї. Протистояння інтересів і потреб членів сім'ї носить особливо різкий характер і розповсюджується на важливі сфери життєдіяльності сімейного союзу. Члени сім'ї займають

непримиренні й навіть ворожі позиції по відношенню один до одного, не погоджуючись ні на які поступки або компромісні рішення. Кризові шлюби розпадаються або перебувають на грані розпаду.

Проблемні сім'ї. Для них характерна поява особливо важких ситуацій, здатних привести до розпаду шлюбу. Наприклад, відсутність житла, важка й тривала хвороба одного із подружжя, відсутність засобів на утримання сім'ї, осуд за карний злочин на тривалий строк і цілий ряд інших надзвичайних життєвих обставин. У сучасній Україні це найпоширеніша категорія сімей, для певної частини яких ймовірно перспективи загострення сімейних взаємин або поява важких психічних розладів у членів сім'ї.

Важливою характеристикою сім'ї є її структура [23]. Як інституціональне утворення сім'я має комплекс соціальних функцій і ролей, заради яких суспільство створює, підтримує й охороняє цей соціальний інститут. *Структура сім'ї* (групи) розглядається з точки зору функцій, які виконують її члени, а також стосовно міжособистісних відносин у ній. Як правило, неформальні відносини визначаються почуттями, які члени родини випробовують один до одного, а формальні - обов'язками й характерами її членів, обумовленими спільною справою й метою життєдіяльності. Описуючи структуру сім'ї, як правило, характеризують соціальні ролі (формальні і неформальні) і статус конкретних її членів, соціометричні позиції, що характеризують міжособистісні відносини. Іншими словами, дається характеристика актуального стану формальних і неформальних стосунків між членами сім'ї.

Сім'ї як малій соціальній групі властиві динамічні параметри. Будь-які зміни життєдіяльності сім'ї (діяльність, спілкування, стосунки між її членами) можуть розглядатися як групові процеси. До групових процесів належать динамічні, тобто змінні показники соціального процесу взаємовідносин у сім'ї [23].

Критеріями оцінки рівня згуртованості в сімейних відносинах виступають: ступінь єдності діяльності усіх членів сім'ї, морально-психологічна єдність, відповідність особистісних й сімейних прагнень, узгодження поглядів, схожість норм та цінностей, рівень розвитку особистісних якостей подружжя (контактність, стресостійкість), зміст соціально-психологічного клімату (переважаючий настрій, ступінь поступливості, довіра, наявність уваги і піклування).

Здатність членів сім'ї до узгоджених дій – ключова характеристика, оскільки згода забезпечує необхідну спільність, єдність дій, спрямованих на досягнення мети. Ступінь узгодженості дій залежить від рівня згуртованості родини, спільних інтересів у її членів, соціальної ситуації, діяльності глави сім'ї (лідера). У той же час здатність діяти незалежно від сім'ї й впливати на її рішення характеризує соціальну силу кожного її члена як особистості. Благополуччя особистості у сім'ї забезпечує необхідні соціальні умови для її продуктивної життєдіяльності, самореалізації й саморозвитку [23].

Дія групового тиску - усвідомлення приналежності до сім'ї спонукає людину поводитися певним чином і відповідно до очікувань навколишніх. Індивідуальним результатом групового тиску є конформність (конформізм). Психологи фіксують наявність змін у поглядах і поведінці людини, обумовлених особливостями конкретної сім'ї.

Встановлення визначених стосунків між членами сім'ї. Соціальні стосунки можуть бути конвенціональними (формальними) і міжособистісними (неформальними). Ці два типи стосунків сполучаються в будь-якій соціальній групі.

Сімейна суспільність – психологічна характеристика єдності та взаємозв'язку індивідів у сім'ї, що проявляється на 3-х рівнях:

1) міжособистісний рівень проявляється в емоційній привабливості членів сім'ї, а також в особливостях психологічної сумісності; 2) рівень взаємин членів сім'ї до функцій, цілей та життєвих перспектив (ціннісно -орієнтаційна єдність сім'ї тощо); 3) рівень згуртованість (показник стійкості сім'ї до деструктивних явищ).

Таким чином, родина має дві структури - *формальну й неформальну*. Вивчення цих структур (особливо неформальної) надає значиму інформацію про особливості сім'ї [23].

Сім'ї як малій соціальній групі притаманні різні види *комунікації*, що полягають у взаємодії, обміні інформації між членами сім'ї. Спілкування має великий вплив на якість життєдіяльності сім'ї. Як свідчать українські дослідники проблеми сімей найчастіше ґрунтуються на відсутності знань та навичок безконфліктного спілкування та конструктивного розв'язання можливих суперечностей (Кошонько Г.А., 2005).

Сім'я - складне утворення, багатофункціональне, але має чітку структуру, тобто сукупність постійних, стабільних зв'язків. В.А.Семиченко й В.С.Заслуженюк виділяють наступні найсуттєвіші характеристики структури [25]:

1. Влада та її розподіл, співвідношення між формальною (дозволеною нормами сучасного суспільства) владою і неформальним лідером.
2. Комунікації (взаємозв'язки), тобто розподіл інформаційних потоків у родині. В будь-якій сім'ї взаємодія між окремими її членами має різну насиченість, тривалість та якісні особливості.
3. Рольова структура. Вивчаючи людську поведінку, психологи виявили, що існує набір ролей, у яких ми виступаємо в родині і в суспільстві. Всі ми буваємо Дорослим і Дитиною, Жертвою і Переслідувачем, Рятівником і Батьком.

Згідно системного підходу, *структура сім'ї* - це склад сім'ї, кількість членів, а також сукупність її взаємостосунків. В поняття «структура сім'ї» входять[16]:

- склад сім'ї;
- підсистеми різних рівнів – частини сімейної системи, що виконують у її межах відносно незалежні функції [5];
- сім'я в цілому;
- підсистема батьків;
- дитяча підсистема;
- індивідуальні підсистеми.

Основні структурні параметри:

- 1) *згуртованість* – емоційна близькість між членами сім'ї, визначається як прихильність членів сім'ї один до одного, як емоційно члени сім'ї «пов'язані» в одне ціле;
- 2) *ієрархія* - характеризує стосунки домінування-підкорення в сім'ї. При дослідженні сім'ї дозволяє виявити ступінь впливу одних членів сім'ї на інших.
- 3) *внутрішні та зовнішні межі* – використовують для аналізу взаємостосунків сім'ї з соціальним оточенням, а також між підсистемами всередині сім'ї (індивідами, діадами, тріадами тощо), рольова структура сім'ї. Межі визначають структуру сім'ї, а тому й зміст її життя. Кожна сім'я набуває своїх власних правил, а межі таким чином набувають гнучкості й проникливості. Якщо зовнішні

межі надто жорсткі, то відбувається мало обмінів між сім'єю і оточенням, створюється застій у системі. При надто слабких межах у членів сім'ї багато зв'язків із зовнішнім середовищем і мало між собою.

Характер структурних проблем [16]:

а) *міжпоколінні коаліції*. Зазвичай, в сім'ї існують *альянси* між членами сім'ї для досягнення визначеної мети, вони є непостійними й залежать від ситуації. Але існують ситуації, коли альянси носять дезадаптивний характер (наприклад, двоє об'єднуються проти одного), тоді вони стають *коаліціями* - це угруповання із слабким членом родини проти того, хто здається більш сильним;

б) *реверсія ієрархії* – перевернуті ієрархії, коли вертикальні коаліції стають більш сильними ніж горизонтальні (наприклад, згуртованість у коаліції між кимось із батьків і дитиною більша ніж у батьків між собою). Представник структурного підходу в сімейній психотерапії С.Мінухін виявив наступну закономірність: горизонтальні коаліції функціональні (коли об'єднуються, наприклад, брати з сестрами), а вертикальні - дисфункціональні (наприклад, емоційно мати з дочкою знаходяться у більш близьких стосунках, ніж мати з батьком);

в) тип *незбалансованої* сімейної структури: сімейні структури, які містять аутсайдерів, структури, засновані на дисфункції одного із членів сім'ї, структури, що містять через поколінні коаліції, приховані коаліції, незбалансованість у дитячій підсистемі [16].

Сімейна система – це відкрита система, яка знаходиться в постійному взаємообміні з навколишнім середовищем. Вона є системою, що постійно самоорганізується. І як будь-яка інша система функціонує під впливом двох законів: гомеостазу і закону розвитку. Закон гомеостазу говорить: будь-яка система прагне до сталості. Стосовно сім'ї, це означає, що будь-яка сім'я, у будь-який момент повинна зберігати свою незмінність. Зміни, які відбуваються у життєдіяльності сім'ї, навіть радісні, очікувані іноді всі члени сім'ї переживають дуже болісно й тривалий час. За законом розвитку кожна сімейна система повинна пройти життєвий цикл – певну послідовність змін подій і стадій. Такі стадії і події проходить будь-яка сім'я (шлюб, зміна фізичного віку тощо). Таким чином, рівновага у сім'ї підтримується завдяки постійному переходу від гомеостазу до змін.

Розрізняють два рівні змін у системі: зміни першого порядку і зміни другого порядку. Зміни першого порядку – це структурні зміни (один з членів сім'ї переїхав, помер тощо). Зміни другого порядку відбуваються у взаємостосунках членів сім'ї, у зв'язку зі змінами першого порядку. Наприклад, після розлучення батьків змінюється склад родини, у зв'язку зі зміною місця проживання батька, видозмінюються і сімейні стосунки як між партнерами в минулому, так і між батьком й дітьми [12].

Порушення структури сім'ї перешкоджає виконанню сім'єю своїх функцій, тобто порушення структури взаємостосунків є перепорою для задоволення ряду потреб одного з її членів сім'ї.

2.2. Функції та рольова структура сім'ї

У сім'ї найбільш природно задовольняються важливі особистісні потреби людини. Саме тут людина набуває необхідних соціальних навичок, опановує базові стереотипи поведінки та культурні норми, реалізує свої емоційні переваги, отримує психологічну підтримку й захист, які виникають під час контакту із зовнішнім світом (О.М. Здравомислова).

Психологічні функції сім'ї пов'язані з розвитком її структурної організації, особливості сімейного устрою впливають на характер взаємодії її членів між собою та із зовнішнім оточенням (Фрімен, 2001р.).

Функція – це життєдіяльність сім'ї, пов'язана із задоволенням визначених потреб її членів. Виконання функцій сім'ї має значення не тільки для її членів та родичів але й для суспільства в цілому [2,6,16,21,23,24,31,32].

Дослідники виділяють два основні аспекти сімейного функціонування: актуальні функціональні обов'язки, які можуть бути делеговані членам сім'ї соціальним оточенням, та поведінкові феномени й процеси, які проявляються в сім'ї через міжособистісні взаємостосунки.

Загальноприйнятої класифікації сімейних функцій на сьогоднішній день не існує, однак вчені визначають наявність взаємозалежності та взаємодоповнюваності. До функцій сім'ї відносять:

- *репродуктивну* - біологічне відтворення й збереження потомства, продовження роду; проблема народжуваності пов'язана з протиріччям між фактором стабілізації сім'ї та умов життєзабезпечення дітей, з деформацією взаєностосунків між подружжям тощо;

виховну - духовне відтворення населення. Сім'я формує особистість дитини, робить систематичний виховний вплив на кожного її члена протягом усього життя; вона включає самовиховання подружжя, взаємовиховання. Сімейне виховання на відміну від суспільного більш емоційне; для достатнього впливу на укріплення й розвиток її членів сім'я повинна опанувати культуру шлюбно-сімейних взаєностосунків. У свою чергу, емоційність пов'язана з тим, що вона є посередником батьківської любові до дітей, яка викликає відповідні почуття дітей до батьків;

- *господарсько-побутову (господарсько-економічну)* - підтримка одними членами родини інших: неповнолітніх, старіючих, непрацездатних; пов'язана з харчуванням сім'ї, придбанням та утриманням домашнього майна, одягу, благоустрою помешкання, створенням домашнього затишку, організацією життя й побуту сім'ї, формуванням й витрачанням домашнього бюджету. У сфері господарських справ формуються внутрішньосімейні взаєностосунки, зміст яких визначається господарською діяльністю. У цих умовах можливо пізнати мотиваційні та вольові компоненти кожного члена сім'ї, а також визначити можливі конфліктогенні області взаєностосунків, а також варіанти їх налагодження;

- *рекреативну* (від лат. *recreatio* – відновлення) - функція організації дозвілля - підтримка родини як цілісної системи; зміст і форми проведення дозвілля залежать від рівня культури, національних традицій, індивідуальних схильностей та інтересів, віку членів родини, її доходів, спрямована на підтримку фізичного стану родини, піклування про благополуччя кожного;

- *функцію соціального контролю* - відповідальність членів родини за поведінку її членів у суспільстві, їхню діяльність, основу, що орієнтує, встановлює цінності й елементи культури, визнані в усьому суспільстві або в соціальних групах;

- *регенеративну* (від лат. *regeneratio* - відродження) або *соціально-статусну*, пов'язану з наслідуванням статусу, прізвища, майна, соціального положення;

- *психотерапевтичну функцію або емоційної підтримки* – психологічний захист кожного члену сім'ї, його емоційна стабілізація. Вона вважається відносно новою, хоча завжди була притаманна сім'ї, набуває особливої актуальності з поширенням в сучасних умовах партнерської сім'ї та зростаючою кількістю стресогенних факторів у світі;

функцію статевого регулювання – через сім'ю впорядковуються природні статеві потреби людей, які набувають форму подружніх взаємостосунків.

Найбільш важливою особливістю сімейних функцій є їх *комплексність*, яка заснована на взаємодії родичів і дозволяє поєднати й задовольнити потреби людини в сім'ї. Звичайно, потреба може бути задоволена й поза сім'єю, але це вимагає від людини додаткових енергетичних затрат для встановлення додаткових соціальних контактів з іншими соціальними інститутами та людьми.

Г. Навайтіс визначає основні групи сімейних *потреб* [20]:

- створення й підтримка матеріальних умов життєдіяльності сім'ї;
- пов'язані з материнством потреби у любові та опіці;
- потреба у психологічній та фізичній близькості;
- потреба у сімейному спілкуванні.

Виходячи з цього, вчені визначають такі основні сфери сімейного впливу: побут, діти, інтимність та сімейне спілкування.

Деякі автори (А.І.Харчев, А.І.Антонов) поділяють сім'ї на *специфічні (традиційні)* – такі, що впливають із сутності сім'ї та відображують її особливості як соціального явища, та *неспецифічні* – сім'ї, що вимушені або пристосовані виконувати функції у визначених історичних обставинах. До специфічних функцій сім'ї відносять народження (репродуктивна функція), зміст (екзистенціальна функція) і виховання дітей (функція соціалізації) – вони залишаються незалежно від змін, які відбуваються у суспільстві. До неспецифічних функцій сім'ї відносять накопичення та передачу власності (соціально-статусна функція), організацію виробництва та споживання, домогосподарство, відпочинок (рекреативна функція), піклування про здоров'я та благополуччя членів сім'ї, створення мікроклімату, що сприяє зняттю напруги й самозбереженню «Я» кожного (психотерапевтична функція). Ці функції відображають зміни

у парадигмі життєдіяльності сім'ї в залежності від культурно-історичного розвитку суспільства.

Порушення функцій сім'ї – це такі особливості життєдіяльності сім'ї, які утруднюють або перешкоджають виконанню її функцій. Звідси виділяють два основні типи сім'ї: нормально функціонуюча (або гармонійна) сім'я та дисфункціональна сім'я.

Нормально функціонуюча сім'я – сім'я, що відповідально й диференційовано виконує свої функції, внаслідок чого задовольняє потреби в зростанні й змінах як сім'ї в цілому, так і кожного члена сім'ї [32]. Ознаками такої сім'ї є толерантність, повага один до одного, чесність, бажання бути разом, схожість інтересів і цінностей, цьому сприяє вміння членів сім'ї вести переговори за усіма аспектами спільного життя [21,22].

Дисфункціональна сім'я – сім'я, яка нездатна задовольняти потреби своїх членів в особистісному та духовному зростанні. У таких сім'ях, згідно системному підходу, закон гомеостазу сильніший ніж чинність закону розвитку. У таких сім'ях найчастіше зустрічаються наступні проблеми [32]:

- *помилковий вибір партнера* – очікування, що чоловік або дружина будуть нагадувати матір або батька; незакінчені стосунки з батьківською сім'єю – подружжя замість того, щоб домовлятися один з одним при вирішенні проблем, звертаються за порадою до батьків;
- *втрата ілюзій* – подружжя вступають до шлюбу заради кохання, але очікуваного щастя не мають. Потреба в опіці і домінуванні виявлялася важливішою за реальні сексуальні стосунки;
- *переживання розгубленості* – подружжя починають розмірковувати „Навіщо ми живемо разом?“, „Тому що хочемо, або мусимо?“
- *подружжя зрада й загроза розлучення* – найчастіший привід звернення до психолога, психотерапевта. Адже причина зрад та розлучень є невиконання або неналежне виконання сім'єю своїх функцій;
- *цивільний шлюб як спроба уникнення відповідальності* – юридичної, фінансової тощо.

Н.В.Малярова розкладає типи мотивацій вступу до шлюбу на три групи: одним потрібен сам шлюб; іншим потрібний вже певний тип

шлюбу (престижність, матеріальні міркування тощо); треті – орієнтовані на іншу людину (їм потрібна, необхідна цікава саме така людина, а не інша) [17].

Дослідження Е.Г.Ейдемільер і В.Юстицькіса виявили наступні *мотиви* вступу до шлюбу у дисфункціональних сім'ях [32]:

- втеча від батьків – як пасивний протест проти батьківського авторитету. За Е.Фромом, такий шлюб - це спроба компенсувати власну порожнину замість засобу збагатити своє життя;
- вступ до шлюбу з почуття обов'язку – передчасна вагітність або статеві стосунки, що супроводжуються почуттям провини і вимагають одруження;
- самотність - зустрічається у людей, які переїхали на нове місце проживання. Вони одружувалися з тими людьми, яких знали раніше або яких рекомендували товариші по службі. В інших випадках самотність була наслідком переживання екзистенціальної порожнечі;
- наслідування традицій (ініціатива батьків);
- престиж, пошук матеріальних благ;
- помста - означає, що один із партнерів був знехтуваний і з помсти одружився з іншою людиною;
- любов - також значиться в шкалі психологічних причин формування дисфункціональних сімей, тому що ймовірність зустріти людину, що повністю відповідає «еталону» мала, любов тільки формує передшлюбні пари, а надалі шлюбний союз, про що мова буде йти у «Теоріях вибору шлюбного партнера».

Таким чином, слід відмітити, що єдиного переліку основних функцій не існує. Автори зазвичай звертають увагу на групи основних потреб, які повинні задовольнятися у сім'ї та пропонують перелік функцій, виходячи із власної концептуальної моделі. Однак, схожість поглядів дослідників полягає в тому, що функції відображають історичний характер зв'язку між сім'єю та суспільством на різних історичних етапах.

Роль – це соціальна функція особистості, що відповідає прийнятним нормам, засіб поведінки людей в залежності від їх статусу чи положення в суспільстві, в системі міжособистісних стосунків [16].

Російські дослідники поняття «функції сім'ї» співвідносять з поняттями «сімейна роль» та «структура сім'ї». Функції сім'ї визначають як основний зміст сукупності соціальних ролей у сім'ї (Васильєва Е.К., Харчев А.Г., Маяковський М.С. та ін.). Разом із тим, деякі вчені, виділяють сімейні ролі на основі добору функцій сім'ї як малої групи та зосереджують увагу на взаємостосунках між членами сім'ї з приводу розподілу ролей, а також функціонально-рольовій структурі сім'ї.

Якщо функції сім'ї визначають зміст сімейних ролей, то для рольової структури характерним є розподіл ролей, тобто які обов'язки виконує кожний член сім'ї та на яких принципах побудовані рольові стосунки. Процес виникнення рольової структури сім'ї є показником її становлення як соціальної спільноти, адаптації подружжя один до одного та створення спільного стилю життя. Як вже зазначалось, у *традиційній сім'ї* ролі подружжя закріплюються у відповідності з їх статтю: жінка виконує роль матері й господарки, чоловік відповідає за матеріальне забезпечення й сексуальні стосунки. В *егалітарній сім'ї* ролі розподіляються порівну.

Ю.Є.Альошина виділяє наступні основні ролі в сім'ї [2,23,24]:

- відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї;
- господар-господарка;
- відповідальний за догляд немовляти;
- сексуальний партнер;
- організатор розваг;
- організатор сімейної субкультури (сімейні традиції);
- відповідальний за підтримку родинних зв'язків;
- «психотерапевт» сім'ї.

Проблема вибору та прийняття того чи іншого рольового зразку невідокремлена від формування взаємостосунків між членами сім'ї. Таким чином, розгляд типів, структури, функцій сім'ї та подружніх ролей призводять до розуміння того, що сімейні взаємостосунки не можуть складатися зразу, вони трансформуються і являються індикатором змін протягом всього розвитку сім'ї.

2.3. Форми сімейних стосунків

Універсальність шлюбу та сім'ї пов'язана з обов'язком кожної істоти жити за природними законами і одночасно з обов'язком індивідуума вести корисне для суспільства життя. Унікальність шлюбу та сім'ї - це емоційний та кровно-родинний потенціал, це мистецтво жити разом. Міжособистісні взаємини, серед яких шлюбно-сімейні стосунки, посідають центральне місце у багатьох українських та російських дослідників, складають психологічний простір життєвого світу особистості, визначаючи якість життя людини, обумовлюючи її суб'єктивне відчуття задоволеності собою та іншими. Саме шлюбно-сімейні стосунки забезпечують задоволення багатьох особистісних потреб, фрустрація яких призводить до викривлення у розвитку особистості та внутрішніх конфліктів, що роздирають людину зсередини.

Розрізняють форми шлюбно-сімейних стосунків та форми розвитку сімейних відносин.

Дослідники визначають такі форми шлюбно-сімейних взаємостосунків [24]:

1. Шлюбно-сімейні стосунки на основі чесної контрактної системи; для такої взаємостосунків характерно: партнери уявляють чого хочуть від шлюбу, допомагають вирішувати життєво-важливі проблеми один одному, емоційна прив'язаність – але не кохання. Негативною рисою є те, що така сім'я існує як економічна одиниця – не має польоту, емоційних переживань, існує максимальна особистісна свобода, а особистісна залученість у сімейні стосунки – мінімальна.
2. Шлюбно-сімейні стосунки на основі нечесного контракту. Ознаками таких стосунків є: однобічність, коли кожний з партнерів намагається отримати свою користь від цього шлюбу.
3. Шлюбно-сімейні стосунки за примусом. При такій формі сімейних стосунків не має глибокого почуття; основою для таких стосунків може бути жалість, амбіційність або власне бажання володіти партнером; виключена свобода; психологічні основи деформовані, компроміси неможливі.

4. Шлюбно-сімейні стосунки як ритуал виконання соціально-нормативних установок, наслідування визначених суспільством стереотипів. Однак при таких формах стосунків є передумови для довгостроковості існування сім'ї та шлюбу, хоча при цьому не виключена випадковість шлюбу, а тому й випадковість розпаду.
5. Шлюбно-сімейні стосунки, освячені коханням. Вони є ідеальною формою взаємостосунків, які засновані на добровільності, повазі; діти народжуються в любові. При цьому зберігаються індивідуальність і самостійність, а також повна підтримка партнера.

Використовуючи категорію «розвиток», вчені описують традиційні й квазісімейні форми розвитку шлюбно-сімейних відносин [24].

Ознаками традиційних шлюбно-сімейних відносин є: одруженість (законний шлюб, юридично оформлений, фіксовані подружні відносини); обов'язкове бажання мати дітей; стабільність; чоловіча ідеологія (установка на домінування чоловіка); сексуальна вірність; гетеро сексуальність; діадність.

До особливостей квазісімейних форм шлюбно-сімейних стосунків відносять: самотність, незареєстроване спів мешкання, розлучення, повторні шлюби, відкритість шлюбу, тобто будова життя на основі теперішнього усвідомлений бездітний шлюб, хоча безплідність жінок є однією з найгостріших проблем сьогодення не тільки у нашій країні, але й в усьому світі. За статистикою Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я, 10% жінок 18-44 років - безплідні; 25% жінок між 18-44 роками мають певні проблеми з вагітністю; частота чоловічого фактору в загальній групі подружніх пар з безпліддям складає біля 50%.

Дослідженням шлюбно-сімейних взаємостосунків приділяють увагу багато українських дослідників, таких як Л.М.Пучкова, М.Є.Жидко, О.С.Кочарян, О.В.Волошок, О.Ю.Сидоренко, О.С.Язвинська, Н.Є.Хлопоніна та ін.

Важливу роль в організації сімейного життя відіграють шлюбно-сімейні настанови [13]. Шлюбно-сімейні настанови формуються з раннього дитинства, в процесі соціалізації. На цей процес безпосередньо впливає батьківська сім'я, вона ж опосередковує пізніші впливи зовнішнього соціального оточення.

Згідно з даними, одержаними під час дослідження шлюбно-сімейних домагань молоді, проведеного з студентами I – II курсів Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (опитано 50 осіб), в структурі життєвих домагань шлюбно-сімейні посідають вагоме місце, а шлюбно-сімейна самореалізація є для молодих людей необхідною умовою досягнення життєвого успіху. Сучасне студентство характеризується визнанням цінності сім'ї, прагненням до матеріального благополуччя, але ці життєві домагання поєднуються з цінністю доброго здоров'я і цікавої роботи. Шлюбно-сімейні настанови студентів спрямовані на досягнення душевного комфорту, поєднання любові й поваги, народження та виховання дітей. Водночас ці дані демонструють тенденцію до створення сім'ї «закритого типу», що характеризується обмеженням спілкування поза її межами та дуже високим ступенем близькості між її членами всередині [13].

Отримані дані свідчать про зміни, що відбуваються в суспільній свідомості. Послаблення стереотипів, індивідуалізація взаємин, особистісна орієнтація ставлять молодих людей перед необхідністю усвідомлення власних бажань, схильностей, настанов. Молоді люди відчувають необхідність реалізовувати себе в різних сферах життєдіяльності, більшість бажає розподіляти обов'язки залежно не від статі, а від особистісних прагнень. У зв'язку з тим, що стереотипний розподіл ролей більш негативно відбивається на жінці, чоловіки більш схильні захищати традиційний рольовий розподіл в сім'ї.

Форми взаємовідносин у сім'ї визначають, які проблеми можуть виникати в таких сім'ях. Здорові подружні взаємини, крім забезпечення життєдіяльності сімейного організму, обумовлюють розвиток кожного з партнерів і подружжя в цілому, благополуччя сім'ї, успішність розвитку всіх її членів окремо і разом [13].

У працях, присвячених проблемам шлюбу та сім'ї, спостерігається суперечливість у критеріях успішності, адаптивності та функціональності родини. З одного боку сім'я традиційно визначається через її інституційні властивості (М. Гіренко, Т. Димнова, Н. Краснов, Т. Литкіна), а з іншого – дослідники акцентують увагу на деінституційному характері подружніх стосунків (С. Голод, А. Жвінклене, В. Пищик та ін.). Як зазначає Л. Карцева, дослідники часто не уточнюють, про що саме йдеться – про сім'ю як

соціальний інститут, або малу групу, або як систему, – і це породжує велику кількість суперечностей. У цьому сенсі найбільш адекватним є системний підхід, який розглядає шлюб як цілісну систему, метою якої є, з одного боку, саморозвиток, а з іншого – стабілізація наявного стану справ.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте сім'ю як соціальний інститут.
2. Перерахуйте ознаки сім'ї як малої групи.
3. Назвіть основні показники (критерії), за якими можна визначати типи сімей.
4. Назвіть основні характеристики сім'ї як системи.
5. Що таке функція? Перерахуйте основні функції сім'ї.
6. Дайте визначення поняттю «роль». Назвіть основні ролі в сім'ї.
7. Назвіть форми шлюбно-сімейних взаємостосунків у сім'ї.

Література

1. *Андрієнко Е.В.* Социальная психология для педагогических ВУЗов / под ред. Слостенина В.А. – М.: Издательский центр «Академия», 2000 - 264 с.
2. *Алешина Ю. Е., Гозман Л. Я., Дубовская Е. М.* Социально-психологические методы исследования супружеских отношений, – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 120 с.
3. *Антонов А. И., Медков В.М.* Социология семьи. – Социология семьи. М.: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления ("Братя Карич"), 1996. - 304с.
4. *Браун Дж., Кристенсен Д.* Теория и практика семейной психотерапии – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
5. *Васильева Э.К.* Семья и ее функции: демографо-статистический анализ. - М.: Статистика, 1985. – С.118
6. *Витек К.* Проблемы супружеского благополучия. / Пер. с чеш. / Общ. ред. и предисл. М.С. Мацковского. – М.: Прогресс, 1988.-С.138.
7. *Владин В., Капустин Д.* Гармония семейных отношений. – М.: Лучшие книги, 2006.– 320 с

8. *Голод С. И.* Будущая семья: какова она? Социально-нравственный аспект. М.: Знание, 1990. – С. 64
9. *Дружинин В.Н.* Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 246 с.
10. *Кісарчук З.Г.* Психологічна допомога сім'ї : навч. посібник : у 3 кн. / З.Г. Кісарчук, О.І. Єрмусевич. – Книга 1. – К. : Главник, 2006. – С. 112.
11. *Кляпець О.* Шлюбно-сімейні настановлення молоді як чинник вибору здорового способу життя // Соціальна психологія. - 2005. - № 6 (14).- С.151-157.
12. *Ковалев С. В.* Психология современной семьи. – М., 1988.
13. *Короленко Ц. П.* Семь путей к катастрофе: Деструктивное поведение в современном мире. – Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1990. – С.222.
14. *Малкина-Пых И.Г.* Семейная терапия. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – С. 992.
15. *Малярова Н.В.* Особенности социологического анализа семейных конфликтов // Социологические исследования. - 1984. № 1. – С.18 – 27.
16. *Марковский М. С.* Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики. – М., 1989.
17. *Навайтис Г.* Муж, жена и... психолог. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 128.
18. *Навайтис Г.* Семья в психологической консультации. – М.: Московский психолого-социальный институт. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 224 с.
19. *Обозов Н. П., Обозова А. Н.* Диагностика супружеских затруднений // Психологический журнал, т. 3 – 1982 – № 2. - С. 147-158.
20. *Обозов Н.Н.* Психология межличностных отношений. – Киев: Лыбидь, 1990. – С.192 .
21. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силаевой.* – М.: Изд центр «Академия», 2002.

22. *Семейная психология: учебное пособие для вузов / Л.Б. Шнейдер.* – Изд. 3-е. – М.: Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2007. – 736 с.
23. *Семиченко В.А., Заслуженюк В.С.* «Психологія та педагогіка сімейного спілкування». - К.: Веселка, 1998.- 214с
24. *Семья глазами психолога / Сост. С.Ф. Списан.* - М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: МОДЭК, 1995. –С.63с.
25. *Торохтий В.С.* Методика диагностики психологического здоровья семьи. - М.: МГПУ, 2002. – 97 с.
26. *Торохтий В.С.* Технологии психолого-педагогического обеспечения социальной работы с семьей: Учебное пособие.Ч.2. - М.: МГСУ, 2000. - 216 с.
27. *Фримен Д.* Техники семейной психотерапии – СПб.: Питер, 2001. – 384 с.
28. *Шнейдер Л. Б.* Функционально-Ролевая структура семейных отношений // Психология семейных отношений. Курс лекций.— М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — С. 512.
29. *Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М.* Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Речь, 2006. – С.352.
30. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В.* Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 656 с.
31. *Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M.* The structure of psychological well-being revisited. // Journal of Personality and Social Psychology, 1995, N.69. - P. 719.

Тема 3. Формування подружньої пари

3.1. Теорії вибору шлюбного партнера

Базова потреба особистості у прихильності та любові набуває різної спрямованості на кожному етапі розвитку та соціалізації. У ранньому дитинстві вона спрямована на близьких дорослих та свою

сім'ю. З дорослішанням ця потреба розширюється та у підлітковому віці трансформується на потребу у дружбі, закоханості, потребу в інтимному спілкуванні і виступає новоутворенням цього віку. В юнацькому віці молода людина відчуває потребу у коханні і починає замислюватися, з якою людиною вона хотіла б провести усе своє життя.

Сучасна сім'я вимагає від партнерів особливих зусиль при взаємодії, готовності й здатності до здійснення цих зусиль. Багато людей приймають рішення про укладання шлюбу не усвідомлюючи відповідальності, не вміючи ефективно спілкуватися з партнером. Під впливом юнацької зачарованості вони поспішають купити обручки. Нарешті їх очікування й надії виявляються невинуватими [9].

Сімейне життя відкриває для людини можливості для особистісного зростання й щастя, одночасно пред'являє до нього чимало вимог. Серед факторів, які визначають стабільність молодих сімей, виділяють готовність молоді до шлюбу.

Готовність до шлюбу включає наступні аспекти:

1. Формування морального комплексу – готовність особистості прийняти на себе нову систему обов'язків по відношенню до свого шлюбного партнера, майбутніх дітей (пов'язана з розподілом ролей між подружжям).

2. Підготовленість до міжособистісного спілкування й співробітництва. Сім'я як мала соціальна група вимагає відповідності ритмів життя подружжя для нормального її функціонування.

3. Здатність до самовідданості по відношенню до партнера. Здатність до такого почуття пов'язана з якостями та властивостями альтруїзму люблячої людини.

4. Наявність якостей, пов'язаних із зануренням у внутрішній світ людини, - емпатійний комплекс. Важливість цього комплексу пов'язана з тим, що шлюб за своїм характером стає по-справжньому психологічним в силу витонченості людини як особистості. У зв'язку з цим підвищується роль психотерапевтичної функції шлюбу. Реалізації цієї функції сприяє здатність до співчуття та проникнення в емоційний світ партнера.

5. Висока естетична культура почуттів і поведінки особистості.

6. Вміння конструктивно вирішувати конфлікти, здатність до саморегуляції власної психіки й поведінки [8].

Психологи протягом багатьох років намагалися розібратися: яким чином люди обирають шлюбного партнера? Однак єдиним змістовним узагальненням може стати визнання того, що цей процес набагато складніший, ніж представляється на перший погляд.

Одним з перших став міркувати над причинами вступу до шлюбу засновник класичного психоаналізу З.Фрейд. Його психоаналітична теорія спирається на припущення, що діти прагнуть до батьків протилежної статі. Завдяки складному несвідомому процесу вони можуть переносити любов, випробовувану ними до цього батька, на інші, суспільно схвалювані, об'єкти - на свого потенційного чоловіка й жінку. Ймовірно, що саме тому багато юнаків хотіли б зустріти майбутню супутницю життя, схожу на їхню матір, і дуже часто дівчата звертають увагу на юнаків, схожих на своїх батьків.

Бажання пояснити механізм шлюбного вибору призвело до створення ряду концепцій. Найбільше поширення й популярність у закордонній соціальній психології одержали теорії комплементарних потреб Р.Уінча, теорія «стимул-цінність-роль» Б.Мурстейна, інструментальна теорія добору чоловіка й жінки Р.Сентерса, теорія «фільтрів» А.Керкгоффа й К. Девіса, «кругова теорія любові» А.Рейса [4,22,23].

Теорія комплементарних потреб (взаємодоповнюючих потреб) Р.Уінча полягає у тому, що протилежності притягаються, тобто у виборі партнера кожний індивідуум шукає того, від кого очікує максимум задоволення потреб. Закохані повинні мати подібність соціальних рис і психологічно доповнювати один одного. Ця теорія не стверджує, що кожний може знайти людину, яка б повністю задовольняла його потреби. Вона допомагає розібратися, чому кожний вважає привабливими тільки деяких із усього «поля обранців». Відповідно до цієї теорії, наприклад, привабливою для владного чоловіка може бути лагідна жінка, а спокійному й м'якому чоловікові подобаються енергійні й впевнені жінки [4, 22, 23].

Інструментальна теорія добору чоловіка й дружини, розроблена Р.Сентерсом, також приділяє першорядну увагу задоволенню потреб, але при цьому стверджує, що одні потреби більше важливі, чим інші, деякі з них більше властиві чоловікам, чим жінкам, і навпаки. Згідно Р.Сентерсу, людину тягне до того, чії потреби схожі з його власними або доповнюють їх [4, 22, 23].

Теорія «стимул-цінність-роль», або «обмін і максимальна вигода» Б. Мурстейна (1976), ґрунтується на двох найважливіших постулатах. Перший полягає в тому, що на кожному щаблі розвитку взаємин партнерів міцність стосунків залежить від так званої рівності обміну. Іншими словами, відбувається своєрідний облік плюсів і мінусів, активів і пасивів кожного партнера. У результаті, хоча партнери можуть і не усвідомлювати цього, встановлюється деякий баланс позитивних і негативних характеристик кожного. Якщо активи, або стимули вступу в шлюб, перевищують пасиви, то приймається рішення про висновок подружнього союзу. Другий постулат полягає в тому, що шлюбний вибір містить у собі серію послідовних стадій, через які повинні пройти молоді люди. Той, хто не відповідає умовам кожної стадії, вибуває з «гри». [4,22,23].

Першу фазу Б.Мурстейн назвав «стимул». Коли чоловік і жінка зустрічають один одного вперше, складається початкове враження із приводу зовнішності іншої людини, її розуму, вміння триматися в суспільстві. Відбувається сприйняття й оцінка тих власних якостей, які можуть бути привабливими для іншої людини. Якщо між партнерами виникла атракція - перше враження було привабливим, то пари переходить до другої фази - порівняння цінностей. Партнери обговорюють свої погляди на життя, шлюб, чоловічі й жіночі ролі в сім'ї, на виховання дітей тощо. Чоловік і жінка або зміцнюють взаємні симпатії, або, зрозумівши, що в них мало спільного, поривають один з одним. Якщо взаємна привабливість, яка виникла на першій стадії, підкріплюється подібністю цінностей, то взаємини партнерів переходять у третю стадію - рольову. У третій фазі - рольовій - партнери оцінюють сумісність ролей. Вони встановлюють, чи зможуть вони зайняти у подружньому союзі взаємодоповнюючі ролі, що дозволить їм задовольняти свої потреби. При цьому оцінюється схожість характерів й схильностей (наприклад, екстравертованість або інтравертованість, однакова потреба у статевих контактах тощо), так і протилежність рис (наприклад, потреба у домінуванні й підпорядкуванні, прагнення одного піклуватися про іншого та інше). Звичайно, є люди, які, закохавшись, одружуються після нетривалого знайомства, без усяких тривог і побоювань, підкорюючись лише почуттю. Однак більшість партнерів намагаються усвідомити як достоїнства, так і недоліки один одного й,

ретельно зваживши всі «за» і «проти», приймають остаточне рішення [4, 22, 23].

Ідея існування декількох стадій у процесі вибору шлюбного партнера лежить і в основі *теорії «фільтрів»* А. Керкгоффа й К.Девіса. Схематично даний процес можна представити як послідовне проходження через серію фільтрів, які поступово відсівають людей з безлічі можливих партнерів і звужують індивідуальний вибір. Перший фільтр - місце проживання - відсіває тих потенційних партнерів, з якими людина ніколи не зможе зустрітися. Потім фільтр гомогамії виключає тих, хто не підходить за соціальними критеріями. На цьому етапі людина вступає в контакти з людьми, які здаються привабливими. На наступних стадіях встановлюються подібність цінностей і сумісність ролевих очікувань. Результатом проходження через всі фільтри є вступ у шлюб.

«*Кругова теорія любові»* А. Рейса пояснює механізм вибору шлюбного партнера через реалізацію чотирьох послідовних, взаємозалежних процесів [4, 22, 23].

1. Встановлення взаємозв'язку. Мається на увазі легкість спілкування двох людей, іншими словами - наскільки «у своїй тарілці» вони почувають себе в суспільстві один одного. Це залежить як від соціально-культурних факторів (соціального класу, утворення, релігії, стилю, виховання), так і від індивідуальних здатностей людини вступати в контакт із іншими людьми.

2. Саморозкриття. Відчуття взаємозв'язку з іншою людиною народжує почуття розслаблення, довіри й полегшує розкриття себе перед іншим. Тут також великий вплив роблять соціально-культурні фактори.

3. Формування взаємної залежності. Поступово в чоловіка й жінки виникає й розвивається система взаємозалежних звичок, з'являється почуття необхідності один одному.

4. Реалізація основних потреб особистості, якими, на думку А.Рейса, є потреби в любові, довірі, стимуляції ким-небудь її амбіцій тощо. Розвиток почуття любові йде в напрямку від першого процесу до четвертого. Безумовно, що пропуск одного з них негативно позначається на розвитку або стабільності любовних відносин.

Німецький учений Р.Зідер також вважає, що наміру одружитися в більшості людей у європейських промислово розвинених країнах передують тривалий процес орієнтації й соціокультурного налаштування людини на шлюб і родину. На його

думку, вибір шлюбного партнера можна представити як процес фільтрації. Спочатку визначається категорія соціально підходящих партнерів. Це відбувається майже «непомітно» для людини в соціальному середовищі, де вона обертається. Потім здійснюється специфічний вибір із «сукупності» можливих партнерів відповідно до психологічних, сексуально-еротичних й естетичних механізмів. При цьому велике значення надається враженням, набутим у рідній сім'ї, освіті й ранній професійній кар'єрі молодих людей [7, 22].

У вітчизняній та російській психології проблема вибору партнера, як і специфіка дошлюбного й передшлюбного періодів, рідко була предметом теоретичних й практичних досліджень. Окремі її аспекти висвітлювалися в роботах Б.Ю.Шапіро, А.Н.Волкової, В.І.Штильбанс, Л.Я.Гозмана, Л.П.Панкової, В.А.Сисенко, М.А.Абалакіної, М.В.Маркової (2007), Л.М.Омельченко (2006), Н.Д.Потапчук (2006) та ін.

Відповідно до зарубіжних та вітчизняних теорій у виборі шлюбного партнера, як в деякій мірі відображає теорія Мурстейна, діють три фактори, три сили протягування: спонукання, гідність і роль. Ці сили діють послідовно на кожній фазі, і їх значення у кожній фазі змінюється. Рівновага досягається тільки у тому випадку, коли «обмін» з погляду партнерів є рівноцінним, наприклад, зовнішнє не привабливий чоловік може освідчитися більш привабливій дівчині, даючи в обмін стійке матеріальне становище. Некрасива дівчина може привабити красивого чоловіка своєю здатністю піклуватися, сексуальною спокусливістю, здатністю захоплюватися їм та бути слухняною.

3.2. Періоди формування подружньої пари

Дослідники вказують на те, що значна кількість молодих людей пов'язує створення сім'ї з періодом закінчення навчання, з початком трудової діяльності, що свідчить про відповідальне ставлення до створення сім'ї, про прагнення молодих людей до можливості гідно утримувати родину. Серед відповідей на запитання щодо шлюбно-сімейних домагань перші місця за кількістю виборів посіли взаєморозуміння, взаємоповага, кохання, душевна близькість, наявність дітей. Найменшу кількість виборів – можливість

спілкування поза межами сім'ї та автономність [11]. Емпірично встановлено, що сучасна молодь спрямована на такі моделі поведінки, які передбачають відповідальність за іншу людину, за взаємини з нею. Більшість опитаних розуміє кохання як умову життя і функціонування сім'ї, народження і виховання дітей [18].

У формуванні подружньої пари розрізняють два періоди: *дошлюбний* (до прийняття парою рішення про укладання шлюбу) і *передшлюбний* (до укладання шлюбного союзу).

Аналіз науково-психологічних джерел свідчить про те, що окремі проблемні питання, пов'язані з розвитком психологічної готовності людини до створення сім'ї, розглядали у своїх працях такі дослідники, як Т. В. Андрєєва (сімейна психологія) [2], С. В. Ковальов (психологія сучасної сім'ї) [12], В. П. Меньшутін (допомога молодій сім'ї), Г. І. Онищенко, С. М. Хоружий (рольова взаємодія в молодій сім'ї) [20], О. Я. Кляпець (психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу) [11] та ін.

М.А.Абалакіна обґрунтувала теоретичну модель співвідношення процесів міжособистісного сприйняття й динаміки дошлюбних стосунків. Автор виділяє три стадії позитивного розвитку відносин у дошлюбній парі. На першій стадії відбувається зустріч партнерів і формування перших вражень один про одного. Друга стадія починається, коли відносини переходять у стійку фазу, тобто і самі партнери, і оточуючі сприймають діаду як досить стабільну пару. Відносини стають більш-менш інтенсивними й характеризуються високою емоційністю. Третя стадія виникає після вирішення партнерів про вступ до шлюбу. Знижується ступінь ідеалізації, зростає задоволеність відносинами з партнером. У проміжку між першою й другою стадіями стимульні параметри, чисто зовнішні, зокрема фізична привабливість, поступаються місцем порівнянню мотиваційно-потребнісної, ціннісної або рольової сфер особистості партнера. [1].

Джерелом труднощів у сімейному житті можуть стати особливості вибору партнера, характер дошлюбного й передшлюбного залицяння, ухвалення рішення про вступ до шлюбу.

При дослідженні подружньої пари (шлюбного союзу), що звернулася в психологічну консультацію, необхідно зрозуміти, що звело чоловіка й жінку разом і дотепер підтримує їх шлюб, яким образом проходив процес формування подружньої пари, як кожний з

них вибирав партнера - на підставі однієї лише подібності із собою чи спираючись на більш складні емоційні фактори.

Результати багатьох досліджень, зокрема Т.Ф.Суслової показали: сукупність дошлюбних факторів, що спонукали молодих людей укласти сімейний союз, істотно впливають на успішність адаптації чоловіка й жінки в перші роки спільного життя, на міцність шлюбу або ймовірність розлучення. Такими дошлюбними факторами є [22]:

місце й ситуація знайомства молодих людей;

перше враження один про одного (позитивне, негативне, амбівалентне, індиферентне);

- соціально-демографічні характеристики тих, хто збирається вступити до шлюбу;
- тривалість періоду залицяння;
- ініціатор шлюбної пропозиції: юнак, дівчина, батьки, інші;
- час обмірковування шлюбної пропозиції;
- ситуація оформлення шлюбу;
- вік майбутньої пари;
- батьки та їх ставлення до шлюбу своїх дітей;
- динамічні й характерологічні особливості чоловіка й жінки;
- відношення в сім'ї із братами й сестрами.

Встановлено, що позитивно впливають на шлюбні стосунки [22]:

- знайомство на роботі або в навчальному закладі; взаємне позитивне перше враження;
- період залицяння від одного до півтора років;
- ініціатива шлюбної пропозиції з боку чоловіка; прийняття пропозиції після нетривалого обмірковування (до двох тижнів);
- супровід реєстрації шлюбу весільною урочистістю.

Таким чином, додаткових психологічних компенсуючих заходів вимагають[22]:

- випадковий характер знайомства. Дослідження показали, що більше 60 % благополучних сімей, коли чоловік і жінка познайомилися на роботі або на студентській лаві;
- негативне, амбівалентне й індиферентне перше враження;
- короткий (до шести місяців) або довгий (більше трьох років) період залицяння. За нетривалий час, як правило, молоді люди не можуть глибоко довідатися один про одного й перевірити

правильність свого рішення одружитися, а протягом тривалого періоду залицяння часто виникають монотонність спілкування, стереотипність у поведінці партнерів, що може привести до охолодження у стосунках - така пара або не створює сім'ю, або розпадається;

- прояв прямої або непрямой ініціативи укладання шлюбу з боку жінки (змушене або спровоковане). У першу чергу мова йде про вагітність. Ймовірність розпаду сімей з дошлюбною вагітністю приблизно в 2 рази вища в порівнянні з іншими ситуаціями, згідно досліджень. Справа в тому, що, дошлюбна вагітність порушує процес адаптації подружжя. Молоді люди фактично форсують процес освоєння подружніх ролей й пристосування до нових сімейних обов'язків. Вони відразу починають вирішувати завдання, пов'язані з народженням і вихованням дитини. З появою дитини загострюються економічні проблеми, викликаючи часті конфлікти, напруженість подружніх взаємин, і як наслідок постає питання прийняття рішення про розлучення;
- тривале обмірковування шлюбної пропозиції (більше двох тижнів);
- вік майбутньої пари. У 18 років дівчина, як правило, здатна стати матір'ю, її організм повністю сформувався, вона вже закінчила школу й визначилася у своєму подальшому житті. Але найбільш прийнятний час для заміжжя, на думку психологів, соціологів 22-23 роки. Жіноча краса досягає свого розквіту, до цього часу закінчується навчання, вже отримана професія. Чоловічий організм дозріває пізніше жіночого: до 25 років ростуть кістки, м'язи, формується характер, соціалізується темперамент. А шлюб - це початок регулярного статевого життя, часто це важке навантаження для незміцнілого чоловічого організму, і він передчасно зношується. Додаються матеріальні проблеми, складності побуту: у 18-19-літнього чоловіка може наступити глибоке розчарування в сімейному житті.

В останні роки відзначається тенденція до «дорослішання» шлюбного віку. Більше молодих людей намагаються одержати освіту, професію, мати матеріальний статок і житлові умови, а тому вважають

оптимальним для вступу в шлюб вік після 25-27 років. Вважається, що пізній вік вступу до шлюбу також є дошлюбним чинником «ризиком».

Компенсуючих психологічних заходів на початку подружнього життя вимагають несумісність молодих людей, негативне відношення батьків та інших референтних людей до даного шлюбу, а також серйозні сварки під час залицяння [22,23].

Слід зазначити й такий фактор, як взаємини молодих людей із братами й сестрами. Існує концепція дублювання властивостей братів і сестер, відповідно до якої людина прагне в нових соціальних зв'язках, до яких відносять й подружній союз, реалізувати свої відносини до братів і сестер. У цьому сенсі подружні стосунки можуть бути *комплементарними* (взаємодоповнюючими). Наприклад, чоловік мав молодшу сестру, а дружина - старшого брата. *Некомплементарні стосунки* - якщо обоє були в батьківській сім'ї або старшими, або молодшими (у подружній парі можуть відбуватися сварки із приводу розподілу влади - кому з них бути головним, старшим, а кому молодшим), а також якщо один або обоє партнери мали тільки братів або сестер. Молоді люди, які не мали ні брата, ні сестри: у них у сім'ї була тільки одна модель - батьківський шлюб [22, 23].

На процес формування шлюбно-сімейних настанов безпосередньо впливає батьківська сім'я. Детермінантами проблем у майбутньому можуть бути й моделі поведінки молодих людей, узяті з батьківської сім'ї. Згідно концепції дублювання батьківських властивостей, несвідомо партнери використовують у своїй родині модель відносин батьків. Першочерговими факторами формування особистості в сім'ї вважаються: ступінь гармонійності подружнього життя батьків, загальне сприйняття дитинства (було воно щасливим чи ні), ставлення батьків до дітей, розподіл сімейних ролей, спосіб життя, який вели батьки. Саме в дитячі роки під впливом батьків закладається програма, що підказує потім, як жити, якого партнера обрати, як будувати з ним стосунки, скільки буде дітей тощо [11]. Саме тому психологи рекомендують у дошлюбний період частіше бувати в батьківській сім'ї обранця, це допоможе глибше довідатися про майбутнього чоловіка.

Аналізуючи специфіку дошлюбного періоду, необхідно відзначити таке явище, як ідеалізація партнера, що також може негативно позначитися на міжособистісному спілкуванні до шлюбу й у подружніх відносинах [22,23].

Існують різні точки зору на роль ідеалізації партнера в дошлюбному періоді. По-перше, ідеалізація необґрунтовано завищує очікування, заявлені на партнера й до взаємодії з ним. Усвідомлення того, що реальна людина, з якою відбувається взаємодія, не відповідає ідеалізованому образу, відіграє деструктивну роль, приводить до глибокої незадоволеності партнером, собою, відносинами в цілому й при невмінні або небажанні налагодити взаємодію з урахуванням більше реального образу партнера приводить до розпаду відносин. По-друге, на думку А. Маслоу, у самоактуалізованих особистостей, які досягли найвищого рівня розвитку, рівня реалізації своїх потенцій, найбільше яскраво виражена здатність любити й бути коханим. Для їхньої любові характерні повна спонтанність і природність. Ідеалізація їм не властива (гуманістична психологія). По-третє, ідеалізація партнера є стимулом для розвитку його особистості, визначає для нього деяку «зону найближчого розвитку», тобто як би вказуючи, яким він може стати (конструктивна точка зору) [4, 22, 23].

Однак ідеалізацію партнера відносять до дошлюбних факторів ризику поряд з раннім або пізнім віком вступу до шлюбу, романтичністю відносин, зверхністю й короткочасністю спілкування, відсутністю братів і сестер тощо.

Отже, аналіз специфіки дошлюбного періоду дозволяє сформулювати його основні функції [22]:

- 1) нагромадження спільних вражень і переживань, при цьому створюється своєрідний емоційний потенціал майбутнього сімейного життя, запас почуттів, які дозволять більш успішно й менш «болісно» адаптуватися до нього;
- 2) більш глибоке пізнання один одного й паралельне уточнення та перевірка ухваленого рішення про можливість сімейного життя;
- 3) проектування сімейного життя. Цей момент найчастіше не розглядається і не усвідомлюється майбутнім подружжям. Психологи відзначають, що між партнерами необхідний інформаційний обмін з таких питань, як ціннісні орієнтації й життєві плани; деталі біографії; уявлення про шлюб; ролі очікування й домагання; репродуктивні установки тощо.

Основою для формування сім'ї є шлюб як санкціонована суспільством форма стосунків між особами різної статі. Для кожної дорослої людини шлюб означає збагачення, наповнення свого життя новим значенням і змістом. Молоді люди вірять у те, що життя стане

кращим, цікавішим після того, як вони візьмуть шлюб. Такі сподівання лежать в основі сім'ї, яку вирішили створити двоє [22].

Найбільш значущою для передшлюбного періоду є мотивація вступу до шлюбу. Виділяють наступні мотиви: любов, обов'язок, духовна близькість, матеріальний розрахунок, психологічна відповідність, моральні міркування. Кожний з них може виявитися ведучим, однак молоді люди найчастіше на перше місце ставлять любов.

У рамках психологічної науки систематичний аналіз проблем любові почався в 40-і рр. ХХ ст. Перші роботи про кохання були в основному теоретичними, у наші дні з'явилося значно більше емпіричних досліджень [22].

У філософській енциклопедії поняття *любов* визначається як морально-естетичне почуття, що виражається у альтруїстичному прагненні до свого об'єкта. Специфічним змістом цього почуття, з погляду філософів, є самовідданість, самовіддача й виникаюча на цій основі духовна близькість.

Психологи вважають *любов* виборчим ставленням до представника протилежної статі як до унікальної цілісної особистості. Спрямованість на об'єкт любові не повинна бути однобічною, егоїстичною й припускає ототожнення себе з об'єктом любові, заміну «я» на «ми» (але без втрати своєї індивідуальності) [4].

У сучасній психології існують моделі любові, які умовно розділені на «песимістичні» і «оптимістичні». Теоретики *песимістичного напрямку* підкреслюють момент залежності закоханого від об'єкта його любові й зв'язок любові з негативними переживаннями, насамперед зі страхом любові. Любов, відповідно до авторів «песимістичних» моделей, робить людину тривожною і залежною, заважає її особистісному розвитку. Один партнер неначе «розчиняється» в іншому, втрачаючи свою індивідуальність. У такій парі не відбувається заміни «я» на «ми». У граничних випадках любов може бути симптомом особистісної патології.

Німецький психолог Х.Шельський вважає, що коли очікування любові стає першочерговим мотивом шлюбу, головний сенс сімейного життя з його побутовими проблемами, доглядом за дитиною, нерідко призводить до пошуку нового кохання [22].

«*Оптимістичні*» моделі любові пов'язані з концепцією А.Маслоу й інших представників гуманістичної психології. Любов у

цих моделях характеризується зняттям тривожності й повним психологічним комфортом. Наріжним каменем «оптимістичних» моделей є уявлення про незалежність від об'єкта любові, що сполучається з позитивною установкою на закоханого. На думку теоретиків «оптимістичного» напрямку, така любов робить людей щасливими й забезпечує можливість особистісного росту [4, 22].

Л.М.Панкова виділяє три стадії у виникненні любові. Перша - інтерес, симпатія, потяг. Цього цілком достатньо для першого наближення, для появи дружби між юнаком і дівчиною. Ці почуття можуть бути тривалими, недомовленими, романтичними або буденними, але вони завжди дуже приємні, піднімають настрій, хоча поки ні до чого не зобов'язують, підвищується життєвий тонус, активізуються особисті дії по самовдосконаленню [21, 22].

Друга - замилювання, захопленість, закоханість, пристрасть. Ці почуття створюють певну напруженість, вони завжди хвилюють, але стомлюють. Пристрасть або повинна згаснути, або одержати задоволення. Якщо почуття одного підігрівуються й захочуються іншим, можливість перетворення дружніх стосунків у любовний роман стає реальністю. Далі все залежить від виховання, культури, вольових компонентів, моральних успіхів тощо, тобто від самої особистості.

Третя - поклоніння, повага, відданість. Можна відчувати пристрасть, але любити не поважаючи людину не можна. На цій стадії любов приводить чоловіка й жінку до ухвалення рішення про вступ у шлюб.

Любов, яка пройшла всі три фази розвитку, і є індивідуальне почуття на все життя.

Л.Я.Гозман вважає, що виникнення емоційних відносин, у тому числі й любов, можна пояснити міжособистісною атракцією (привабливість одного для іншого). Він використовує результати емпіричного вивчення міжособистісної атракції, які показують, що сильними детермінантами її є подібність атитюдів і вираження об'єктом атракції свого позитивного відношення до суб'єкта при високій самооцінці кожного [4, 22].

Важливою є також мотивація вступу до шлюбу. С.В.Ковальов вважає, що мотивація укладання шлюбу складається з п'яти типів: любов, духовна близькість, матеріальний розрахунок, психологічна відповідність, моральні міркування. Любов і духовна близькість, доводить він, впливає на задоволеність шлюбом. Ці мотиви не

повинні існувати окремо. Під романтичним покривом любові ми дуже часто забуваємо, що чоловік і жінка зобов'язані виконувати звичайні для кожної подружньої пари функції, і що вже в медовий місяць у них виникнуть питання із цього приводу. Матеріальне забезпечення, догляд за дітьми тощо, призводять до загибелі ілюзій, руйнування зачарованості, що веде до пошуків любовного партнера поза шлюбом і до подружньої невірності [12, 22].

Як доводить практика, дуже часто жагуча дошлюбна любов не є запорукою успішного сімейного життя в майбутньому. Сильні емоції можуть перешкодити орієнтації партнерів на особистісні характеристики або будуть носити другорядний характер, вони зменшують точність взаємин й взаєморозуміння, сприяють ідеалізації партнера.

Виділяються також різні стани у стосунках передшлюбної пари: любов, закоханість, часткова любов. *Любов* - це дружба, ніжність, пізнання внутрішніх достоїнств, прийняття й розуміння індивідуальності партнера, детермінант особистісного зростання [22, 23].

Е.Фромм розглядав любов як уміння, почуття й вольовий акт: «Любові треба вчитися, поступово оволодівати її теорією й практикою». Зріла любов є однією з найбільш важливих людських емоцій, яка означає єднання при індивідуальних вчинках. Любов - це активна сила, що характеризується турботою про іншу людину, відкритістю, повагою й розумінням іншої людини. Еротична любов, для того щоб бути дійсно любов'ю, повинна ґрунтуватися на наступній передумові: треба любити виходячи зі своєї сутності й переживати виходячи із сутності іншого. Любов насамперед повинна бути вольовим актом. Любов - не тільки почуття, це й рішення, і суд, і обітниця».

Закоханість характеризується концентрацією уваги на зовнішніх даних партнера (закохатися в очі), його суспільному становищі тощо.

У ситуації *часткової любові* відносини в парі будуються в основному на сексуальному потязі партнерів один до одного.

Існують так звані пастки любові [4, 22]. *Пастки любові* - це те, що людиною інтерпретується як любовне почуття, але насправді до любові не має відношення. Дослідники вказують на такі.

Пастка неповноцінності. Непевна у собі людина, невдаха в сфері міжособистісних відносин може інтерпретувати почуття, що виникло до того, хто добре до неї ставиться, виявляє увагу й турботу, як любов. Але це скоріше подяка, а не любов.

Пастка жалості. У цю пастку найчастіше «потрапляють» жінки й чоловіки, які найчастіше потурають іншим.

Сексуальний комфорт. Це пастка для тих, хто вважає, що сексуальна гармонія - основний детермінант подружньої гармонії. Гармонію в інтимних стосунках вони помилково інтерпретують як любов.

Спільність інтересів - особливо в значимих видах діяльності дуже часто також може бути прийнята за любов.

Таким чином, підготовка до створення сім'ї означає формування певного етичного комплексу відчуттів, властивостей характеру, готовність взяти на себе нові обов'язки щодо свого шлюбного партнера і майбутніх дітей. Готовність створювати сім'ї є складним психологічним утворенням, що залежить від багатьох суб'єктивних та об'єктивних чинників. Основними суб'єктивними чинниками є: вік студентів (сприятливий для сімейного життя та народження дитини); темперамент і характер (ставлення людини до своїх обов'язків, інших людей та до себе); мотивація (наприклад, бажання стати самостійним і незалежним від батьків, страх самотності, бажання мати сексуального партнера і реалізувати свої еротичні фантазії, страх втратити привабливого партнера, бажання мати дітей та ін.); рівень освіченості (у тому числі в питаннях сімейно-шлюбних стосунків); соціальна зрілість (засвоєння зразкових норм сімейно-шлюбного життя, що визначають спрямованість і характер взаємодії в майбутньому шлюбі).

Щодо основних об'єктивних чинників, то такими є: вплив суспільної думки (наприклад, не залишитися "старою дівою"); широкі можливості для вибору шлюбного партнера (у навчальному закладі навчаються сотні юнаків і дівчат одного вікового діапазону); приклад друзів (які вже створили свою сім'ю); бажання батьків не пропустити вигідну кандидатуру для шлюбу дитини; бажання батьків позбавити сина (дочку) можливості вести розгульний спосіб життя тощо; стан матеріального благополуччя (здатність матеріально забезпечити сім'ю, наявність житла).

Розвиток психологічної готовності до створення сім'ї залежить від багатьох факторів. Знання про них допоможуть уникнути помилкових рішень у виборі шлюбного партнера та позбавитись проблем у плануванні й організації сімейного життя. Для отримання студентом необхідної інформації з психології шлюбу і сім'ї виникає потреба в пошуку та активізації можливостей вищого навчального закладу щодо підготовки студентів до створення сім'ї [19].

Отже, формування подружньої пари - складний процес, який часто супроводжується різними труднощами й проблемами. Добре, якщо молоді люди самостійно знайдуть ефективні шляхи виходу із цих проблем, у протилежному випадку їм необхідна психологічна допомога з питань психологічної готовності до укладання шлюбу, яку вони можуть отримати у психологічній консультації.

3.2. Кризові ситуації в сім'ї

Соціологи виділяють наступні стадії розвитку подружніх стосунків [22, 23]:

1. Подружнє життя до народження дітей.
2. Подружжя з маленькими дітьми.
3. Подружнє життя з дітьми, що подорослішали й часто залишають батьківську родину.
4. Подружнє життя після того, як діти відокремилися від батьків.

Для кожного періоду сумісного життя притаманні свої завдання, з якими подружжя повинно впоратися, типові проблеми, які вимагають свого вирішення. Труднощі виникають при переході від однієї стадії до іншої, коли подружжя невзмі налагодити й зберегти попередні принципи й поведінку, що мали місце раніше. Тому основним завданням роботи психолога стає допомога членам сім'ї пристосуватися до умов і потреб нового етапу розвитку шлюбу.

У процесі вивчення сімейного функціонування й організації психосоціальної допомоги сім'ї необхідний облік нормативних (співвіднесених з конкретним етапом життя сім'ї) криз. Різноманіття сімейних систем істотно утруднює проблему аналізу стадій подружніх і сімейних стосунків, однак деякі найбільш типові варіанти виділити можна.

Дослідники виходять із того, що подружні стосунки постійно розвиваються й змінюються. Час від часу у стосунках чоловіка й

жінки можуть виникати деякі «непередбачені» зміни, однак існує й ряд закономірних, «нормативних» змін, типових для розвитку шлюбу в часі. На зміну романтичній любові в період залицяння й «медового місяця» приходять реалістичне розуміння шлюбу. Нерідко справа доходить до конфронтації ідеалістичних уявлень про шлюб і партнера з реальними «дріб'язками» повсякденного побуту. Після народження дітей з'являються нові радості й турботи. Окремі стадії розвитку подружніх стосунків відповідають періодам виховання дітей, їхнього відділення від батьків і можливого відходу з дому.

Найбільш відома система «стадій», де як основна ознака їхнього розмежування використовується наявність або відсутність дітей у сім'ї, а також їх вік. Е.Дюваль (E.M.Duvall, 1957), наприклад, виділив наступні фази в життєвому циклі сім'ї:

1. Зустріч майбутнього чоловіка й жінки, їх емоційний потяг один до одного.
2. Прийняття й розвиток нових батьківських ролей.
3. Прийняття в родину нової особистості (дитини). Перехід від діадних відносин чоловіка й жінки до стосунків у трикутнику.
4. Введення дітей у поза сімейні інститути.
5. Прийняття підліткового віку дітей.
6. Експериментування з незалежністю.
7. Підготовка до відходу дітей із сім'ї.
8. Відхід дітей із сім'ї, прийняття їх відходу, життя чоловіка й жінки «очі в очі».
9. Прийняття факту відходу на пенсію й старості.

У сучасній психології відома періодизація Е.К.Васильєвої, яка виділяє 5 стадій життєвого циклу сім'ї [22, 23]:

1. Від народження сім'ї до народження дитини.
2. Народження й виховання дітей.
3. Закінчення виконання сім'єю виховної функції.
4. Діти мешкають з батьками й хоча б одна дитина не має власної сім'ї.
5. Подружжя мешкає окремо, або з дітьми, що мають власні сім'ї.

При використанні періодизації стадій розвитку подружніх відносин відмічають відсутність однозначної часової шкали, тому часто використовують періодизацію Fanta: молодий шлюб, шлюб середнього віку, шлюб зрілого віку, шлюб літнього віку [22, 23].

Молодий шлюб триває менш п'яти років. Вік чоловіка й жінки - від 18 до 30 років. У цей період вони звикають одне до одного, купують меблі й предмети побуту, часто не мають власної квартири й живуть із батьками одного з них. Згодом з'являється квартира, що поступово обставляється, будується власне домашнє господарство. Чоловік і жінка очікують дітей, з народженням яких виникають обов'язки, пов'язані з турботою про них. У професійній області молодий чоловік і жінка тільки здобувають яку-небудь кваліфікацію, поступово вони досягають певного положення, адаптуються до нової сімейної обстановки. Дружина якийсь час перебуває в декретній відпустці. Спільне життя вимагає чималих витрат, у тому числі психологічних, тому їх матеріально й «морально» підтримують батьки.

Шлюб середнього віку триває 6-14 років. У цей період люди економічно активні, займають стабільне суспільне становище й позбавлені необхідності придбання квартири, меблів тощо. Вік подружжя від 30 до 45-50 років. У домі вже немає маленьких, діти - школярі або студенти - стають все більш самостійними. Дружина крім обов'язків по дому може значно більше часу віддавати професійній діяльності.

Шлюб зрілого віку настає після 15 і триває до 25 років. Вік партнерів 45-60 років. В цьому віці знижується швидкість психічних процесів, зменшується здатність опанування нового. У сім'ї вже дорослі діти, чоловік і жінка залишаються наодинці або звикають жити з сім'ями дітей й виховувати онуків.

На початку цього етапу подружнього життя звичайно настає клімактеричний період, який часто супроводжується у жінок підвищеною напругою, тривожністю, лабільністю психічних процесів. В кінці етапу з виходом на пенсію у партнерів змінюється стереотип їх життя, але все це компенсується великим об'ємом накопиченого життєвого досвіду.

Для *шлюбу літнього віку* характерне зниження продуктивності праці й збільшення проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Шлюб, як правило, стабільний. Чоловік і жінка потребують допомоги й бояться втратити один одного. Відносини між ними такі, якими вони склалися протягом довгого спільного життя. У цей час уже важко що-небудь змінювати. Звуження соціальних контактів іноді підсилює тиск на дорослих дітей, особливо при спільному їх проживанні, що може

служити причиною виникнення конфліктів. Конфлікти між партнерами можуть бути відбиттям їх конфлікту з «молодими» через різне відношення до них.

Особливе питання - стадії повторного шлюбу. При розлученні майже неминуче з'являється почуття втрати, виникає відчуття непотрібності. На перший погляд може здатися, що «покинутість» відчуває тільки той, для кого розлучення з'явилося «несподіванкою», однак сам ініціюючий задовго до ухвалення остаточного рішення про розлучення переживає ті ж негативні почуття. Як і будь-яке горе, розлучення переживається в кілька стадій: перший шок, депресія й відродження. Кожна стадія вимагає часу й активної реакції. Проскочивши якусь із них, наприклад «закривши очі» за допомогою алкоголю або поверхневої закоханості, людина прирікає себе на несподіване повернення в непережиту стадію.

Розлучення як явище часто пов'язане з тим досвідом міжособистісних стосунків, що чоловік і жінка засвоїли у своїх батьківських сім'ях. Діти розлучених батьків найчастіше підсвідомо провають розлучення й у своїх родин. Це «порочне коло» можна спробувати розірвати, проаналізувавши свій і батьківський стилі сімейних стосунків. Такий аналіз здійснюється за допомогою сімейного психолога або психотерапевта. Знаходження й самостійний аналіз своїх помилок допоможе не просто їх побачити, але й усвідомити, щоб уникнути повторення надалі. Досвід, тих хто став щасливим з другої або з третьої спроби, стимулює й підштовхує до нових шлюбів, а потім нових розлучень. До того ж існує така думка, що кожний новий шлюб - як нове життя, і тому людина, що змінила декількох чоловіків або дружин, прожила кілька життів.

Переваги повторного шлюбу в порівнянні з першим полягають у тому, що партнери вже не розраховують на «вічну», романтичну любов і підходять до шлюбу більш раціонально. Вони частіше відчують вдячність за все гарне, що їм надає другий шлюб, намагаються зберегти його, активніше його оберігають. Якщо ж дисгармонія в сімейних стосунках виникає знову, чоловік і жінка більше підготовлені, мотивовані до корекції своїх взаємин і якщо буде потреба - легше йдуть на розрив.

Однак у невротиків, осіб з патологічними рисами характеру в другому шлюбі спостерігається той же невдалий вибір партнера, відзначаються ті ж помилки, які привели до розпаду першого шлюбу.

Нормальні, адаптивні особистості частіше роблять правильні висновки з попередньої невдачі, вибирають для другого шлюбу більш адекватного партнера або поведуться більш свідомо.

Отже, шлюбний союз у своєму розвитку переживає ряд етапів, що супроводжуються так званими нормативними кризами. Загальний характер цих криз, однак, не визначає їх гостроту й серйозність. Багато чого залежить від бажання й культури міжособистісних стосунків чоловіка й жінки, їх здатності переглядати свої помилкові уявлення, прагнення підтримувати психологічно благополучні, здорові стосунки з іншими членами сім'ї. Наявність усвідомленої установки на спільний з партнером розвиток, своєчасне виявлення змін у взаєминах дозволяють подружжю керувати своєю поведінкою. Неуважність до процесів розвитку один одного, зміні потреб та інтересів партнера ставить родину на межу розпаду. Розлучення як крайній варіант вирішення виникаючих сімейних протиріч може стати конструктивним досвідом, якщо людина усвідомлює необхідність зміни власних уявлень про себе, інших людей, сімейне життя.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть і охарактеризуйте теорії вибору шлюбного партнера.
2. Знайдіть спільне ознаки й відмінності у теоріях вибору шлюбного партнера.
3. Перерахуйте фактори дошлюбного періоду, які позитивно впливають на сімейні взаємини.
4. Які фактори дошлюбного періоду вважають негативними?
5. Дайте визначення поняття «любов»?
6. Які мотиви укладання шлюбу існують?
7. Які компоненти містить психологічна готовність до укладання шлюбу?
8. Охарактеризуйте життєвий цикл сім'ї.

Література:

1. *Абалкина М.А., Агеев В.С.* Анатомия взаимопонимания. - М.: Знание, 1990.- 64с
2. *Андреева Т.* Семейная психология.: учеб. пособие.-. СПб.: Речь, 2004. – 244 с.

3. *Волкова А. Н., Штильбанс В. И.* На пороге семьи. – Л., 1989.
4. *Гозман Л.Я.* Психология эмоциональных отношений//Изд-во Моск. Ун-та., 1987. – 210 с.
5. *Гозман Л.Я., Алешина Ю.Е.* Социально-психологические исследования семьи: проблемы и перспективы // Вестник Моск. Ун-та. Сер. 14. Психология. - 1985. - № 4.
6. *Гозман Л.Я., Шлягина Е.И.* Психологические проблемы семьи // Вопросы психологии – 1985. - №2.
7. *Зидер Р.* Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.).Пер. с нем. Овчинцевой Л.А., Науч. ред., предисл. Брандта М.Ю. - М.: ГИЦ ВЛАДОС 1997. - 304 с.
8. *Калмыкова Е.С.* Психологические проблемы первых лет супружеской жизни // Вопросы психологии, 1983, № 3 С.83-89
9. *Квинн В.* Прикладная психология. — СПб: Издательство «Питер», 2000. — 560 с.
10. *Кернберг О.* Отношения любви: Норма и патология. – Издательство: Класс – 2000. - 256 с.
11. *Кляпець О.Я.* Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу // Автореф. дис., канд. психол. наук, 19.00.05. – К.: Інститут соціальної та політичної психології, 2004. – 21 с.
12. *Ковалев С.В.* Психология современной семьи. – М., 1988.
13. *Кратохвил С.* Психология семейно-сексуальных дисгармоний. – М., 1998.- 208 с.
14. *Кочкарова Ф. Я.* Психологическая готовность студентов-юристов к созданию семьи : дисс. ... кандидат. психол. наук : 19.00.07 / Ф. Я. Кочкарова – Карачаевск, 2006. – 141 с.
15. *Кошонько Г. А.* Психологічні особливості становлення сімей майбутніх офіцерів: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Г. А. Кошонько, Національна академія ДПСУ імені Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2005. – 20 с.
16. *Крайг Г.* Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
17. *Куприянчик Л.* Психология любви. - Донецк: Изд-во «Сталкер», 1998. – 416 с.
18. *Куттер П.* Любовь, ненависть, зависть, ревность: Психоанализ страстей.- СПб.: Б.С.К., 1998. – 317 с.

19. *Ларіна Т.О.*, Аутоагресивна поведінка як адаптаційний механізм протидії соціальному оточенню // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К.: 2004. — Т. VI. — Вип. 3. — С. 191–195.
20. *Левицька Т. Л.* Фактори, що впливають на розвиток психологічної готовності студентів до створення сім'ї // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 1/2009. – С.79 - 85.
21. *Онищенко Г. І.* Рольова взаємодія в молодій сім'ї / Г. І. Онищенко С. М. Хоружий // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2003. – Т. V, ч. 7. – С. 191–197.
22. *Панкова Л.М.* У порога семейной жизни. – М. : Просвещение, 1991. – С.144.
23. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силаевой.* – М.: Изд центр «Академия», 2002.
24. *Семейная психология: учебное пособие для вузов / Л.Б. Шнейдер.* – Изд. 3-е. – М.: Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2007. – 736 с.
25. *Хлопоніна Н.Є.* Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування. Дис. канд. психол. наук. 19.00.07. - К. – 2007.
26. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.* Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 656 с.

Тема 4. Адаптація та сумісність подружжя

4.1. Сумісність партнерів

Як відомо, адаптація (соціальна) – процес активного пристосування індивіда до соціального середовища, в якому він перебуває. У кожного індивіда адаптація до подружнього життя відбувається залежно від ціннісних орієнтацій, обраних цілей і

можливостей їх досягнення в конкретних умовах. Швидкість і ефективність адаптації до подружнього життя залежить від особливостей впливу кожного партнера на нове соціальне середовище, участі в спільному житті, потреб і мотивів поведінки та розподілу сімейних ролей [14].

У процесі адаптації виділяють два рівні – біологічний та психологічний. *Біологічний рівень* – це пристосування організму до умов фізичного середовища, які можуть бути стійкими або змінюватись. *Психологічний рівень* – трансформація не тільки спілкування й діяльності, але й зміна особистості молодих партнерів, перебудова потребнісно-мотиваційної сфери, формування нового рівня самосвідомості, нових зв'язків з новим соціальним оточенням [14].

Процес адаптації має на меті вирішення наступних завдань:

- 1) формування структури сім'ї;
- 2) розподіл функцій (ролей) між чоловіком і дружиною;
- 3) формування загальних сімейних цінностей.

Вчені-дослідники визначають рольову і міжособистісну адаптацію. Завдяки бажанню партнерів й реалізується можливість пристосуватися один до одного.

Рольова адаптація – це узгодженість і зміна уявлень в залежності від взаємних рольових очікувань. Розподіл ролей в сім'ї може бути традиційний, де чоловік виконує інструментальні функції, а жінка – експресивні, та егалітарний (порівну) [15].

Міжособистісна адаптація – сукупність психологічної, духовної і сексуальної адаптації.

Шлюбно-сімейну адаптацію [1] розглядають як поступовий процес пристосування подружжя один до одного, до сімейного життя, в результаті якого повинен сформуватися стійкий сімейний устрій, розподіл побутових та психологічних ролей, сформований стиль спілкування та відпрацьовані прийоми вирішення й профілактики конфліктів, визначені взаємостосунки з оточуючим середовищем (Г.О.Балл, 1989).

Весь процес адаптації складає єдність двох компонентів:

- Пристосування до шлюбного партнера. Тому актуальним залишається питання мотиваційних компонентів, що регулюють процес адаптації на початкових етапах становлення сім'ї.

- Пристосування до вимог сімейного життя. Це питання невід’ємне від питання сумісності подружжя у шлюбній парі.

Сімейна сумісність як здатність членів сім’ї узгоджувати свої дії, оптимізувати взаємостосунки в різних областях й видах спільної діяльності утворює багато рівнів [15].

Перший рівень – це фізична й психофізіологічна сумісність, що передбачає тілесну сумісність, сумісність темпераментів, узгодженість сенсомоторних дій. Другий рівень – сексуальна сумісність.

Сексуальна несумісність подружжя може стати причиною сварок і конфліктів й призвести до розлучення. Постійна фізична й емоційна незадоволеність призводить до роздратованості й може перейти в депресивні й невротичні розлади. Як пише Г.В.Старшенбаум [16], екстраверти раніше ніж інтроверти починають статеве життя, мають сексуальні контакти частіше та з більшою кількістю партнерів. Для них характерні сильний статевий потяг й сексуальна збудженість, виражена сексуальна винахідливість, діапазон використання техніки й умов проведення статевого акту. Вони надають великого значення еротичній любовній грі, швидше звикають до сексуальних стимулів й тому потребують частої зміни ситуації й партнерів. Вони легко виражають свої сексуальні почуття, отримують більше задоволення від своєї сексуальності й не відчують у зв’язку з цим тривоги і сумнівів. Їх сексуальні установки відкриті, агресивні й гармонійні.

Стримані й загальмовані інтроверти характеризуються більш пуританським та ортодоксальним відношенням до сексу. Вони схильні до індивідуалізації, тонким і стійким сосункам з акцентом на вірність, відданість й надійність, що часто супроводжується психологічними проблемами.

Особливо несприятливим є сполучення агресивних партнерів або, навпаки, пасивно-підкорених типів [16]:

- Жінка-мати й чоловік-син. Вона захоплюється слабкими, хворими, невдахами, прагне опікати їх. Він психічно й фізично інфантильний, залежний, тривожний, примхливий. Вона навчає його сексуальним секретам, а він довготривалими й частими статевими актами задовольняє партнершу.
- Агресивна жінка й чоловік мазохистського типу. Вона любить підкоряти чоловіків, носить чоловічу зачіску, одягається як чоловік. Він схильний до ідеалізації «сильної фінки»,

підкреслює її неперевершеність і свою залежність від неї, намагається заслужити її прихильність.

- Агресивний чоловік й жінка мазохистського типу. Він схильний до елементів насильства, його судження безапеляційні, пестощі грубі й чуттєві, він любить завдавати біль і страждання. Вона прагне підкоритися «сильному чоловіку», хоче розчинитися в ньому, уявляє в своїх фантазіях, як він оволодіє нею, очікує в його пестощах напору, бруталності.
- Чоловік-батько й жінка-дочка. Він цікавий, імпозантний, має великий життєвий і сексуальний досвід, гарний психолог, знавець жіночої душі, турботливий і делікатний. Вона інфантильна, схильна до ідеалізації й обожнювання партнера. В пестощах цінує мистецтво, надає перевагу віддаватися партнеру, схильна до психологічних збуджуючих впливів: речових, музичних тощо. Він передає свій багатий сексуальний досвід, а вона позитивно діє на його сексуальність своєю молодістю й піклуванням.

До інших категорій сексуальної несумісності партнерів відносять невідповідність будови тіла чоловіка й жінки: їх геніталії диспропорційні й статевий акт стає важким і болісним; також визначають наявність статевих дисфункцій партнерів, наприклад, імпотенція, фригідність [15].

Третій рівень – інтелектуальна сумісність. Чим ширше коло обговорюваних питань, чим частіше молоді люди вдаються до їх обговорення, тим більша ймовірність побудови ними в майбутньому гармонійних стосунків у родині. Порушення загальної комунікації, як правило, результат того, що подружжя не має взаєморозуміння, тобто їх розмови одноманітні [15].

Четвертий рівень – сумісність характерів. Від характеру подружжя залежать міжособистісні стосунки, а також емоційно-психологічний клімат у сім'ї. Чи буде конкретний шлюб благополучним або неблагополучним, стабільним чи не стабільним нерідко залежить від характерів партнерів [15]. Своєрідність людини виявляється у характері людини. Як відомо, *характер* – це сукупність індивідуальних психічних властивостей, які проявляються у типовій для даної особистості діяльності, які відбиваються у типових обставинах і визначаються відношенням особистості до цих обставин

[9]. Окремі властивості характеру взаємопов'язані і утворюють цілісну й своєрідну єдність. Визначна організація якостей і властивостей утворюють структуру характеру.

Дослідники стверджують, що про сумісність не може бути мови, якщо партнер: не може брати на себе відповідальність, в тому числі й фінансову; емоційно невірноважений, у зв'язку з перенесеною в дитинстві травмою; емоційно холодний (не вміє любити та відповідати на любов); постійно знаходиться в стані депресії або поганому настрої; жорстокий, легко розлючується (може застосувати силу); має сексуальні розлади, схильний до подружньої невірності; має пристрасть до алкоголю, наркоманії, сексу, азартним іграм; ще не прийшов до тями після попереднього роману. О.А.Каденко (2007) у дослідженні причин подружньої дезадаптації також зазначає, що дезадаптуючу роль відіграють наявні в подружжя дисгармонійні риси характеру та особистості: найчастіше у чоловіків це залежність, заниження самооцінки, незрілість особистості, злобність, егоїзм та черствість, у жінок – егоцентризм, небажання адаптуватися до оточення, невірність, брехливість [4]. Відомо, що характер людини після 30 років не змінюється, але здорова особистість, використовуючи вольову регуляцію, може звести до мінімуму прояв своїх недоліків. Саме тому помилковою є думка про те, що людину у шлюбі можна змінити. Особистість може змінитися тільки маючи на це власне бажання і також за власним бажанням вона може регулювати свою поведінку.

П'ятий рівень – узгодженість функціонально-рольових очікувань. Прийнято вважати, що узгодженість структури ролей та розподіл ролей серед партнерів забезпечує стабільність і благополуччя сім'ї [15]. Відповідність рольових очікувань одного шлюбного партнера рольовим домаганням іншого визначаються як рольова адекватність подружжя [19]. Оцінка подружжям рівня конфліктності в певній сфері сімейно-рольової взаємодії визначається в залежності від того, наскільки рольова поведінка шлюбного партнера співпадає з рольовими очікуваннями стосовно нього як виконавця певної сімейної ролі (Хлопоніна Н.Є., 2007 р.).

Шостий рівень – ціннісно-орієнтаційна єдність [15]. Майже з перших років подружнього життя індивідуальні цінності відіграють велику роль у подружніх стосунках. У кожного є інтереси, потреби, мета існування й засоби досягнення цієї мети і вони є

найважливішими у житті. Якщо майбутній партнер не поділяє пріоритетів іншого, подружній союз не має шансів на успіх, навіть якщо в інших сферах люди ідеально підходять один одному [3]. Також, узгодженість ступеня значущості в багатьох сферах сімейних цінностей виявляється у загальній ціннісній узгодженості подружжя. Тенденція до узгодженості в ціннісному, а також у функціонально-рольовому плані може свідчити про особливу спрямованість на партнера, яка характерна для узгодженої пари і виявляється у прагненні відповідати очікуванням партнера. Спрямованість на партнера може виконувати роль позитивного сімейного мотиватора, який виявляється у прагненні керуватися у сімейно-рольовій взаємодії інтересами шлюбного партнера, членів сім'ї та потребами сім'ї як цілого (Хлопоніна Н.Є., 2007).

Сьомий рівень сумісності – особистісна й соціальна зрілість подружжя [15]. Для гармонійного шлюбу необхідна особистісна й соціальна зрілість, підготовленість, активність й стійкість у професійній сфері, здатність матеріально забезпечувати сім'ю, готовність піклуватися про виховання дітей. Психологічно зрілих партнерів відрізняє почуття обов'язку, відповідальність за свою сім'ю, витримка, гнучкість, працелюбність та делікатність.

Таким чином, гармонію сімейно-шлюбних стосунків з погляду на особистісні параметри визначають кілька основних елементів [15] :

- емоційна сторона подружніх стосунків, ступінь прихильності;
- подібність уявлень партнерів соціального світу в цілому;
- подібність у партнерів моделі спілкування, поведінкових особливостей;
- сексуальна й психофізіологічна сумісність партнерів;
- загальний культурний рівень, ступінь психічної й соціальної зрілості партнерів, збіг систем цінностей чоловіка й жінки.

Велике значення у сімейно-шлюбних стосунках мають ціннісна й психофізіологічна сумісність подружжя. Всі інші види сумісності або несумісності піддаються динамічним змінам і можуть змінюватись у процесі взаємної адаптації членів сім'ї або в ході психокорекції та психотерапії. Ціннісна й психофізіологічна несумісність не піддається або дуже важко піддається корекції [15].

Психофізіологічна, і зокрема сексуальна, несумісність здатна призвести до розпаду шлюбу. А неузгодженість цінностей у взаємодії людей, особливо в повсякденних контактах, призводить до майже

незворотного руйнування спілкування й подружніх взаємин. Тут важливо, з одного боку, наскільки різні оцінюючі критерії чоловіка й жінки, а з іншого боку - наскільки індивідуальні критерії відповідають загально визнаним. Можна говорити про подвійну гармонію, коли ціннісні установки чоловіка й жінки збігаються між собою та із загальноприйнятою системою цінностей; про збіг поглядів із загальноприйнятою системою цінностей тільки одного із подружжя; про відповідність ціннісних критеріїв обох партнерів загальноприйнятим цінностям при одночасній диференціації їх точок зору; про подвійну диференціацію, коли системи цінностей розходяться й інтереси обох не ототожнюються із загально визнаними критеріями.

За відсутності якої-небудь із цих груп передумов сумісності не відбувається оптимальна адаптація або вона відбувається повільно, гармонія подружнього союзу порушується.

Основним завданням дослідження сумісності є встановлення закономірностей цього явища. Критерієм сумісності за М.М.Обозовим і Н.А.Обозовою можуть слугувати вибір партнера для спілкування, задоволеність взаємостосунками, характер міжособистісних почуттів. У зв'язку з цим російські дослідники виділяють три основних підходи до вирішення завдання сумісності: структурний, функціональний, адаптивний [13].

Структурний підхід орієнтований на пошук оптимальних сполучень характеристик членів сім'ї; їх визначають як гармонія, відповідність характеристик партнерів. Структурний підхід ґрунтується на тому, що сумісні партнери утворюють стійку, адаптивну й ефективну структуру. Згідно емпіричних досліджень, сумісність є подібністю або відмінністю (контрастом) характеристик партнерів. При цьому, ті властивості, що ґрунтуються на вроджених особливостях партнерів, скоріше контрастні, ніж подібні. Таким чином, сумісність чоловіка і дружини виявляється у здатності утворювати гармонійну пару, яка має ознаки цілісності, урівноваженості, завершеності.

У *функціональному підході* до дослідження сумісності, суттєвою є реалізація партнерами функцій і ролей. Прийняття ролі, згідно досліджень лідерства у соціальній психології, залежить від особистісних якостей індивіда, групи й ситуації. Звідси мірою сумісності виступає рольова узгодженість.

Третій підхід – *адаптивний* – орієнтований на дослідження не сумісності, а її результатів: позитивних міжособистісних взаємостосунків, ефективного спілкування. З причин можливості корекції характеристик партнерів і покращення міжособистісних стосунків цей підхід має велике практичне значення, тобто пошук ресурсів адаптації є шляхом до гармонізації шлюбу [13].

У сучасній науковій літературі існує значна кількість робіт, у яких мова йде про дослідження феномену внутрішньосімейної адаптації, функціонування сім'ї та її порушень (J.G. McGee, 2003; Н.Г. Пшук, 2003; С.Т. Агарков, 2004, 2006; В.А. Абрамов, С.І. Табачников, В.С. Підкоритов, 2004; В.В. Кришталь, Б.В. Михайлов, Н.А. Марута, Л.Ф. Шестопалова, 2006). Знайома також проблема аналізу факторів сімейного благополуччя-неблагополуччя, проблем адаптації тощо. Складність сім'ї як соціальної системи й психологічної спільності людей різної статі, віку, соціальної й професійної приналежності призводить до того, що спроби виділення повного списку таких факторів можуть виявитися неуспішними.

4.2. Подружні конфлікти

Як визначають вчені, *конфлікт* - це усвідомлене зіткнення, протидія мінімум двох людей, груп, на основі їх взаємно протилежних, несумісних потреб, інтересів, цілей, типів поведінки, стосунків, установок, істотно значущих для особистості й групи [14].

Конфлікти соціально обумовлені й опосередковані індивідуальними особливостями психіки людей. Вони пов'язані з гострими емоційними переживаннями – афектами, з дією пізнавальних стереотипів - способів інтерпретації конфліктної ситуації, і одночасно із гнучкістю й «винахідливістю» особистості або групи в пошуках і виборі шляхів конфліктного, тобто ведучого до посилення конфлікту, поведінки.

Учасники сімейних конфліктів часто не є протидіючими сторонами, що адекватно усвідомлюють свою мету, скоріше вони жертви власних неусвідомлюваних особистісних особливостей і неправильного, не відповідної реальності, бачення ситуації й самих себе. Для сімейних конфліктів характерні вкрай неоднозначні й тому неадекватні ситуації, пов'язані з особливостями поведінки людей у

конфліктах. Поведінка, що демонструється часто маскує щирі почуття й уявлення про конфліктну ситуацію, а також один про одного. Так, за грубими й гучними зіткненнями чоловіка й жінки можуть ховатися прихильність і любов, а за підкресленою ввічливістю - емоційний розрив, хронічний конфлікт, іноді й ненависть.

Для попередження й розв'язання сімейних конфліктів, необхідно враховувати такі особливості:

1. Сімені конфлікти відрізняються особливим предметом, специфіка конфліктів обумовлена унікальністю сімейних взаємостосунків. Важливою особливістю сімейних стосунків є їх основний зміст, що полягає у міжособистісних стосунках (любов, родинність), а також у правових та моральних обставинах, пов'язаних з реалізацією функцій сім'ї.

2. Сімейні конфлікти мають різні причини, найважливішими з яких є:

- обмеження свободи й активності, самовираження членів сім'ї;
- девіантна поведінка одного або декількох членів сім'ї (вживання психоактивних речовин тощо);
- наявність протилежних інтересів, прагнень, обмеженість можливостей для задоволення потреб одного з членів сім'ї (на його думку);
- авторитарний тип взаємостосунків, що склалися у сім'ї;
- авторитарне вторгнення родичів у подружні стосунки;
- сексуальна дисгармонія у шлюбі тощо.

Під час аналізу сімейних конфліктів важливо враховувати соціальні фактори мікро- та макро- середовища. До факторів мікросередовища належать: погіршення матеріального становища сім'ї, зайнятість одного або обох партнерів на роботі, неможливість нормального працевлаштування подружжя або інших членів сім'ї, довготривала відсутність житла, відсутність можливості влаштування дітей у дитячі установи тощо.

3. Процес конфлікту [10,12] проходить чотири стадії (К.Вітек, 1988; Г.А.Навайтіс, 1995):

- виникнення об'єктивної конфліктної ситуації;
- усвідомлення об'єктивної конфліктної ситуації;
- перехід до конфліктної поведінки;
- вирішення конфлікту.

Сімейні конфлікти відрізняються підвищеною емоційністю, швидкістю протікання кожної стадії, формами протидії (докори, образи, сварки, сімейний скандал, порушення спілкування тощо), а також засобами їх розв'язання (досягнення згоди, примирення, взаємні поступки, розлучення тощо).

Конфлікт стає реальністю тільки після усвідомлення протиріч, тому що тільки сприйняття ситуації як конфліктної породжує відповідну поведінку (із цього випливає: протиріччя можуть бути не тільки об'єктивними, але й суб'єктивними). Перехід до конфліктної поведінки - це дії, спрямовані на досягнення своїх цілей, і блокування досягнення протилежною стороною її прагнень і намірів. Істотно, що й дії опонента також повинні усвідомлюватися ним як конфліктні. Ця стадія пов'язана із загостренням емоційного тону взаємин і прогресуючою їх дестабілізацією. Однак дії учасників виконують одночасно й своєрідну пізнавальну функцію, коли ескалація й розвиток конфлікту призводять до більш глибокого, хоча й не завжди більш точного розуміння ситуації.

Суттєвою особливістю сімейних конфліктів є важкі соціальні наслідки. Нерідко конфлікти можуть закінчуватися трагічно, призводити до різних захворювань, особливо важкі наслідки конфлікти мають для дітей.

Класифікація конфліктів подана у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Класифікація конфліктів

I. За суб'єктом	Подружні конфлікти	Весь спектр сімейних конфліктів
	Між батьками й дітьми	Помилки у вихованні дітей; ригідність сімейних стосунків; вікова криза
II. За джерелом	Між родичами	Авторитарне вторгнення батьків
	Цінності	Наявність протилежних інтересів, потреб
	Позиційні	Боротьба за лідерство в сім'ї, незадоволення потреби у визнанні значимості «Я» одного з членів сім'ї
	Сексуальні	Психосексуальна несумісність подружжя

	Емоційні	Незадоволені потреби у позитивних емоціях (відсутність піклування, уваги й розуміння з боку членів сім'ї)
	Господарсько-побутові	Протилежні погляди на ведення домашнього господарства й участь у цьому процесі кожного з партнерів, важке матеріальне становище
III. За поведінкою конфліктуючих сторін	Відкриті (коректна розмова, взаємні биття посуду)	Індивідуально-психологічні особливості членів сім'ї; виховання, зміст і причина конфлікту.
	Прихований (демонстративне мовчання, різкі жести, погляди, що невербально повідомляють про незгоду)	_____//_____

Сімейні конфлікти звичайно пов'язані з прагненням людей задовольнити ті або інші потреби або створити умови для їх задоволення без врахування інтересів партнера. Причин для цього дуже багато. Це й різні погляди на сімейне життя, і нереалізовані очікування й потреби, брутальність, неповажне ставлення, подружнтя невірність, фінансові труднощі тощо. Конфлікт, як правило, породжується не однією, а комплексом причин, серед яких умовно можна виділити основну – наприклад, незадоволені потреби чоловіка й жінки.

Класифікація конфліктів [12,15] на ґрунті незадоволених потреб чоловіка й жінки (В.А.Сисенко, 1983, 1989).

1. Конфлікти, що виникають на основі незадоволеної потреби в цінності й значимості свого «Я», порушення почуття достоїнства з боку іншого партнера, його зневажливе, неповажне відношення.

2. Конфлікти, психічні напруження на базі незадоволених сексуальних потреб одного або обох чоловіка й жінки.

3. Психічні напруження, депресії, конфлікти, сварки через незадоволену потребу одного або обох чоловіка й жінки в позитивних

емоціях: відсутність ласки, турботи, уважності, розуміння гумору, подарунків.

4. Конфлікти, сварки, пов'язані із пристрастю одного із подружжя до спиртних напоїв, азартних ігор та інших гіпертрофованих потреб, що призводять до неощадливих і неефективних, а часом і марних витрат коштів сім'ї.

5. Фінансові розбіжності, що виникають на основі перебільшених потреб одного із подружжя в розподілі бюджету, змісту сім'ї, внеску кожного з партнерів у матеріальне забезпечення сім'ї.

6. Конфлікти, сварки, незгоди через незадоволення потреб чоловіка чи жінки в харчуванні, одязі, у будівництві житла тощо.

7. Конфлікти у зв'язку з потребою у взаємодопомозі, взаємопідтримці, у співробітництві з питань поділу праці в сім'ї, ведення домашнього господарства, догляду за дітьми.

8. Конфлікти, сварки на ґрунті різних потреб та інтересів у проведеному відпочинку й дозвілля, різних хобі.

Використання категорії «потреба» в теорії подружньої конфліктності дозволяє перейти до мотивів та інтересів, негативним і позитивним емоціям, до аналізу різних видів депресивних та інших патологічних станів, неврозів, джерелом яких можуть бути сімейні безладдя. Категорії стабільність-нестабільність шлюбу, його конфліктність-безконфліктність також залежать від задоволення потреб чоловіка й жінки, особливо емоційно-психологічних.

За ступенем небезпеки для сімейних уз конфлікти можуть бути [12,13, 15]:

- безпечними, які виникають при наявності об'єктивних труднощів, втоми, дратівливості, стану «нервового зриву»; раптово почавшись, конфлікт може швидко завершитися. Про такі конфлікти часто говорять: «До ранку все пройде»;
- небезпечними, коли розбіжності виникають через те, що один із подружжя повинен, на думку іншого, змінити лінію поведінки, наприклад, стосовно родичів, відмовитися від якихось звичок, переглянути життєві орієнтири, прийоми виховання тощо, тобто ставиться проблема, що вимагає вирішення дилеми: поступатися чи ні;
- особливо небезпечними, які приводять до розлучень.

Зупинимося докладніше на мотивації конфліктів.

1. Не зійшлися характерами - мотив «чисто» психологічний. Гострота конфліктів та їх частота, сила емоційних вибухів, контроль за власною поведінкою, тактика й стратегія поведінки чоловіка й жінки в різноманітних конфліктних ситуаціях залежать від індивідуальних особливостей характеру.

Кожна людина вибирає способи, прийоми й методи діяльності, виходячи з особливостей свого характеру. Вони й формують індивідуальний стиль поведінки в трудовій і побутовій сферах життя. Під *індивідуальним стилем діяльності* розуміють систему прийомів і способів дії, характерну для даної людини й доцільну для досягнення успішного результату. Про це необхідно пам'ятати й не прагнути «перевиховати», «переробити» іншого партнера, а просто самому врахувати або пристосуватися до властивостей його натури, його індивідуального стилю.

Однак деякі недоліки характеру (демонстративність, авторитарність, нерішучість тощо) самі по собі можуть бути джерелом конфліктних ситуацій у сім'ї. Є риси, які призводять до руйнування шлюбу поза залежністю від прагнення партнерів пристосуватися, наприклад, езопові риси характерів чоловіка й жінки. Їх концентрація на своєму «Я» - дефект морального розвитку - один з факторів дестабілізації шлюбного життя. Звичайно чоловік і жінка бачать тільки егоїзм свого партнера, а власного не помічають. «Боротьба» з іншими впливає з помилкової життєвої позиції, з помилкового розуміння моральних стосунків з іншими людьми [12, 13, 15].

2. Подружні зради й сексуальне життя в шлюбі. Зрада відбиває протиріччя між подружжям, вона є результатом різноманітних психологічних факторів. До зради призводять розчарування шлюбним життям, дисгармонія статевих відносин. На противагу зраді, невірності, *вірність* - це система зобов'язань перед шлюбним партнером, які регулюються моральними нормами й стандартами. Це переконаність у цінності, значимості прийнятих на себе зобов'язань. Часто вірність асоціюється з відданістю й пов'язана з бажанням партнерів зміцнювати свій власний шлюб і взаємини [12].

Важливо розуміти, що сексуальна потреба може бути по-справжньому задоволена тільки на тлі позитивних почуттів і емоцій, які можливі за умови задоволення емоційно-психологічних потреб (у любові, у підтримці й збереженні почуття власного достоїнства, психологічній підтримці, захисту, взаємодопомозі й взаєморозумінні).

Якщо в шлюбі не задовольняються емоційно-психологічні потреби особистості, підсилюється відчуження, накопичуються негативні почуття й емоції, більшої ймовірності набуває шлях до зради. Чоловік і жінка не розуміють один одного, сваряться або просто йдуть «на сторону».

3. Побутове пияцтво та алкоголізм. Це традиційний мотив розлучень. Алкоголізм - типова наркоманія, що сформувалася на базі регулярного вживання спиртних напоїв протягом ряду років. Хронічний алкоголізм варто відрізнити від побутового пияцтва, що обумовлено ситуаційними моментами, дефектами виховання, низькою культурою. Якщо в боротьбі з побутовим пияцтвом досить заходів суспільного впливу, то хронічний алкоголізм, що приведе до психічних розладів і ряду інших захворювань, має потребу в медичному лікуванні [12].

Зловживання алкоголем одного із подружжя створює в родині ненормальну атмосферу й постійне підґрунтя для конфліктів, скандалів. Виникають психотравмуючі ситуації для всіх членів сім'ї й особливо для дітей. Різко зростає ризик захворювання нервово-психічними розладами, збільшується ймовірність народження дітей з різними відхиленнями й аномаліями. З'являються матеріальні труднощі, звужується сфера духовних інтересів, частіше проявляється аморальна поведінка. Чоловік і жінка усе більше віддаляються один від одного.

Аналіз показує [5], що у внутрішньосімейному конфлікті найчастіше винні обидві сторони. Залежно від того, який внесок і який образ чоловік і жінка вносять у розвиток конфліктної ситуації, виділяють кілька типових моделей поведінки чоловіка й жінки в міжособистісних внутрішньосімейних конфліктах (В.А.Кан-Калик, 1995).

Перша - прагнення чоловіка й дружини самоствердитися у сім'ї, наприклад, у ролі голови. Нерідко тут негативну роль відіграють «добрі» поради батьків. Ідея затвердити себе «по вертикалі» неспроможна, оскільки суперечить розумінню сім'ї як процесу психологічного й господарського співробітництва. Прагнення до самоствердження звичайно охоплює всі сфери взаємин і заважає тверезо оцінювати те, що коїться в сім'ї. Будь-яке висловлювання, прохання, доручення сприймаються як зазіхання на свободу,

особистісну автономію. Щоб піти від цієї моделі, доцільно розмежувати сфери керівництва різними ділянками життя у сім'ї [12].

Друга - зосередженість чоловіка й жінки на своїх справах. Типовий «шлейф» попереднього способу життя, звичок, друзів, небажання поступитися чим-небудь зі свого минулого життя для успішної реалізації нової соціальної ролі. Починає формуватися нерозуміння того, що організація сім'ї неминуче припускає зовсім новий соціально-психологічний уклад. Люди не завжди готові переспрямувати себе в потрібному напрямку: «А чому я повинен (повинна) відмовлятися від своїх звичок?» Як тільки взаємини починають розвиватися у такій альтернативній формі, неминуче розвивається конфлікт. Тут важливо враховувати адаптаційний фактор: поетапне включення дружини в спільну діяльність поступово привчає її до нової моделі поведінки. Прямий же натиск звичайно ускладнює взаємини.

Третя - дидактична. Хтось із подружжя постійно повчає іншого: як треба поводитися, як треба жити тощо. Повчання охоплюють практично усі сфери спільного життя, блокують будь-які спроби самостійності, сіючи роздратування, емоційну напруженість, почуття неповноцінності. Ця модель спілкування веде до порушення співробітництва в сім'ї, стверджує систему спілкування «по вертикалі». Нерідко позиція, яка повчає, подобається одному із подружжя, і він непомітно починає відігравати роль дорослої дитини, а в поведінці іншого поступово зміцнюються материнські або батьківські нотки.

Четверта - «готовність до бою». Чоловік і жінка постійно перебувають у стані напруженості, пов'язаним з необхідністю відбивати психологічні атаки: у свідомості кожного зміцнилася неминучість сварок, внутрішньосімейна поведінка будується як боротьба за перемогу в конфлікті. Чоловік і жінка часом досить добре усвідомлюють ситуацію, фрази, форми поведінки, які викликають конфлікт. І проте - сваряться. Сварка в сім'ї має негативні наслідки насамперед у зв'язку з віддаленим психологічним ефектом, що стверджує у відносинах емоційне неблагополуччя.

П'ята - «татусева дочка», «мамій». У процес встановлення взаємин, у їх з'ясування постійно залучаються батьки, які служать своєрідним камертоном. Небезпека полягає в тому, що молодий чоловік і жінка обмежують особистий досвід побудови взаємин, не

виявляють самостійності в спілкуванні, а керуються лише загальними міркуваннями й рекомендаціями своїх батьків, які при всій їхній доброзичливості, все-таки досить суб'єктивні й часом далекі від психологічних реалій взаємин молодих людей. У процесі їх формування йде складне притирання індивідуальностей, характерів, поглядів на життя, досвіду. Механічне вторгнення в цю делікатну сферу взаємин, до якого іноді схильні батьки чоловіка й жінки, чревате небезпечними наслідками.

Шоста - заклопотаність. У спілкуванні між людьми, у стилі, в укладі сімейних взаємин постійно є присутнім, як деяка домінанта, стан заклопотаності, напруженості, це призводить до дефіциту позитивних переживань [12, 13, 15].

У благополучній сім'ї завжди є відчуття сьогоденної й завтрашньої радості. Для того щоб зберегти її, дружинам необхідно залишати поганий настрій і неприємності за порогом дому, а приходячи додому, приносити із собою атмосферу піднесеності, радості й оптимізму. Якщо хтось із подружжя перебуває в поганому настрої, інший повинен допомогти йому позбутися пригнобленого психічного стану. У кожній тривожній і сумній ситуації потрібно спробувати вловити гумористичні нотки, подивитися на себе з боку; у домі варто культивувати гумор і жарти. Якщо навалюються неприємності, не лякайтеся, спробуйте спокійно сісти й послідовно розібратися в їх причинах [15].

Уникнути багатьох помилок дозволяє дотримання основних принципів спільного подружнього життя.

- Реально дивитися на протиріччя, які виникають до шлюбу й після його укладання.

- Не будувати ілюзій, щоб не розчаруватися, тому що сьогодні навряд чи буде відповідати тим нормам і критеріям, які були заздалегідь сплановані.

- Не уникати труднощів. Спільне подолання важких ситуацій - прекрасна можливість швидше довідатися, наскільки обоє партнери готові жити за принципом двостороннього компромісу.

- Пізнавати психологію партнера. Щоб жити в згоді, треба розуміти один одного, пристосовуватися, а також уміти «догоджати» один одному.

- Знати ціну дріб'язкам. Не великі, але часті знаки уваги більш цінні й значимі, чим дорогі подарунки, за якими часом криється байдужість, невірність тощо.

- Бути терпимим, уміти забувати образи. Людина соромиться деяких своїх помилок і не любить згадувати про їх. Не слід нагадувати про те, що один раз порушило взаємини й що варто було б забути.

- Вміти розуміти та вгадувати бажання й потреби партнера.

- Не нав'язувати свої вимоги, оберегати достоїнство партнера.

- Розуміти користь тимчасової розлуки. Партнери можуть набриднути один одному, а розлука дозволяє зрозуміти, наскільки сильно любиш свою другу половину і як її в цей час не вистачає.

- Стежити за собою. Неакуратність, хаотичність породжують ворожість і можуть викликати серйозні наслідки.

- Мати почуття міри. Уміння спокійно й доброзичливо сприймати критику. Важливо підкреслювати в першу чергу достоїнства партнера, а потім у доброзичливій формі вказувати на недоліки.

- Усвідомлювати причини й наслідки невірності.

- Не вдаватися до відчаю. Зіткнувшись зі стресовою ситуацією в подружньому житті, було б невірно «гордо» розійтися й не шукати виходу. Але ще гірше зберігати хоча б зовнішню рівновагу шляхом принижень і погроз.

Таким чином, при динамічному підході до сімейних проблем подружні дисгармонії (порушення) взаємин аналізуються з погляду внутрішньої мотивації поведінки обох чоловіка й жінки. Поточні сімейні конфлікти розглядаються з урахуванням минулих конфліктів, а також прикладів колишніх емоційно забарвлених стосунків. При цьому оцінюється вплив сім'ї, у якій виріс кожний із подружжя, враховується властива їй атмосфера, врівноваженість, спокій, розподіл прав і обов'язків між батьком і матір'ю, наслідування досвіду батьків.

Як одиницю аналізу сімейних структур широко використовують поняття трикутника. У цілому трикутники – це будь-які взаємини з трьома каналами зв'язку. У кожному куті знаходяться предмет, група людей, або діяльність. Основний сімейний трикутник складається з батька, матері і дитини. Основною гіпотезою припущення, що взаємини будь-яких учасників трикутника залежать від третьої сторони, і будь-яка діада в трикутнику є функцією двох інших. Наприклад, чим більша дистанція між чоловіком і дружиною, тим

ближче один з них до третього учасника трикутника, до дитини або когось з батьків [6].

Структура трикутника зручна для опису механізму силового тиску, коли хто-небудь із членів родини намагається заручитися підтримкою третього або створити з ним коаліцію з метою одержання більшого впливу. При середній напрузі в трикутнику, як правило дві сторони почувають себе комфортно, а одна знаходиться в конфлікті. Якщо напруга в трикутнику занадто велика для трьох, включаються інші люди, і всі організуються в серію взаємозалежних трикутників. Емоційні сили продовжують переміщатися з одного активного трикутника в інший (цей процес називається тріангуляцією) і, зрештою, осідають в одному трикутнику доти, поки система залишається досить спокійною. Коли напруга в сім'ї досить велика, а можливості внутрішньосімейних трикутників вичерпані, сімейна система прагне тріангулювати кого-небудь ззовні, наприклад, психолога або психотерапевта. Трикутник – не завжди патологічна річ у сім'ї, з маленькою дитиною, наприклад, він цілком природний, але якщо трикутник забезпечує стабільну ситуацію в умовах незрілої системи, то він зупиняє її розвиток [6].

Окремого психологічного аналізу заслуговує таке явище як сімейна сварка. Для егоцентричних особистостей сварка є майже бажаним явищем, адже в примиренні партнери знаходять задоволення. Істероїдні особистості знаходять психологічну вигоду, деякі члени сім'ї на свідомому та несвідомому рівні відчують тягар від наслідків сварок, для інших безглуздість сварок стає очевидністю, вони продовжують життя, а в пам'яті залишається: «Плюс ще одна сварка..» [15].

Часто причиною сварок є небажання розуміти один одного й відсутність навичок розуміння. До навичок розуміння відносять рефлексивність, вміння подивитися на себе з іншого боку.

Сварка – це конфлікт самооцінок, прагнення підтримати власну зарозумілість й власну самооцінку. Сварка завжди містить особистісні звинувачення. Під впливом довготривалих сварок псується характер, гордості, нетерплячість, негнучкість трансформують позитивні особистісні якості в негативні, у результаті сумісне життя стає неможливим.

Однією з форм прояву високої зарозумілості є психологічна експлуатація партнера. Проявляється психологічна експлуатація у

таких випадках: 1) у психологічній розрядці емоцій та агресій; 2) у перекладанні відповідальності; 3) один партнер викликає співчуття до себе, коли іншому необхідна підтримка; 4) залучення близьких у свої власні проблеми.

Можливі тільки три варіанти закінчення сварок: перший варіант - один партнер визнає себе винним, другий – хтось із учасників сварки бере вину на себе, третій – обоє винні. Звичайно, третій варіант є найбільш сприятливим, якщо партнери сваряться, то висновок один – винні обоє. Уникнути сварок можливо, якщо людина володіє навичками керування власним емоційним станом, та навичками саморегуляції, якщо підвищувати особистісну стресостійкість шлюбних партнерів, розвивати емоційний інтелект членів сім'ї.

Зазвичай, партнерам під час сварок рекомендують дотримуватися наступних правил [15]:

1. Обговорювати саму сварку, тобто звужувати тематику суперечки.
2. Не згадувати про невдачі іншого («Ти сам...», «Ти завжди так...», тощо).
3. Не казати слів, які можуть скривдити, не переходити на особистості.

В роботі «Феномен емоційного вигоряння в сім'ї» О.Я.Кляпець обґрунтувала поняття «сімейний стрес» і «емоційне вигоряння в сім'ї. Емоційне вигоряння в сім'ї характеризується зниженням зацікавленості сімейним життям, сімейними справами, поступовим зникненням мотивації, пов'язаної з сімейними взаєностосунками, зниженням ефективності виконання своїх сімейних обов'язків та загальними психосоматичними порушеннями. Стресори, що спричиняють виникнення сімейного стресу, складають наступні три блоки [7]:

I. Соціально-психологічні фактори: матеріальне благополуччя, наявність професійної діяльності, наявність соціально-психологічної підтримки.

II. Зміст сімейних взаєностосунків: рольовий баланс, обсяг роботи (перебір ролей та функціональних обов'язків одним з шлюбних партнерів, повсякденна рутинізація домашніх обов'язків неминуче призводить до хронічної втоми, емоційного і фізичного виснаження

та, як наслідок, стресу), шлюбно-сімейні домагання, особливості сімейних взаємостосунків.

III. Індивідуально-особистісні властивості: властивості темпераменту, особистісні якості.

Таким чином вчені виокремлюють такі компоненти емоційного вигоряння в сім'ї [7]:

1. Сімейна ситуація, що викликає стрес.
2. Емоційне переживання сімейної ситуації – те, які почуття виникають у людини внаслідок сімейного стресу, яким емоційним станом вона реагує та як справляється з цими переживаннями.
3. Когнітивна оцінка сімейної ситуації – те, як людина оцінює чи інтерпретує складну для неї ситуацію.
4. Поведінкові наслідки емоційного вигоряння. Нездатність справлятися з труднощами, обумовленими сімейними взаєминами, може проявлятися в різних патернах поведінки: від агресії до ухиляння. Також особистість, що переживає вигоряння, може виявляти девіантні поведінкові форми.
5. Сомато-вегетативні наслідки. Перетворення сімейного життя на хронічний стрес, нагромадження загального виснаження викликає не тільки психологічний, а й фізіологічний рівень реагування, що має вираз у вегетативних і психосоматичних порушеннях.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «адаптація». У чому полягають особливості сімейної адаптації?
2. Розмежуйте поняття рольова адаптація, міжособистісна адаптація, шлюбно-сімейна адаптація.
3. Охарактеризуйте основні підходи до дослідження психологічної сумісності подружжя.
4. Назвіть основні причини сімейних конфліктів.
5. Назвіть основні критерії класифікації сімейних конфліктів.
6. Охарактеризуйте сварку, як сімейний конфлікт.
7. Дайте визначення поняття «сімейний стрес».
8. Назвіть компоненти емоційного вигоряння в сім'ї.

Література

1. *Балл Г.А.* Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии, 1989. - № 1.- С.98.
2. *Витек К.* Проблемы супружеского благополучия. – Пер. с чеш. М.: Прогресс. - 1988г. - С. 144.
3. *Злагодох В.В., Лесик В.В.* Роль індивідуальних цінностей у подружніх взаємостосунках молодії сім'ї // Матеріали ІІ Міжнародного научно-практичного конгреса «Проблеми розвитку сучасної психологічної допомоги: концепції і практики» 2-5 жовтня 2009 г. / Журнал практикуючого психолога. Спеціальний випуск, 2009. № 16 – С.433
4. *Каденко О.А.* Подружня дезадаптація та позашлюбні сексуальні зв'язки. Причини, механізми, формування, прояви, психокорекція та психопрофілактика.: Дис. д-ра наук: 19.00.04 – 2007.
5. *Кан-Калик В. А.* Грамматика общения. - М.: Роспедагентство, 1995. - 108 с.
6. *Кісарчук З.Г.* Психологічна допомога сім'ї: навч. посібник : у 3 кн. / З.Г. Кісарчук, О.І. Єрмушевич. – Книга 1. – К. : Главник, 2006. – С. 112.
7. *Кляпець О.Я.* Феномен емоційного вигорання в сім'ї/О. Кляпець // Соціальна психологія. -Київ:Український центр політичного менеджменту, 2006,N N4.-С.168-176
8. *Ковалев С. В.* Психология современной семьи. – М.: Просвещение, 1988. – С.208.
9. *Крижанская Ю. С, Третьяков В. П.* Грамматика общения - М.: Смысл, 1999. – С. 206
10. *Навайтис Г.* Муж, жена и ... психолог. – М-Воронеж: МОДЭК. – 1995. – 128 с.
11. *Общая психология: Учебник для пед. ин-тов / Под ред. А. В. Петровского.* - М. : Прогресс, 1980. - 422 с.
12. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силаевой.* – М.: Изд центр «Академия», 2002 – 192 с.

13. *Психология семьи*. Хрестоматия. Райгородский Д.Я. (Серия «Психология семейных отношений»). Учебное пособие для факультетов психологии, социологии, экономики, журналистики – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М». 2007. - 752 с.
14. *Психологічна енциклопедія* / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
15. *Семейная психология: учебное пособие для вузов* / Л.Б. Шнейдер. – Изд. 3-е. – М.: Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2007. – 736 с.
16. *Старшенбаум Г.В.* Как стать семейным психологом: Интерактивный учебник: Тесты, упражнения, ролевые игры. – М.: Психотерапия, 2007. – 480 с.
17. *Сысенко В.А.* Супружеские конфликты. – М.: Финансы и статистка, 1983. - С.175.
18. *Торохтий В. С.* Психология социальной работы с семьей. – М.: ТЦ Сфера, 1996. – С. 488.
19. *Хлопоніна Н.С.* Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування. Дис. канд. психол. наук. 19.00.07. - К. – 2007.
20. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.* Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 656 с.

ЗАКРІПЛЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ ЗА МОДУЛЕМ І. Розвиток сім'ї та шлюбу в сучасному світі. Соціально-психологічна модель сімейних взаємин

1. Охарактеризуйте шлюбно-сімейні стосунки в давні часи.
2. Назвіть основні етапи розвитку шлюбно-сімейних стосунків.
3. Як впливає національність на шлюбно-сімейні стосунки.
4. Дайте визначення поняттю «шлюб» та «сім'я». Назвіть відмінності між цими поняттями.
5. У чому полягають особливості взаємостосунків в українській сім'ї?
6. Назвіть основні ознаки сім'ї як малої групи.
7. Опишіть сімейну структуру як систему.
8. Назвіть сучасні підходи до дослідження проблем шлюбно-сімейних стосунків та їх представників.

9. Перерахуйте основні функції сім'ї.
10. Охарактеризуйте форми шлюбно-сімейних взаємостосунків.
11. Опишіть основні етапи становлення шлюбно-сімейних взаємостосунків.
12. Перерахуйте і дайте характеристику основних ролей у сім'ї.
13. Наведіть приклад сімейного конфлікту, джерелом якого є різні погляди подружжя на ведення домашнього господарства.
14. Охарактеризуйте основні теорії вибору шлюбного партнера.
15. Охарактеризуйте основні функції дошлюбного періоду.
16. Перерахуйте основні фактори дошлюбного періоду, які впливають на подальшу адаптацію й стабільність шлюбно-сімейних взаємин.
17. Що таке любов? У чому полягають основні протиріччя у поясненні «любові»?
18. Перерахуйте «пастки кохання», які характерні для передшлюбного періоду.
19. Охарактеризуйте основні етапи (стадії) життєдіяльності сім'ї.
20. Назвіть основні завдання етапу «молодого шлюбу» та «середнього шлюбу».
21. Назвіть основні завдання етапу «зрілого шлюбу» та «літнього шлюбу»..
22. Перерахуйте основні кризи в життєдіяльності сім'ї (за В.Сатір).
23. Що таке психологічна сумісність партнерів?
24. Назвіть основні рівні сумісності подружжя.
25. Дайте визначення поняття «адаптація». У чому полягають особливості подружньої адаптації?
26. Дайте визначення поняття «конфлікт». У чому полягають особливості сімейного конфлікту?
27. Назвіть стадії протікання сімейного конфлікту.
28. Перерахуйте негативні психологічні наслідки сімейного конфлікту?
29. Чи бувають позитивні психологічні наслідки конфлікту?
30. Наведіть приклад сімейного конфлікту, суб'єктами якого є подружжя й родичі.
31. Наведіть приклад конфлікту в сім'ї, джерелом якого є несумісність цінностей партнерів.
32. З яких елементів складається гармонія сімейних стосунків?

33. Які підходи існують у психології до дослідження психологічної сумісності. Назвіть їх представників.
34. Охарактеризуйте основні мотиви сімейних конфліктів.
35. Наведіть приклад конфліктів, джерелом яких є незадоволення потреб одного з партнерів.
36. Охарактеризуйте потреби, незадоволення яких стає причиною сімейних конфліктів.
37. Назвіть методи та методики діагностики психологічної готовності вступу до шлюбу.
38. Назвіть методи та методики діагностики психологічної сумісності подружжя.
39. Назвіть риси характеру, які заважають позитивній адаптації.
40. Назвіть умови, за наявності яких процес адаптації неможливий.

МОДУЛЬ II. Психологія батьківсько-дитячих взаємин. Основи сімейного консультування

Тема.5. Основні психолого-педагогічні моделі батьківсько-дитячих взаємин

Сім'я є первинною малою соціальною групою, найближчим середовищем формування особистості, сім'я впливає на потреби, соціальну активність, психологічний стан людини тощо.

У сімейному оточенні, у спілкуванні, у діалозі різних поколінь відбувається реальне становлення психіки дітей і одночасно істотно змінюється психічне життя батьків. У сучасному світі сім'я часто виявляється на перехресті соціальних і економічних проблем суспільства; вона - головний захисник особистості, притулок і фундамент, хоча сама при цьому зазнає внутрішні хворобливі протиріччя. Зв'язки «батьки-дитина» мають найважливіше значення для сформованості структури сім'ї, її актуального становища та напрямків майбутнього розвитку.

В житті кожної дитини сім'я відіграє велику роль, саме взаємини з батьками, відношення батьків до дітей відіграє суттєву роль у подальшому особистісному розвитку людини. А.Г.Ковальов [9] зазначає, що вплив родини полягає у задоволенні потреби людини у реалізації людських зв'язків, тобто родина дає відчуття причетності до

певної групи; родина дарує відчуття і дає реальні докази значущості особистості для інших: тут задовольняється потреба у самоствердженні; родина дає можливість відчувати взаємне тепло тощо. У випадках, коли у дитини виникає негативне ставлення до життя, схильність до песимізму, апатії (тобто не реалізується потреба у прихильності), родина повинна формувати почуття своєї неповторності. Якщо цього не відбувається – у дитини розвивається відчуття власної сірості, безталанності, не реалізується потреба у розвитку самосвідомості. Родина повинна формувати зразок для наслідування, у кожної людини повинні бути ідеали, прагнення, принципи тощо. Це надає життю сенс і можливість реалізувати власну потребу в орієнтації на щасливе майбутнє.

Вплив батьків (частіше матері) на психічний розвиток дитини вивчається вченими-дослідниками, починаючи з 20-х рр. ХХ ст. Батьківська любов має вроджені біологічні компоненти, але в цілому батьківське ставлення до дитини являє собою культурно-історичний феномен, історично змінне явище, яке перебуває під впливом суспільних норм і цінностей [13].

У суспільстві відсутнє єдине уявлення про правильне виховання дітей. Педагогіка періоду радянських часів з її уявленням про трудове виховання та моральність була зруйнована, а іншої системи виховання на зміну не прийшло. Багато не обґрунтованих заборон і відсутність послідовних вимог, системи заохочень і покарань - все це призводить до дезорієнтації дітей і батьків. У зв'язку з цим підвищується рівень батьківської тривоги. На сьогоднішній день розповсюджені деструктивні засоби зниження цієї тривоги в сім'ї, наприклад: неадекватне «прив'язування» дитини за допомогою гіперопіки, інфантилізації, інвалідації, негнучка дистанція з дітьми тощо.

Розглянемо кілька теоретичних підходів до розуміння ролі й змісту батьківсько-дитячих взаємин, сформульованих різними психологічними школами. Російські дослідники пропонують розглядати їх у вигляді «ідеальних» моделей правильних, успішних взаємин батьків і дітей. *Модель* – це більш-менш цілісне уявлення про те, як повинні будуватися відносини, щоб виховати дитину «добре». Виділяючи три групи підходів до сімейного виховання, автори умовно їх назвали: психоаналітична, біхевіористична, гуманістична моделі. Автори дотримуються наступної схеми описання моделей сімейного виховання [13]:

- теоретичні джерела, психологічні теорії, що лежать в основі даного погляду на сутність батьківсько-дитячих взаємин;
- представники напрямку, автори програм з «виховання» батьків, книг, тренінгів тощо;
- ключові поняття;
- основні завдання, головні цілі, які повинні мати на увазі батьки як провідні особи сімейного виховання;
- методи виховання й конкретні методичні прийоми впливу на поведінку й особистість дитини, запропоновані авторами даного напрямку;
- особливі моменти, на які вважають за потрібне звернути пильну увагу розроблювачі напрямку; характерні риси поведінки дітей, які необхідно враховувати батькам, або принципово важливі труднощі тощо.

5.1. Психоаналітична модель сімейного виховання

У класичному психоаналізі З.Фрейда впливу батьків на психічний розвиток дитини приділяється центральне місце. У перші роки життя дитини батьки (і особливо мати) - це ті особи, з якими пов'язані найважливіші ранні переживання. Звичайні повсякденні дії батьків у догляді за дитиною мають важливий психологічний ефект [13].

Спосіб і повнота задоволення біологічних потреб дитини на стадії грудного годування, надання їй можливості одержання задоволення від цього процесу, закладають основи довіри, прихильності, активності відносно інших людей на все подальше життя. Гнучкість, терпимість, розумна вимогливість батьків у процесі приучення дитини до правил власної гігієни, туалету, до охайності, підтримка старань дитини контролювати себе сприяють появі адекватних форм саморегуляції, позитивної самооцінки, навіть творчого мислення.

Надмірне, недостатнє або неадекватне задоволення потреб і пред'явлення вимог до дитини на ранніх стадіях психосексуального розвитку призводить, на думку З.Фрейда, до своєрідних відхилень в особистісному розвитку (наприклад, надовго фіксуються форми інфантильної, «залишкової» поведінки, складається «орально-пасивний» або «анально-утримуючий» тип особистості).

Особливе значення для формування структури особистості, для виникнення суперего має характер взаємин з батьками в тришестирічному віці. Домінуючий психосексуальний конфлікт на цій стадії «Едипів комплекс» (у дівчинок - «комплекс Електри») полягає у переживанні почуття любові, неусвідомленого бажання заволодіти одним із батьків протилежної статі й усунути іншого - своєї статі. До подолання комплексу, до формування зрілої структури особистості призводить, на думку З.Фрейда, ідентифікація дитини з батьком власної статі, запозичення його норм і цінностей, наслідування подібності у вчинках, інтонаціях тощо.

Саме перші три стадії розвитку особистості мають ключове значення. Спілкування з батьками в ранні роки, їх вплив на способи вирішення типових вікових протиріч, конфлікти й невдачі адаптації позначаються згодом й проявляються характерними проблемами вже у дорослої людини. Негативний дитячий досвід призводить до інфантизму, егоцентричності, підвищеної агресивності - все це становить передумови до утруднень у реалізації власної батьківської ролі, до неприйняття власної дитини [13].

Відомо, що психологічне здоров'я людини залежить від того, яким чином задовольнялися потреби її психічного розвитку в дитинстві. Для того щоб людина виросла здоровою і ефективною необхідно задовольнити її базові психологічні потреби: фізіологічні потреби - потреби, які людина має задовольняти, щоб вижити (базові потреби в їжі, воді, житлі тощо); потреби в безпеці, пов'язані з прагненням до стабільного, безпечного стану, захисту від страху, болю, хвороб тощо; соціальні потреби, тощо. А якщо дитина народжується у сім'ї для того, щоб задовольняти потреби матері, батька або інших членів сім'ї, то вона не проходить усіх стадій психічного розвитку.

Американський психолог Е.Еріксон [22, 13] розглядав становлення особистості людини протягом усього її життя від народження до смерті. Виходячи із психоаналітичних поглядів, він дійшов висновку про раціональну адаптацію людини до соціального оточення, про необхідність для кожного індивіда вирішувати, скоріше не психосексуальні, а психосоціальні конфлікти, переборювати життєві труднощі. При цьому в ранньому віці дитина на дитину впливає сім'я, а пізніше - більш широке соціального оточення: сусіди, однокласники, школа та інші соціальні інститути.

На перших стадіях життєвого шляху дитина перебуває переважно в зоні батьківського впливу. Основи формування здорової особистості - базове почуття довіри до світу (внутрішня визначеність), автономність (самостійність, розвиток самоконтролю), ініціативність (здатність вирішувати завдання заради переживання власної активності - рухової і соціальної) - закладаються в умовах грамотної батьківської позиції (впевненості, надійності, заохочення самостійних дій) та збільшення психологічного простору, який контролює сама дитина [13, 22].

Слід відмітити, що в зрілих роках виконання батьківської функції (стосовно власних дітей і турбота про молодші покоління суспільства, про їх майбутнє) становить один з найголовніших напрямків особистісного розвитку. Продуктивність дорослої людини протистоїть інертності, застою, особистісній деградації у зрілості. Саме тому досягнення нащадків (дітей, онуків, правнуків, учнів) вносять важливий вклад у почуття особистісної самореалізації людини в старості [13, 22].

Широке визнання одержала точка зору Е.Фромма [13, 19, 20] з приводу ролі матері й батька у вихованні дітей:

1. Материнська любов безумовна: дитину любити просто за те, що вона є. Цього пасивного переживання материнської любові не потрібно домагатися. Сама мати повинна мати віру в життя, не бути тривожною, тільки тоді вона зможе передати дитині відчуття безпеки. «В ідеальному випадку материнська любов не намагається перешкодити дитині дорослішати, не намагається призначити нагороду за безпорадність» [19, 20].

2. Батьківська любов у більшості випадків - це обумовлена любов, її потрібно й, що важливо, можна заслужити досягненнями, виконанням обов'язків, порядком у справах, відповідністю очікуванням, дисципліною.

3. Зріла людина буде образи батьків усередині себе: «У цьому розвитку від материнсько-центрованої до батьківсько-центрованої прихильності і їх остаточному синтезі полягає основа духовного здоров'я й зрілості» [19, 20].

Ключові поняття програми виховання із психоаналітичної точки зору: прихильність, безпека, встановлення близьких взаємин дітей і дорослих, створення умов для налагодження взаємодії дитини й батьків у перші години після народження.

Ставлення Ф.Долипо [8, 13], представниці паризької школи фрейдизму, до особистості дитини надзвичайно поважне, навіть ніжне. Вона всіляко підкреслює, що мати повинна прагнути до встановлення з немовлям контакту, причому контакту саме мовного. Іноді це питання життя й здоров'я дитини, яка надзвичайно страждає при змушеній розлуці із хворою матір'ю, але заспокоюється, за спостереженнями Ф.Долипо, якщо їй пояснити причину тимчасового розставання.

Основні труднощі в проходженні дітьми етапів становлення особистості Ф.Долипо [8, 13] бачить не в дітях, а в батьках. Важкі батьки - які гіперопікують, авторитарні, які насильно утримують дітей тенетах власництва. Аналіз спогадів дитинства, способів навчання в дитячому садку та школі, особливостей виховання в неповних сім'ях, ставлення до грошей і покарань, усіх деталей дитячого життя - виявляє величезний інтерес психоаналітика до дитинства. Розділити цю позицію - означає перейнятися цими почуттями кожному з батьків, кожному фахівцеві, який працює з дітьми.

У роботах педагога-психоаналітика Д.В.Віннікота [5, 13] головна увага приділяється профілактичній роботі з батьками, виробленні в них правильних базисних установок. Мова не йде про якусь строгу систему, скоріше, навпаки, - це поради батькам, збентеженим книжковою мудрістю й численністю новітніх педагогічних рекомендацій. Батькам пропонується більше довіряти «інтуїтивній мудрості», бути природними, але послідовними та передбачуваними. Важливо не ігнорувати знахідки інших батьків у подібній ситуації, ділитися з кимось своїми переживаннями, що дозволить глянути на них більш реалістично, як на такі, із якими зустрічається більшість.

Д.В.Віннікот обговорює такі перешкоди у взаєминах з дітьми, як періодичне роздратування на дитину й наступне почуття провини через це. Він переконаний, що це нормальне явище, через яке не варто корити себе; просто «досить гарні батьки», щирі люди – це важливіше за механічну досконалість. Приклад із практики А.Варги [4]: дитина завжди їсть сама, тому що мати не може дивитися як дитина повільно й неохайно їсть. Взагалі, коли мати не бачить як дитина поводить себе з їжею, вона менше роздратується і з'являється шанс уникнути конфлікту. Останній конфлікт, що був пов'язаний з їжею: мати кричала на дівчинку й трясла її за плечі, тому що вона цілу годину

сиділа над млинцями та так і не з'їла. Мати накричала на доньку: «Ти чому мені одразу не сказала, що не хочеш їсти цей млинець?! Я зварила б тобі яйце». Такій матері необхідна підтримка психолога або психотерапевта. Її потрібно переконати, що вона – достатньо хороша мати, що вона робить все для своєї дитини, вона насправді любить свою дитину. Адже вона кожен раз себе карає, страждає від почуття провини після необґрунтованого гніву на дитину. У неї в голові лунає голос її власної матері: «Тебе потрібно позбавити материнських прав!». Коли ви критикуєте, ви наче приєднуєтеся до її власної матері, з якою у неї важкі взаємини. Доки ця жінка не впевниться, що вона звичайна, достатньо гарна мати, вона не зможе стати функціональною матір'ю.

Д.В.Віннікот [5; 13] зупиняється на трансформації взаємин з дитиною в процесі її дорослішання. На його думку, батьківство, за період свого розвитку проходить ряд етапів від повної втрати особистісної незалежності батька (матері) з появою маленької дитини до її відновлення в боротьбі з домаганнями підлітка. У результаті поруч із особистістю батька формується незалежна повноцінна особистість дитини.

Як на конкретний метод психолог звертає увагу на співвідношення у вихованні базису «так» (знаходження можливостей вирішення ситуацій) і базису «ні» (введення поняття «не можна»). Між ними повинен бути знайдений оптимальний баланс. Батько не повинен підмінювати матір, у нього своя роль і у вихованні хлопчика, і у вихованні дівчинки. Принциповими автор вважає наступні питання:

- безпека дитини (зовнішня з боку світу й внутрішня, особистісна);
- ревності до братів і сестер;
- моменти переходу дитини з однієї ситуації розвитку в іншу (з сім'ї в дитячий садок, у школу);
- інфантильні звички, які пропонується розглядати як опору в складних ситуаціях і не викорінювати їх, а з'ясовувати причини затримки розвитку;
- підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка надійності батьківського контролю й нагляду, який ще потребується.

Корені трансактного аналізу, розробленого Е.Берном [2, 13], походять від психоаналітичної теорії особистості. Автор підкреслює,

що трансактний аналіз зробив багато для уточнення мови психоаналітичних теорій. Так, він розрізняє три стани «я»: дитина, дорослий і батько - як способи сприйняття дійсності, аналізу одержуваної інформації й реагування.

Всі три стани «я» в особистості людини, за Берном, розвиваються поступово, у взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Дитина - це спонтанність, творчість і інтуїція, все саме природне в людині. Дорослий - систематичні спостереження, раціональність і об'єктивність, проходження законами логіки. Положення батька по своїй структурі відповідає категорії суперего в теорії особистості З.Фрейда, містить у собі придбані норми поведінки, звички й цінності [2, 13].

Коли члени сім'ї спілкуються між собою, можливі три основних типи взаємодії: трансакції, які доповнюють (комунікація відбувається як би на одному рівні); пересічні (перехресні) трансакції, при яких стани сторін не відповідають один одному; приховані трансакції, при яких інформація під час спілкування передається в прихованій формі.

Автор підкреслює, що ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні взаємин між дитиною й батьками, у зміні способу життя сім'ї. Батьки повинні самі навчитися аналізувати соціальні взаємозв'язки в сім'ї; познайомити дитину з поняттями трансактного аналізу й способами їх застосування в практичних життєвих ситуаціях в інших соціальних сферах; творчо й весело залучати дітей у процес пізнання себе та інших; проявляти повагу до дітей, підтримувати в них установку на щастя, задоволеність собою та життям [2, 13].

5.2. Біхевіористична модель сімейного виховання

Вказаний напрям бере свій початок у біхевіористичній психології (Дж.Уотсон, Б.Ф.Скіннер). Основна сутність моделі – опір на техніку поведінки та дисципліну дитини [13].

Експериментальне вивчення появи нових форм поведінки в «живого шматочка м'яса, здатного давати невелике число простих реакцій», дозволило Дж.Уотсону [8] та іншим біхевіористам дійти висновку про те, що психіка людини має мінімум уроджених компонентів, її розвиток залежить в основному від соціального оточення й умов життя, тобто від стимулів, що посиляються

середовищем. Середовище розглядалося як безпосереднє оточення дитини, обстановка, що складається з конкретних життєвих ситуацій, які у свою чергу складаються з наборів різних стимулів і можуть бути розкладені на ланцюжки подразників. Зовнішні, середовищні впливи визначають зміст поведінки дитини, характер її розвитку. Звідси головне - особлива організація оточення дитини.

Центральна проблема концепцій соціального навчання виникла на основі класичного біхевіоризму. Соціалізація як процес перетворення споконвічно асоціальної гуманоїдної істоти у повноцінного члена людського суспільства, як просування від біологічного стану до соціального. Проблема придбання нового в соціальній поведінці - основна. Як відбувається соціалізація, тобто передача форм поведінки, норм, мотивів, цінностей, емоційних реакцій? Основна відповідь - це результат навчання.

Радикальний представник біхевіоризму Б.Скіннер визнавав два основних типи поведінки: респондентний (як відповідь на знайомий стимул) і оперантний, обумовлений й контрольований результатом. Таким чином, на думку Б.Скіннера, свободи волі особистості не існує, поведінка окремої людини перебуває під контролем соціального оточення. Розроблений ним метод послідовних наближень, або формування, заснований на підкріпленні поведінки, коли вона стає схожою на бажане (жетонна система винагороди) [13].

Р.Сіре використав психоаналітичні поняття (придушення, регресія, проєкція, ідентифікація) і принципи теорії навчання для аналізу впливу батьків на розвиток дитини. Він розглянув формування психологічної залежності дитини від матері в діадичній взаємодії, складання різних форм залежної поведінки (пошук позитивної й негативної уваги, прагнення до постійного підтвердження, дотик, присутність поруч тощо), а пізніше - у дошкільному й шкільному віці - етапи подолання дитячих варіантів залежності. Мати й батько виступають як основні підкріплювальні посередники, які виявляють поведінку, яку необхідно змінити і допомагають засвоїти більш зрілі форми поведінки [13].

А.Бандура - необіхевіорист, представник соціально-когнітивного напрямку у вивченні особистості, відповідаючи на запитання про механізми соціалізації, особливу роль відводив навчанню за допомогою спостереження, наслідування, імітації, ідентифікації й шляхом моделювання. Для нього батьківська

поведінка - переважно модель для добування деяких загальних рис, правил поведінки, зразок для наслідування дитини в спробах вибудувати власну поведінку. Підкріплення необхідно для збереження поведінки, яка виникла на основі наслідування.

Головні ідеї організації виховання біхевіоральної (поведінкової) терапії полягають у тому, що батьки розглядаються, з одного боку, як елементи середовища, з іншого боку - як агенти соціалізації й «конструктори» поведінки дитини. Щоб модифікувати поведінкові реакції дитини, треба навчитися аналізувати поведінку в термінах: стимули, наслідки, підкріплення, спиратися на обумовлений прояв любові до дитини.

Методи й прийоми виховного впливу [13]:

1. Метод модифікації, переучування. Мистецтво й наука при даному підході полягають у тому, щоб вибрати з поведінки невеликі елементи, виділити позитивні моменти й намагатися максимально схвалити їх.

Початковим етапом такого переучування є оцінка (діагностика) поведінки дитини (стану її навичок). Необхідно враховувати дитячу індивідуальність із погляду факторів мотивації (підкріплення): який з них є для кожної конкретної дитини найдійовішим. Способи формування поведінки: позитивне підкріплення - заохочення, винагорода; негативне підкріплення - покарання; відсутність підкріплення - нульова увага. У більшості випадків використовується схвалення за правильні вчинки (у формі зацікавленості дорослого, заохочення й похвали або матеріальна винагорода або присвоєння балів, символічних підкріплень). Крім того, батькам пропонується застосовувати методи ігнорування, або відмови від підкріплення неприйнятних поведінкових реакцій дітей. Складність цих методів у тому, що вони ефективні лише у випадку, якщо їх застосовувати послідовно й дуже точно. Негативні санкції застосовуються для припинення неадекватної форми поведінки.

2. Метод моделювання припускає ефект переносу бажаної поведінки, а батьки - зразок правильних дій.

3. Метод поетапних змін заснований на тому, що явні зміни в поведінці досягаються в результаті кроків, кожний з яких є таким незначним, що майже не відрізняється від попередніх.

Наприклад, цей метод застосовується для усунення надмірної прихильності до об'єктів у багатьох аутичних дітей. Так, один

семирічний аутичний хлопчик наполягав на тому, щоб завжди носити великий шкіряний ремінь, що істотно обмежувало його активність. Матері дитини було запропоновано вночі сантиметр за сантиметром поступово укорочувати пояс, а також наполягати на тому, щоб у певні приємні для дитини моменти, такі як, наприклад, час прийому їжі, він відкладав пояс убік. Через два тижні його цілком задовольняв шматок шкіри довжиною в 10 см.

4. Метод десенсибілізації розроблений для подолання страхів і фобічних реакцій у дітей і використовується як варіант методики поетапних змін.

В основі цього методу біхевіорального тренінгу лежать два принципи: а) сполучення стимулів тривоги із переживанням релаксації й задоволення, які й повинні поступово витиснути почуття страху; б) систематичний рух від найменш хвилюючих ситуацій до найбільш стресогених, що викликають максимальну тривогу. Методика десенсибілізації з успіхом застосовувалася при корекції таких станів, як фобія тварин, страх води, шкільна фобія та страх їжі.

Описано лікування хлопчика, що дуже боявся собак. Спочатку йому пред'являли маленьких пухнатих тварин, які майже не викликали в нього тривожних станів, а потім поступово, після того як хлопчик зважав до подібної стимуляції, ситуація ускладнювалася доти, поки він зміг без страху зустрічати й гладити більших і грайливих собак [13].

5. *Методика «виключеного часу»*, або тайм-аут, використовується як альтернатива методам покарання. Так, батьки двох маленьких хлопчиків, які постійно впиралися й «трощили» все навколо, змогли застосувати тайм-аут як ефективний метод впливу. За неслухняність дітей карали п'ятихвилинними тайм-аутами, і, якщо діти починали поводитися добре, їх поведінка підкріплювалося або батьківським схваленням, або матеріальним заохоченням.

6. *Техніка «гіперкорекції»* спрямована на усунення збитку, що виник у результаті негативних провин, і засвоєння прямо протилежних, правильних форм поведінки. Метод відбудовної гіперкорекції вимагає, щоб дитина, яка відрізняється деструктивною поведінкою, усунула наслідки своєї провини. Наприклад, дитині, яка кидає їжу на підлогу, може бути запропоновано вимити й відчистити підлогу. Відповідно до методу гіперкорекції позитивною діяльністю

дитині, яка кидає їжу на підлогу, можна запропонувати в призначений час накрити на стіл і допомагати розставляти їжу [13].

Представники біхевіористичного напрямку думають, що прояв батьками теплих і ніжних почуттів до дитини повинен бути обумовлений. Однак критики вважають, що оскільки дитина вчиться діяти тільки за винагороду, це стає її системою цінностей, і бажані форми поведінки вона демонструє тільки тоді, коли це вигідно.

5.3. Гуманістична модель сімейного виховання

Один з найбільш відомих підходів до розуміння виховання в сім'ї розроблений А.Адлером [13, 21], автором індивідуальної теорії особистості, який іноді розглядається як попередник гуманістичної психології.

За А.Адлером, людина - істота соціальна, розвиток особистості розглядається в першу чергу через призму соціальних відносин. У теорії особистості, розробленій А.Адлером, підкреслюється, що в кожній людині є вроджене почуття спільності, або соціальний інтерес (тобто природне прагнення до співробітництва), а також прагнення до досконалості, у якому реалізується унікальність особистості й творчі властивості людського «я» [13, 21].

Фундамент особистості, або стиль життя, закладається й міцно закріплюється в дитинстві, заснований на зусиллях, які спрямовуються на подолання почуття неповноцінності, на компенсацію й вироблення переваги. Сімейна атмосфера, установки, цінності, взаємоповага членів сім'ї та здорова любов (насамперед матері) сприяють розвитку в дитини широкого соціального інтересу. А.Адлер розглядає виховання не тільки з погляду користі для окремої сім'ї та дитини, але і як діяльність батьків, що відчутно впливає на стан суспільства в цілому.

Основними поняттями сімейного виховання, за А.Адлером, є: рівність, але не тотожність між батьками й дітьми як в області прав, так і в області відповідальності; співробітництво; природні результати [13, 21].

Послідовник А.Адлера педагог Р.Дрейкурс розвивав і конкретизував погляди вченого, впровадив практику консультацій і

лекцій для батьків. Завдання виховання батьками своїх дітей він вбачав у [13]:

- повазі унікальності, індивідуальності й недоторканності дітей із самого раннього віку;
- розумінні дітей, проникненні у їх спосіб мислення, умінні розбиратися в мотивах і значенні їх учинків;
- виробленні конструктивних взаємин з дитиною;
- знаходженні власних прийомів виховання з метою подальшого розвитку дитини як особистості.

Сформульовані Р.Дрейкурсом методи виховання як і раніше становлять інтерес для батьків. Батькам варто будувати свої взаємини з дітьми на їх щирій підтримці, але не можна при цьому допускати безмежної свободи. У співробітництві з дитиною потрібно визначити обов'язки та її відповідальність. Установлені обмеження створюють у дитини почуття безпеки й надають упевненість у правильності своїх дій. Не слід карати дітей, тому що покарання породжує таку ж озлобленість, як і примус; не можна кривдити словами. Відхиляючи покарання як дисциплінарну міру, що включає перевагу однієї людини над іншим, батьки можуть використати інші корекційні прийоми: розвиток логічних наслідків, застосування заохочень [13].

При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримуватись таких принципів: невтручання батьків у конфлікти між дітьми; рівна участь усіх членів сім'ї в домашніх справах; розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за порядок у своїй кімнаті та у своїх речах.

Особливу увагу Р.Дрейкурс звертає на тлумачення негативної поведінки дітей, спрямованої на батьків і вчителів. При цьому форми неправильної поведінки розглядаються як помилкові підходи, використовуючи які діти намагаються знайти собі місце усередині родини або групи й забезпечити почуття причетності, безпеки й визнання. Негативна поведінка переслідує цілком певні цілі. Вимога уваги різними способами, у тому числі заподіюючи занепокоєння, викликаючи роздратування, особливо якщо в цьому діти бачать єдиний спосіб, щоб батьки їх помітили. Демонстративна непокора є наслідком помилкового висновку дітей про те, що вони можуть самоствердитися, наполягати на виконанні своїх бажань, довівши свою силу в протиборстві з дорослим. Помста, відплата, бажання

заподіювати біль іншим іноді здаються дітям єдиним способом почувати себе «важливими», значимими.

Ствердження своєї неспроможності або неповноцінності, демонстрація справжнього або уявлюваного безсилля допомагають відмовлятися від спілкування, доручень, відповідальності.

Багато дефективних типів поведінки - неуспішність, лінь, нічне нетримання сили, неправда, злодійство - можуть бути вираженням прагнення до однієї з перерахованих цілей. Дорослий, висловлюючи дитині своє припущення про причини поганої поведінки, повинен уважно ставитися до його емоційних проявів, орієнтуватися на спонтанну реакцію, особливу посмішку або блиск в очах, рефлекс визнання. Потім у підходящий час можна спробувати розкрити зміст учинку в гіпотетичній, неосудливій манері. При такому підході діти можуть по-новому усвідомити свої дії, спираючись на логічні міркування дорослого. Щоб дефектні цілі дітей змінилися, батькам потрібно перебороти звичне прагнення підсилити натиск на дитину й творчо підійти до пошуку адекватних прийомів встановлення конструктивних взаємин [13].

У руслі уявлень А.Адлера й Р.Дрейкурса перебуває програма вироблення позитивної дисципліни дітей, яку розробили педагоги Д.Нельсен, Л.Лотт і Х.Сленн. Основні ідеї виховання, на їх думку, полягають у наступному [10, 13]:

- контроль батьками власної поведінки (у тому числі прийняття обов'язків, відповідальності, режиму, встановленого порядку);
- визнання права на власне життя - і для батька, і для дитини;
- підтримка почуття достоїнства й поваги до себе та дитини;
- перспективна мета виховання - формування здорової самооцінки й життєвих навичок дітей, щоб вони були повноправними членами суспільства й щасливими людьми.

Цією метою повинні постійно керуватися батьки в пошуку відповіді на нескінченні проблемні ситуації.

Ключові поняття даної системи виховання - співробітництво, співучасть; творчий гнучкий підхід відносно різних дітей; емоційна чесність; атмосфера любові, заохочення, підбадьорення.

Для досягнення позитивної поведінки дітей психологи радять батькам [13]:

- використовувати спільні сімейні обговорення проблем і досягнень сім'ї;
- розпитувати дитину про її проблеми (замість пояснень і констатації), що сприяє розвитку навичок мислення й критики. Задавати питання дітям тільки при наявності справжнього інтересу до думки й почуттів дитини. Не можна задавати питання як «пастки», якщо батько заздалегідь знає відповідь;
- критикуючи дитину, краще використати Я-висловлювання: «Я помітив, що ти не почистив зуби. Давай зробимо це зараз»;
- давати дітям можливість вибору хоча б між двома прийнятними варіантами. У міру дорослішання дітей кількість альтернатив повинна збільшуватися;
- не змушувати або карати, а виховувати, дозволяючи дітям відчути природні або логічні наслідки їхніх вчинків. Природні наслідки прості: якщо дитина стоїть під дощем, вона промокає; логічні наслідки вимагають втручання батьків: якщо дитина не кладе брудний одяг у кошик для білизни, батько нічого не говорить, але й не бере цей одяг;
- застосовувати некаральні методи корекції поведінки (тайм-аут, встановлення зв'язку «додаткова можливість - додаткова відповідальність», включення почуття гумору, заміна надмірної багатослівності на коректну дію).

Особливу увагу автори звертають на те, що негативна поведінка дітей є наслідком помилкових цілей, а типові труднощі при формуванні відповідальної поведінки - це ефективно завершення справ (дитина перебудовує поведінку, починає виконувати домовленості, але надовго її не вистачає) і адекватне відношення до зроблених помилок, переживання із цього приводу [10, 13].

У США та в інших країнах популярна модель сімейного виховання Т.Гордона, що одержала назву «Тренінг ефективності батьків» (ТЕБ). На її основі створені авторські варіанти психотренінгів, наприклад, американськими психологами Дж. Байярд і Р.Байярд, російськими - Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Рахматшаєвої, які ми також можемо використати при описі даної моделі [1, 6, 13, 15].

Основу поглядів Т.Гордона на сімейне виховання становить феноменологічна теорія особистості К.Роджерса, що вірив у споконвічну здатність людини до добра й досконалості. К.Роджерс стверджував, що людині властиві потреба позитивного відношення, що задовольняється, коли дитина зазнає схвалення й любов з боку

навколишніх, і потреба самоповаги, що розвивається в міру задоволення першої потреби. Умовою здорового розвитку дитини є відсутність протиріччя між Я-ідеальним (уявлення про те, як тебе люблять) і Я-реальним (дійсним рівнем любові) [13, 21].

Найважливішими поняттями моделі сімейного виховання К.Роджерс вважав прояв щирих почуттів (і позитивних, і негативних) усіма членами сім'ї; безумовне прийняття своїх почуттів і почуттів близьких; відданість своєму внутрішньому Я.

Основні ідеї виховання К. Роджерса [13, 21]:

- Батьківська любов має різні рівні - це любов-турбота про тілесне благополуччя дитини й любов-турбота стосовно його внутрішнього Я, до його здатності приймати індивідуальні рішення.
- Батьки повинні прагнути вплинути на цінності й переконання дітей, залишаючи за ними свободу вибору конкретних дій.
- Стиль спілкування в сім'ї повинен бути заснований на відкритості, волі, взаємоповазі.
- Потрібно навчити дитину самостійно справлятися із проблемами, поступово передаючи йому відповідальність за пошук і ухвалення рішення.
- Батьки повинні навчитися приймати допомогу від дітей. На думку К.Роджерса, для позитивної взаємодії з дітьми батькам необхідні три основних умінь: чути, що дитина хоче сказати батькам; виражати власні думки й почуття доступно для розуміння дитини; благополучно розв'язувати спірні питання, так щоб результатами були задоволені обидві конфліктуючі сторони.

Методи й прийоми виховання, розроблені Т. Гордоном [21]:

- Будь-яка проблема вирішується батьками разом з дітьми, це дозволяє уникнути примуса й народжує в дитині бажання й надалі брати участь у справах сім'ї. Вирішення проблеми відбувається поступово: орієнтується й визначається сама проблема; продумуються варіанти її вирішення; зважується кожний варіант; вибирається найбільш придатний, підшукуються способи вирішення проблеми; оцінюється можливість успіху.
- Найважливіше питання для визначення лінії батьківської поведінки - чия проблема? Варто проаналізувати, для кого рішення даної проблеми має безпосереднє значення - для батька чи для дитини. Якщо проблема дитини, то вона має право прийняти рішення й випробувати всі його наслідки, найближчі й віддалені.

- Метод моделювання - надання дитині зразка для наслідування в любові й турботі про своє внутрішнє Я. (Зверніть увагу: при подібності назви з методом соціально -когнітивного навчання, у цьому випадку мова йде про те, що змістом переносу повинна стати не конкретна поведінка, а інтерес, турбота, увага до власного внутрішнього світу, які батько здійснює стосовно себе.)
- Заохочення, підтримка здатності дитини приймати самостійні рішення. Відмова від вимоги неухильного виконання своїх настанов дітьми.
- Рекомендується думати й говорити про своїх дітей у термінах конкретних особливостей і фактів їх поведінки, а не з погляду «перманентних» властивостей особистості, яким звичайно дається оцінка. Наприклад: «Джиммі не привітався з моїм другом» замість «Джиммі сором'язливий і нечемний»; «Кеті забула свої речі у вітальні» замість «Кеті неакуратна й неухильна до навколишнього».
- Реагувати на неприйнятне з батьківської точки зору в поведінці дітей за допомогою Я-повідомлень, висловлювань, що містять тільки вираження власних почуттів батька, але не обвинувачення, нотації, накази, попередження тощо. Наприклад: «Я занадто втомився, щоб грати з тобою» замість «Ти просто нестерпна дитина»; «Щоб я міг почитати книгу, мені потрібна тиша» замість «Припини волати або підеш у свою кімнату».

Принципово важливі попередження стосуються неминучості наслідків застосування батьками сили у вигляді різних захисних реакцій дітей (відкрита непокора, помста, агресивність, замкнутість, озлобленість, покірність, підлабузництво, неправда, некомунікабельність, уникнення тощо). Стратегія потурання також призводить до негативних результатів. Вибираючи стратегічно вірний шлях передачі відповідальності дитині батьки попереджають про специфічні труднощі й цей шлях, особливо його початковий етап: прагнення до волі супроводжуються страхом перед нею, і часто діти йдуть на провокування негативної уваги батьків [13].

Реалізуючи систему виховання Т.Гордона в «Практичному керівництві для зневірених батьків», Р. Байярд і Дж.Байярд пропонують парадоксальний підхід до типових проблем підліткового віку, таких як пропуски школи, провали в навчанні, втечі з дому, неправда, неохайність, злочинство, «погані друзі» тощо. На думку авторів, батько повинен зайнятися собою, звернутися до свого

внутрішнього Я, ґрунтовно переглянути форми спілкування з підлітком, підвищити культуру спілкування, у тому числі мовного. Гордонівський напрямок зазнає критики за зайво оптимістичний погляд на здатності людини, особливо, коли дитині надається право самій вирішувати свої проблеми [1, 13].

Ю.Б.Гіппенрейтер представила модифікацію моделі сімейного виховання Т.Гордона з урахуванням закономірностей психічного розвитку, відкритих у російській психології. «Уроки спілкування» батька з дитиною містять у собі такі теми: що таке безумовне прийняття, як можна й потрібно надавати допомогу дитині, як слухати дитину, як ставитися до почуттів батьків, як вирішувати конфлікти й підтримувати дисципліну [5, 13].

Теорія сімейного виховання, розроблена Х.Джайноттом, орієнтована насамперед на практичну допомогу батькам, на вироблення їх впевненості у власних силах, він пропонує конкретні поради: як говорити з дітьми; коли хвалити й коли ляяти дитину; як привчити її до дисципліни та гігієни; як перебороти страхи дитини тощо [7, 13].

Центральні ідеї й ключові поняття моделі виховання Х.Джайнотта зводяться до наступного: найбільш повне пізнання дорослим самого себе, усвідомлення власних емоційних конфліктів; прийняття й схвальне відношення до особистості, почуттям дитини; сенситивність батьків до емоційних станів і переживань дитини, прагнення зрозуміти її.

Методи виховання, запропоновані Х. Джайноттом [7, 13]:

- Принципове заперечення універсальних методів виховання, готових формул реагування.
- Відточування комунікативних навичок і способів проникнення в почуття дитини.
- Послідовне й обґрунтоване визначення меж дозволеного в поведінці дитини.
- Відкрите й щире вираження своїх почуттів, емоційних реакцій у відповідь на поведінку й учинки дітей.

Наступні ідеї висловлює Е.Фромм [13, 19, 20]: батько повинен контролювати в першу чергу власну поведінку; виховувати дитину, не придушуючи її особистість; прагнути зрозуміти причину поведінки дитини; передати дитині переконання, що ми її любимо й готові допомогти.

Ключовими поняттями його моделі виховання є повага; близькість із батьками; прояв любові.

А.Фромм підкреслює важливість виховання в перші роки життя, він переконаний, що любов необхідна не тільки стосовно дитини, але й між іншими членами сім'ї. Батькам він відводить у вихованні особливу роль - бути зразком чоловіка, формувати в хлопчиків чоловіче відношення до життя, але при цьому не висувати надмірних вимог. Особливу увагу батьків автор звертає на необхідність фізичного контакту з дітьми (обійняти, поцілувати, поплескати по плечу); на безперервність у передачі дитині відчуття любові, симпатії, що вимагає зменшення дратівливості у дрібницях; на щирі готовність ділитися з дітьми часом, знаннями, досвідом, а не «іти на жертви» [13, 19].

Головні ідеї сімейного психотерапевта В.Сатир пов'язані з розумінням сім'ї як центра формування нових людей, тому потрібно вчитися бути батьками. Ключові поняття, якими користується автор: сім'я вдала, успішна й проблемна; складність сімейної взаємодії; сімейна система відкрита і закрита; батько-лідер і батько-бос. На думку В.Сатир, батьківсько-дитячі відносини повинні будуватися за законами ефективного особистісного спілкування. Батько повинен бути не начальником, а лідером, що покликаний навчити дитину загальним способам самостійного вирішення проблем. Виховання повинне бути спрямоване на вироблення у дитини найцінніших інтелектуальних особистісних якостей: унікальності, сили, сексуальності, участі, доброти, реалістичності, відповідальності, самостійності, розважливості [13, 17].

Отже, розглянувши «ідеальні» моделі взаємодії поколінь батьків і дітей у сім'ї, узагальнено деякі основні положення. Проблема сімейного виховання дітей у різних авторів здобуває різне звучання. Це може бути проблема батьківсько-дитячих відносин, коли на першому місці - особистість дитини, впливи, випробовувані нею, внутрішні переживання й «характерообразучі» наслідки. В інших випадках у центрі уваги дослідника - фігура батьків, їх провідна роль у взаємодії, труднощах, які в них виникають [13].

В «психоаналітичних» і «біхевіористичних» моделях дитина представляється скоріше як об'єкт додатка батьківських зусиль, як істота, яку потрібно соціалізувати, дисциплінувати, адаптувати до життя в суспільстві. «Гуманістична» модель має на увазі насамперед

допомогу батьків в індивідуальному становленні дитини. Тому вітається прагнення батьків до емоційної близькості, розуміння, чуйності у відносинах із дітьми. Виховання розглядається як взаємодія, спільна, загальна, взаємна діяльність по зміні обставин життя, власної особистості і як наслідок особистості іншої людини. Стаючи вихователем, батько повинен почати із себе, зі зміни свого сприйняття дитини як недосконалого «зразку» людини. Тільки поважне, довірливе, з певною мірою відповідальності виховання може призвести до оптимального формування особистості дитини [13].

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні положення психоаналітичної моделі сімейного виховання.
2. Охарактеризуйте біхевіористичну модель сімейного виховання.
3. Які основні засади гуманістичної моделі сімейного виховання.
4. Назвіть ключові поняття психоаналітичної моделі сімейного виховання.
5. Охарактеризуйте методи біхевіористичної моделі виховання.
6. Назвіть основних представників гуманістичного напрямку в психології та охарактеризуйте їх методи виховання.

Література

1. *Байярд Р., Байярд Дж.* Ваш беспокойный подросток. Практическое руководство для отчаявшихся родителей (пер. с англ. Орлова А.Б.) – 208 с.
2. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. - СПб: Лениздат, 1992. – 400 с.
3. *Бютнер К.* Жить с агрессивными детьми : Пер.с нем. М.: Педагогика. 1991. – 144 с.
4. *Варга А. Я.* Системная семейная психотерапия. СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
5. *Винникот Д. В.* Разговор с родителями. - М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 96 с.

6. *Гиппенрейтер Ю.Б.* Общаться с ребенком... Как? – М: АСТ, 2008. – 240 с.
7. *Джайнотт Х.Дж.* Родители и дети. // Сер. «Знание». – ПЕД. Ф-т, 1986. – №4. – С. 92.
8. *Дольто Ф.* На стороне подростка. - СПб.-М.: Петербург XXI век - Аграф, 1997. - 278 с.
9. *Ковалев С.В.* Психология современной семьи: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1983. – 208 с.
10. *Нельсен Д., Лотт Л., Гленн Х. С.* 1001 совет родителям по воспитанию детей от А до Я. – М., 1994.
11. *Обухова Л.Ф., Шаграева О.А.* Семья и ребенок: Психологический аспект детского развития.- М.: Жизнь и смысл, 1999. – 376 с.
12. *Помощь родителям* в воспитании детей: Пер. с англ. / Общ. ред. Пилиповского В.Я. - М.: Прогресс, 1992. – 256 с.
13. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования:* Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силяевой. – М.: Изд центр «Академия», 2002. – 192 с.
14. *Раттер М.* Помощь трудным детям. – М.: Апрель Пресс, Эксмо-Пресс 1999г. – 432 с.
15. *Рахматшаева В. А.* Грамматика общения. – М.: "Семья и школа", 1995. – 188 с.
16. *Сатир В.* Вы и ваша семья: Руководство по личностному росту. Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 320 с.
17. *Семейная психология:* учебное пособие для вузов / Л.Б. Шнейдер. – Изд. 3-е. – М.: Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2007. – 736 с.
18. *Уотсон Дж.* Психологический уход за ребенком. – М.: Мир, 1930. – 170 с.
19. *Фромм А.* Азбука для родителей. – С-Пб.: Лениздат, 1991. – 188 с.
20. *Фромм Э.* Искусство любви. - Минск., 1991. – 446 с.
21. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности издание 2-е, исправленное. - СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
22. *Эриксон Э.* Детство и общество. – Обнинск: Наука, 1993.-237 с.

Тема 6. Батьківське ставлення до дитини: визначення, типи, вплив на психічний розвиток

6.1. Психологічні механізми впливу батьків на особистість дитини

У сучасній вітчизняній та закордонній психологічній літературі існують дві тенденції розгляду дитячо-батьківських взаєностосунків. З одного боку, батьківство розглядається в межах діади «мати-дитина», з іншого боку, за допомогою терміну «батьківство», що поєднує поняття материнство й батьківство. «*Батьківство*» розглядається як інтегральне психологічне утворення особистості, що містить такі категорії: ціннісні орієнтації батьків (сімейні цінності), батьківські настановлення й очікування, батьківські позиції, батьківські взаєностосунки, батьківські почуття, батьківська відповідальність і стиль сімейного виховання, сімейні ролі дитини, типи позитивного й помилкового батьківського авторитету (Р.В.Овчарова, Н.А.Цветкова) [12, 14]. Зв'язок між ними здійснюється через когнітивну, емоційну, поведінкову складову, які є психологічними формами прояву батьківства.

Батьківські цінності реалізуються у спрямованості особистості батьків (матері, батька) й спрямованості їх поведінки (О.А.Карабанова, Є.І.Захарова) [14].

Батьківські настановлення й очікування містять три рівня презентації і проявляються у репродуктивних настановленнях, настановленнях й очікуваннях у дитячо-батьківських стосунках, настановлення й очікуваннях по відношенню до образу власної дитини або дітей. (Ю.Є.Альошина, Л.Я.Гозман). Тобто, в цілому, вони є настановленнями на цілі й засоби діяльності в області батьківства й реалізуються у репродуктивній поведінці, взаєностосунках з партнером з приводу виховання дітей, у батьківських стосунках, стилі сімейного виховання.

Батьківське ставлення реалізується у підтримці контакту з дитиною, у формах контролю над дитиною, у цілеспрямованому вихованні взаєностосунками (А.Варга) [1]. Поняття батьківське ставлення має найбільш загальний характер і вказує на взаємний зв'язок і взаємозалежність батьків і дитини. Батьківське ставлення містить у собі суб'єктивно-оцінне, свідомо-вибірче уявлення про

дитину, що обумовлює особливості батьківського сприйняття, характер та спосіб спілкування з дитиною, прийоми впливу на неї.

Батьківські почуття – особлива група почуттів, що займає особливе місце за значимістю в житті людини серед інших емоційних зв'язків. Зміст батьківських почуттів як і батьківського ставлення є амбівалентним й заперечливим [14].

Батьківські позиції – являють собою реальну спрямованість взаємодії з дитиною, в основі якої полягає свідомо або несвідомо оцінка дитини. Батьківські позиції реалізуються у рухомих комунікативних позиціях, прогностичній здатності батьків будувати взаємостосунки з дитиною. Поняття батьківська позиція й батьківські настановлення часто в літературі використовуються як синоніми батьківського ставлення, але відрізняються ступенем усвідомленості. Батьківська позиція скоріше зв'язується зі свідомо прийнятими поглядами, намірами; настановлення – поняття іншого порядку.

Батьківська відповідальність – це відповідальність за дитину перед соціумом і перед власною совістю. Стилі сімейного виховання – висловлюють взаємодію вищеперахованих компонентів, що проявляються безпосередньо [14].

Для визначення механізмів впливу батьків на особистість дитини можна використати схему стилів сімейного виховання американського психолога Ерла Счіфера [2]. Він пропонував оцінювати позиції дитини на перетині двох полярних осей координат. На осі Автономія – Контроль фіксується ступінь свободи дитини в сім'ї: право вирішувати свої проблеми самостійно чи за допомогою батьків або відсутність будь-яких прав, жорстокий контроль з боку поведінки батьків. Ступінь задоволення у відчутті любові, прихильності, емоційного прийняття іншими Е.Счіфер пропонував оцінювати в континуумі Любов-Ворожість. Двовірна оцінка стилю виховання, тобто оцінка статусу дитини на двох осях одночасно, на думку багатьох психологів, може слугувати ключем до розгадки багатьох характерологічних особливостей людини, передусім образу Я – відчуття нею самоцінності, впевненості у собі, здатності виявляти наполегливість та віру у власні сили в досягненні мети. Перетини двох вимірів батьківського ставлення (любові-нелюбові та автономії-залежності) утворюють, згідно Е.Счіфером, 4 основні поля виховання: демократичне (любовь-автономії); гіперопіки (любові-залежності); авторитарне (нелюбові-залежності) та ігноруюче (нелюбові-

автономії). Високі бали за кожною із цих координат (більше 60 позначок) свідчать про домінуючі стилі виховання в сім'ї: демократичний, гіперопіка, авторитарний та ігноруючий [2].

Специфічну роль у ментальності українців відіграє архетип Матері. Емоційна залежність від матері, незаперечне прийняття її розпоряджень зберігається впродовж усього людського життя і навіть після її смерті. Цей невидимий зв'язок із матір'ю сильніше виявляється у синів. Звертання за порадою до матері дорослих її дітей, з приводу різних життєвих обставин є типовим в українській народній творчості, особистісні думки, переживання, спогади, майбутнє настільки часто пов'язані з її образом, що це дало науковцям привід стверджувати про наявність комплексу матері [2].

В концепції А.Я.Варги розглянуті чотири типи батьківського ставлення: приймаюче-авторитарне, відштовхуюче з явищем інфантилізму, симбіотичне й симбіотичне—авторитарне. Перший тип батьківського відношення характерний для суб'єктивно благополучних батьків. Батьки розуміють дитину й погоджуються з нею. Приймають дитину й не вимагають соціальних успіхів. Другий тип батьківського відношення характерний для батьків, які низько оцінюють свою дитину, її індивідуально-особистісні властивості, приписують їй соціально бажані риси й схильності.

Симбіоз (надмірна емоційна близькість), авторитарність – батьки приймають дитину, але вимагають соціальних успіхів, емоційне відкидання - «маленький невдаха»- батьки низько оцінюють індивідуально-особистісні властивості, приписують дитині соціально небажані риси і схильності.

Підтримка, дозвіл; пристосування до потреб дитини; формальне почуття обов'язку при відсутності справжнього інтересу до дитини; непослідовна поведінка [3].

У російській літературі педагогічної спрямованості, присвяченій ролі дитяче-батьківських взаємостосунків у формуванні особистості дитини, найбільш відома робота О.С.Макаренка. Автор виділяє наступні типи хибного батьківського авторитету: Авторитет придушення, відстані, педантизму, резонерства, підкупу. В якості сприятливих - авторитет любові, доброти, поваги.

Позиції-шаблони, що калічать сімейні, у тому числі й батьківсько-дитячих відносини: запобігливий «миротворець»;

«обвинувач»; розважливий «комп'ютер»; спантеличений, «відвлікаючийся» [13].

Позитивна модель поведінки - гнучка, або врівноважена, де різні прийоми використовуються не автоматично, а свідомо, з урахуванням наслідків своїх дій [15].

Характер і ступінь впливу на дитину визначає безліч окремих факторів і насамперед особистість самих батьків як суб'єкту взаємодії: стать (та же, що й у дитини, або протилежна); вік (молода, неповнолітня мати, літній батько, батько пізньої дитини); темперамент і особливості характеру батька (активний, нетерплячий, запальний, владний, поблажливий, недбалый, стриманий і ін.); релігійність; національно-культурна приналежність (європейська, англійська, німецька, японська, американська й інша моделі виховання); соціальний стан; професійна приналежність; рівень загальної й педагогічної культури.

З огляду на взаємозалежність відносин у сім'ї, їх описують через ті ролі, які виконує дитина. На думку А. С. Співаковської, роль дитини можна чітко виділити в дисгармонійній сім'ї, де ставляться друг до друга шаблонно, стереотипно, роками зберігаючи ригідні взаємостосунки. Роль - це набір шаблонів поведінки стосовно дитини в сім'ї, сполучення почуттів, очікувань, дій, оцінок, адресованих дитині дорослими.

Найбільш типові чотири ролі [13]: «козел відпущення», «мазунчик», «примиритель», «бебі».

«Козел відпущення» - це об'єкт для прояву взаємного невдоволення батьків. «Мазунчик» заповнює емоційний вакуум у подружніх відносинах, турбота й любов до нього надмірно перебільшені. Навпаки, при сильній близькості чоловіка й жінки один до одного дитина раз і назавжди залишається в сім'ї тільки дитиною, «бебі» з дуже обмеженими правами. «Примиритель» змушений відігравати роль дорослого, регулювати й усувати подружні конфлікти, і в такий спосіб займає найважливіше місце в структурі сім'ї.

Виділяються й інші ролі [3, 14]: «дитина-тягар»; «дитина-раб», «дитина-коханець» (самотня, як правило, мати наполягає на «відносинах для двох», закріпачує дитину в узах своєї любові); «дитина як зброя» у боротьбі із чоловіком; дитина - «замісник чоловіка» (від неї вимагають постійної уваги, турботи, бути поруч і

ділитися своїм особистим життям, обмежують контакти з однолітками) (Е.Т.Столін, В.В.Столін, В.Н.Дружинін).

Порушення сімейного середовища, сімейної атмосфери можна класифікувати з погляду задоволення найважливіших, на думку З. Матейчека, людських потреб - в активному контакті із середовищем і в активному контролі зовнішньої дійсності. Оточення в крайніх варіантах може бути зайво стійким або гранично мінливим; при цьому параметри контролю варіюють від відособленості до залежності [9, 13].

1. Ультрастійке, емоційно байдуже середовище формує соціальну гіпоактивність: пасивність, незацікавленість, аутизацію, затримку мовного й психічного розвитку.

2. Мінливе емоційно байдуже середовище провокує гіперактивність: занепокоєння, не зосередженість, нерівномірність, запізнювання психічного розвитку.

3. Ультрастійке середовище в сполученні з емоційною залежністю спричиняють виборчу гіперактивність, спрямовану на одну людину, часто у вигляді поведінкових провокацій.

4. Мінливе середовище, емоційна залежність розвивають загальну соціальну гіперактивність, поверховість контактів і почуттів дитини.

Подібна модель соціального середовища використовується для інтерпретації порушень виховання в дитячих домах і в сім'ях.

Виділяють також три спектри відносин, що становлять любов батьків до своєї дитини: *симпатія-антипатія, повага-зневага, близькість-дальність* [13, 17]. Сполучення цих аспектів відносин дозволяє описати деякі типи батьківської любові:

Діюча любов (симпатія, повага, близькість). Формула батьківського сімейного виховання така: «Хочу, щоб моя дитина була щаслива, і буду допомагати їй в цьому».

Відсторонена любов (симпатія, повага, але більша дистанція з дитиною). «Погляньте, який у мене прекрасна дитина, нажаль, в мене не так багато часу для спілкування з нею».

Діюча жалість (симпатія, близькість, але відсутність поваги). «Моя дитина не така, як всі. Хоча моя дитина недостатньо розумна й фізично розвинена, але однаково це моя дитина і я її люблю».

Любов за типом поблажливого відсторонення (симпатія, неповага, більша міжособистісна дистанція). «Не можна

звинувачувати мою дитину в тім, що він недостатньо розумний і фізично розвинений».

Знехтування (антипатія, неповага, більша міжособистісна дистанція). «Ця дитина викликає в мене неприємні почуття й небажання мати з нею справ».

Презирство (антипатія, неповага, мала міжособистісна дистанція). «Я мучуся, безмежно страждаю тому, що моя дитина така нерозвинена, нерозумна, вперта, боягузлива, неприємна іншим людям».

Переслідування (антипатія, неповага, близькість). «Моя дитина негідник, і я доведу їй це!»

Відмова (антипатія, більша міжособистісна дистанція). «Я не хочу мати справи із цим негідником».

Оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом головним вимогам: *адекватності, гнучкості й прогностичності* [13].

Адекватність позиції дорослого ґрунтується на реальній точній оцінці особливостей своєї дитини, на вмінні побачити, зрозуміти й поважати її індивідуальність. Батьки не повинні концентруватися тільки на тім, чого вони хочуть в принципі домогтися від своєї дитини; знання й урахування можливостей і схильностей дитини - найважливіша умова успішності розвитку.

Гнучкість батьківської позиції розглядається як готовність і здатність до зміни стилю спілкування, засобів впливу на дитину в зв'язку з віковими змінами й соціальною ситуацією розвитку дитини, а також умовами життя родини. Стереотипна, незмінна батьківська позиція веде до бар'єрів спілкування, спалахам неслухняності, бунту й протесту у відповідь на будь-які вимоги.

Прогностичність позиції виражається в орієнтації на «зону найближчого розвитку» дитини й на задачі завтрашнього дня. Це випереджальна ініціатива дорослого, спрямована на зміну загального підходу до дитини з урахуванням перспектив її розвитку.

6.2. Типи і стилі сімейного виховання

Одним з основних психолого-педагогічних понять для виділення різних типів сімейного виховання є стиль батьківського ставлення, або стиль виховання. Як соціально-психологічне поняття, стиль позначає сукупність способів і прийомів спілкування стосовно

партнера. Розрізняють загальний, характерний і конкретний стилі спілкування. У якості детермінант стилю спілкування виступають спрямованість особистості як узагальнена, відносно стійка мотиваційна тенденція; позиція, зайнята стосовно партнера спілкування, і параметри ситуації спілкування.

Поняття «стиль сімейного виховання» належить у психологічній літературі до широкого та багатозначного понятійного апарату дитячо-батьківських взаємин. Під стилем сімейного виховання розуміється багатомірне утворення, яке включає ставлення батьків до дитини та переживання цього ставлення (емоційний компонент), особливості сприйняття та розуміння характеру дитини (когнітивний компонент), поведінкові стереотипи, які практикуються відносно дитини (поведінковий компонент). Емоційний компонент дослідники вважають найважливішим, визначаючим (А.Я.Варга, О.В.Буренкова та ін.). Батьківський стиль - це узагальнені, характерні, ситуаційно неспецифічні способи спілкування даного батька з даною дитиною, це образ дій стосовно дитини.

Найчастіше в психолого-педагогічних дослідженнях для визначення, аналізу батьківського ставлення використовуються два критерії: ступінь емоційної близькості, теплоти батьків до дитини (любов, прийняття, тепло або емоційне відкидання, холодність) і ступінь контролю за її поведінкою (висока - з більшою кількістю обмежень, заборон; низька - з мінімальними заборонними тенденціями) [13].

Більш точно охарактеризувати батьківське ставлення й відповідну поведінку дозволяє урахування сполучення крайніх варіантів прояву цих факторів (критеріїв). Виділяються чотири типи виховання (Г.Крайг, 2000).

Авторитетний - теплі відносини, високий рівень контролю.

Авторитарний - холодні відносини, високий рівень контролю.

Ліберальний - теплі відносини, низький рівень контролю.

Індиферентний - холодні відносини, низький рівень контролю.

В клінічній літературі описано велику кількість феноменологій батьківських ставлень, стилів виховання, а також наслідків – формування індивідуальних особливостей дитини в межах нормальної й девіантної поведінки. Найбільше активно проблема зв'язку стилів виховання, порушень батьківського ставлення відхилень у психічному розвитку й навіть здоров'я дітей досліджується із клініко-

психологічних позицій. визначений ряд параметрів виховного процесу [6].

1. Інтенсивність емоційного контакту батьків стосовно дітей: гіперопіка, опіка, прийняття, неприйняття.
2. Параметр контролю: дозвільний, що допускає, ситуативний, обмежувальний.
3. Послідовність - непослідовність.
4. Афективна стійкість - нестійкість.
5. Тривожність - нетривожність.

Різні сполучення цих параметрів виховання співвідносяться з різними видами неврозів у дітей. Наприклад, обмеженість, афективна нестійкість із боку батьків приводять до розвитку в дитини неврозу страху. Зверхприйняття, «дозволеність», непослідовність - до розвитку істеричного неврозу. Виражене обмеження - до неврозу нав'язливих станів. Визначити тип виховного процесу допомагають характерні риси кожного з цих параметрів (Е. Г. Ейдемільер, 1996):

- рівень протекції - міра зайнятості батьків вихованням, оцінка того, скільки сил, часу, уваги приділяють батьки дитині;
- повнота задоволення потреб (матеріально-побутових і духовних);
- ступінь пред'явлення вимог - кількість і якість обов'язків дитини;
- ступінь заборон - міра самостійності дитини, можливість самому вибирати спосіб поведінки;
- строгість санкцій - прихильність батьків до покарань як прийому виховання;
- стійкість стилю виховання - виразність коливань, . різкості зміни прийомів виховання.

За допомогою розробленого Е.Г.Ейдемільером опитувальника «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) можна встановити типи негармонійного сімейного виховання [20]:

1. *Потураюча гіперпротекція* - батьки ігнорують дорослішання дітей, стимулюють збереження таких якостей як непосредність й наївність. Для таких батьків підліток все ще «маленька дитина», вони прагнуть звільнити його від всіляких труднощів, потурають його бажанням, пишаються й захоплюються його мінімальними успіхами.
2. *Домінуюча гіперпротекція* – проявляється у підвищеному вияву уваги до дитини, черезмірному піклуванні про неї та контролі за

поведінкою дитини, наслідком цього є зниження почуття відповідальності й самостійності дитини.

3. *Підвищена моральна відповідальність* – до дитини висувають вимоги, які не відповідають її віку, можливостям, на підлітка батьки покладають відповідальність за життя й благополуччя дорослих, очікують від нього великих успіхів в житті – все це, звичайно, сполучається з ігноруванням власних потреб дитини, її інтересів, недостатньою увагою до її психофізіологічних особливостей. Підлітки з психастенічною й сенситивною акцентуаціями, як правило, не витримують такої відповідальності, як наслідок, це призводить до obsesивно-фобічних невротичних реакцій або декомпенсації за психастенічним типом.
4. *Емоційне нехтування дитиною* – дитина батьків обтяжує, потреби дитини ігноруються. Нерідко підлітку нав'язують роль «невиправного», «хулігана», «психа» тощо. Дитина відчуває себе перешкодою в житті батьків, що установлюють велику дистанцію у взаємостосунках з нею.
5. *Жорстоке поводження* – потреби дитини не задовольняються, їх позбавляють задоволень, карають, б'ють тощо.
6. *Гіпопротекція* – характеризується недостатністю опіки, контролю, слабкістю, та незрілістю батьківських почуттів. Зовнішньо це виявляється у поверховій зацікавленості до справ дитини, контроль і опіка носять суто формальний характер. Окрім того, автори виділили відхилення в стилі батьківського виховання:
  - Перевага жіночих якостей
  - Перевага чоловічих якостей
  - Перевага дитячих якостей
  - Поширення сфери батьківських почуттів
  - Страх втрати дитини
  - Нерозвиненість батьківських почуттів
  - Проекція власних небажаних якостей
  - Перенесення конфлікту між подружжям у сферу вихованняПричини сімейних конфліктів між підлітками і батьками:
  - ✓ нестійкість батьківського ставлення (постійна зміна критеріїв оцінки дитини);

- ✓ гіперопіка; неповага прав на самостійність (тотальність вказівок і контролю);
- ✓ батьківський авторитет (прагнення домогтися свого в конфлікті за будь-яку ціну).

Сучасні батьки повинні мати найважливішу здатність до рефлексії зважаючи на індивідуальні й вікові особливості дитини, готовність до свідомого пошуку найбільш ефективного стилю його індивідуального виховання. В наш час існує багато можливостей навчатися й виробляти власний неповторний стиль сімейного виховання. Отже, розвинена форма батьківства характеризується відносною стійкістю і стабільністю й реалізується в узгодженості уявлень подружжя про батьківство, компліментарності динамічних проявів батьківства. Вона включає сімейні (батьківські) цінності, установки й очікування, ставлення й почуття, позиції, відповідальність, стиль сімейного виховання, що реалізуються на когнітивному, емоційному й поведінковому рівнях.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте типи батьківсько-дитячих взаємин за А.Варга.
2. Що таке батьківська позиція? Якою вона буває по відношенню до дітей?
3. Опишіть деструктивні ролі дитини, які найчастіше зустрічають у сучасних сім'ях.
4. Назвіть основні типи порушень стилю виховання у сім'ї за Е.Ейдеміллером.
5. Охарактеризуйте способи утворення батьківської позиції по відношенню до дитини за Г. Крайком.
6. Назвіть причини сімейних конфліктів між батьками й дітьми та проаналізуйте їх.

Література

1. *Варга А. Я.* Системная семейная психотерапия. – СПб.: Издательство «Питер», 2001. – 350 с.

2. *Говорун Т.В., Кікінеджи О.М.* Гендерна психологія: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
3. *Дружинин В.Н.* Психология семьи. – М., 1996.
4. *Ерминина М.О.* Формирование осознанного родительства на основе субъективно-психологических факторов./ Дисс. канд. психол. наук. – Казань, 2004. – 168 с.
5. *Жизнедеятельность семьи: тенденции и проблемы.* / Под. ред. Амсова А.И. – М.: Мысль, 1990. - 340 с.
6. *Захаров Л. И.* Психотерапия неврозов у детей и подростков. – Л., 1982.
7. *Крайг Г.* Психология развития. – СПб.: Издательство «Питер», 2000.
8. *Лангмейер Й., Матейчек З.* Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984.
9. *Матейчик З.* Родители и дети. – М., 1992. - С.6.
10. *Мухина В. С.* Возрастная психология. – М., 1997.
11. *Овчарова Р. В.* Справочная книга школьного психолога. – М., 1993.
12. *Овчарова Р.В.* Родительство как психологический феномен. - М., 2006. – С. 6.
13. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силяевой.* – М.: Изд центр «Академия», 2002. – 192 с.
14. *Рюмина-Македонова Н.В., Цветкова Н.А.* Уровень осознанности содержательных и структурных компонента феномена родительства в семьях, ожидающих ребенка. Вопросы гуманитарных наук. - №1, 2006.
15. *Сатир В.* Вы и ваша семья: Руководство по личностному росту. – М., 2000.
16. *Семья в психологической консультации / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина.* – М., 1989.
17. *Спиваковская А. С.* Как быть родителями. - М., 1986.
18. *Флек-Хобсон К., Робинсон Б. Е., Скин П.* Развитие ребенка и его отношение с окружающими: Пер. с англ./ Общ. ред. и

предисл. М. С. Мацковского. – М: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 511 с.

19. *Хоментаскас Г. Т.* Семья глазами ребенка. – М., 1989.

20. *Эйдемиллер Э. Г.* Методы семейной диагностики и психотерапии. – СПб.: Издательство «Питер». - М., 1996.

Тема 7. Сімейні міфи та сімейні історії

7.1. Сімейні міфи, історії, легенди – співвідношення понять

Проблема батьків та дітей відома з давніх часів і досі існує практично в кожній родині. Батьки зазвичай вважають, що краще всіх знають що добре, а що погано, виходячи із власного досвіду. Але ті правила, що спрацьовували у батьківській сім'ї не завжди кращий варіант для дитини, а тим більше для власної сім'ї, яку вона створить у майбутньому. «Я тобі тільки найкращого бажаю» - часто говорить мати доньці, яка з нею категорично не погоджується.

Для аналізу еволюційних процесів сімейної системи використовують наступні поняття: сімейний міф, сімейна історія, життєвий цикл сім'ї, сімейна легенда.

Сімейні міфи це сукупність інтегрованих переконань, які поділяються всіма членами сім'ї, поєднують їх і відповідають на запитання «Хто ми?». Ці переконання стосуються взаємостосунків і не піддаються сумнівам з боку тих, хто залучений до сім'ї, незважаючи на наявність викривлень, які вони можуть містити. Згідно системного підходу, міфи або легенди – це гомеостатичний механізм, що має на меті підтримку «стійкого стану».

Сімейна історія – поняття, що стосується історичного контексту сім'ї й описує хронологію значимих подій життя сім'ї у продовж декількох поколінь. Е.Г.Ейдемиллер (1993) для роботи з сімейною історією ввів термін «тема», під яким розумів специфічну, емоційну проблему, навколо якої формується конфлікт у сім'ї, що періодично повторюється. *Тема* визначає спосіб організації життєвих подій і зовнішньо проявляється у стереотипах поведінки, які відтворюються з покоління в покоління. М.Боуен встановив, що в сім'ї із покоління в покоління спостерігається накопичення й передача дисфункціональних паттернів, що може виявитися причиною

індивідуальних утруднень у членів сім'ї. Ці спостереженні закріпилися у його концепції трансмісії [5].

Сімейна легенда існує для обґрунтування стійкості взаємостосунків і захищає індивідуума від критичної оцінки реальності. Інтерпретації окремих подій, що викривляють реальні факти сімейної історії, дозволяють підтримувати міф про сімейне благополуччя. На відміну від сімейного міфу сімейна легенда усвідомлюється як неправда, викривлення інформації (наприклад, легенда про подружню вірність при наявності зради, легенда про природою смерть суїциданта тощо), але з часом сімейна легенда може стати частиною сімейного міфу.

Згідно В.Сатір, сімейні порушення – це наслідок існуючих міфів, що утримують життя сім'ї у визначених межах. Міфи нерідко мають чіткий зв'язок з культуральними міфами, наприклад, як уявлення про шлюб і сімейне життя, що відображаються по телебаченню, у фільмах, літературі тощо [2].

Найбільш розповсюдженими є міфи:

- Щасливе подружжя не сперечається, більшість людей знаходять задоволення своїх потреб в системі своєї сім'ї;
- Просторова близькість необхідна для згуртованості сім'ї. Цей міф утворює проблеми у тих випадках, коли відсутність якогонебудь члена сім'ї є неминучою, наприклад, у випадку укладання шлюбу, смерті, вступу дітей в навчальні заклади тощо;
- У благополучних сім'ях подружжя завжди все розповідає один одному;
- Люди, що по-справжньому кохають один одного, повинні знати про всі бажання і потреби партнера;
- Поява дитини, любовного зв'язку або розлучення вирішить усі проблеми.

Більш тісний зв'язок з сімейними дисфункціями мають «родові» легенди. Наприклад:

- ✓ Всі наші діти отримують гарні оцінки у школі.
- ✓ Жінки в нашій родині трошки несповна розуму.
- ✓ Наша родина завжди багато працює, а інші, скоріш за все, завжди отримують грошову допомогу.

Іншими прикладами сімейних міфів можуть бути: «Мати – хвора людина», «Я зичу вам лише добра», «Петро – просто дитина» тощо.

С.Кратохвіл відносить до міфів подружнього життя уявлення про те, що коли щось не в порядку, то в цьому винний один із подружжя: «Це твоя помилка», або «Як би ти змінився, все було б у порядку» (Кратохвіл С., 1991) Міф містить в собі знання про те, що прийнято в сім'ї, про що можна розмірковувати, про що розмовляти, що обговорювати, цінити. Формула міфу «ми – це...». Міф існує в кожній сім'ї, але в звичайному житті, це знання неконкретне, розмите, неструктуроване і дуже рідко використовується.

Міф стає необхідним, коли межі сім'ї знаходяться під загрозою. Це трапляється в тих випадках, коли стороння людина входить в сім'ю, сім'я змінює соціальне оточення або в моменти якихось серйозних змін. Сімейний міф, також, проявляється у випадках сімейної дисфункції. Жорстка сімейна ідентичність, що виражена в міфі, поряд з симптоматичною поведінкою ідентифікованого пацієнта, це самий потужний засіб підтримання патологічного гомеостазу сімейної системи. Під час психологічної роботи з сім'єю, консультації або психокорекційної роботи, психотерапії психолог повинен визначити сімейний міф, тому що саме він відповідає за сімейну дисфункцію. Для змін в сімейній системі його необхідно виявити й представити сім'ї.

Перші сімейні міфи були описані «міланською групою» італійських системних психотерапевтів Мара Сельвіні Палаццолі, Джуліана Пратта, Джанфранко Чеккін і Луїджі Босколо – у книзі «Парадокс й контрпарадокс». (Selvini Palazzoli M., Boscolo L., Cecchin G., Pratta G. 1978). Ми зупинимося на деяких найбільш поширених сімейних міфах [2, 15]:

1. Ми – дружня сім'я ("Один за всіх та всі за одного"). В дружній сім'ї не може існувати відкритих конфліктів, особливо в присутності дітей. Сварки за межі сім'ї не виносяться ніколи. Стосунки не з'ясовуються, всі конфлікти залагоджуються. Прийнято відчувати любов, ніжність, жалість й вдячність. Інші почуття – образа, гнів, розчарування, тощо – витісняються або ігноруються. Проблеми починаються в той момент, коли хто-небудь виявляється нездатним ігнорувати свої нормальні й неминучі негативні почуття до родичів. В системній психотерапії він стає ідентифікованим пацієнтом.

Типовими проблемами «дружньої родини» є тривожно-депривні розлади, агресивна поведінка, анорексія

У книзі італійських психотерапевтів йдеться про виникнення й розвиток міфу, а також про сімейну дисфункцію, яка спостерігалася в одній італійській сім'ї. Сім'я орендарів-фермерів, яка мешкала й працювала на фермі у центральній Італії. (Приклад наведений з підручника А.Варги [2]).

Сім'я була згуртованою. Зрозуміло, що єдність була необхідною заради виживання у сільських умовах. В єдності сила. «Сім'я вважалася єдиною гарантією виживання й збереження гідності. Піти з сім'ї було рівно емігрувати... Це значило відсутність допомоги у випадку хвороби або невдач». Ранні шлюби дуже заохочувалися, тому що в сім'ї з'являлися нові працівники. Старші сини одружилися на сільських діжчинах. Молодший син ще не був одружений на момент початку другої світової війни. Він пішов на фронт, а після війни одружився на міській дівчині й привіз її у батьківський будинок. Зрозуміло, що для жінки цінність цього шлюбу була досить великою – після війни чоловіків залишилося мало. Для неї дуже важливим було, щоб сім'я чоловіка її прийняла. Вона стала ідеальною невісткою – у неї склалися гарні взаємостосунки зі всіма членами сім'ї, вона їм всім дуже багато допомагала. Вона стала рупором цієї сімейної єдності. Вперше, знання про те, «хто ми є», вербально сформульовано: «Ми всі – дуже дружня сім'я». Тим часом помирають батьки, життя «на землі» стає неприбутковим, важким і брати зі своїми сім'ями переїжджають у місто. Вони починають там будівельний бізнес, справи йдуть дуже добре. Вони оселяються в одному будинку. Як і раніше, всі члени сім'ї розуміють, що в єдності сила і мешкають всі разом. І, як і раніше, визначають себе як дружню сім'ю. справи йдуть добре, і з часом, вони переїжджають в інший район але в більший будинок. Там, у кожній сім'ї власна велика квартира. Але двері не зачиняються, і єдність, ця «дружба» продовжується. Підрастають діти – двоюрідні брати й сестри. Сім'я очікує, що всі вони будуть дружити один з одним і любити один одного. В сім'ї не порівнюють й не виділяють дітей, всі діти їх клану, діти одного – діти усіх. Ідентифікованим пацієнтом в цій великій системі була молодша дочка молодшого брата дівчина 14 років, у неї була нервова анорексія.

«Міланці» працювали з цією сім'єю. На прийомі усі розмови клієнтів були про те, які вони всі гарні родичі і як вони всі дружньо

мешкають і як всі діти – двоюрідні брати й сестри – дружать між собою. Про дочку, що захворіла відомо, що вона сама красива, «наша красуня» - вони про неї так говорили. Далі стало з'ясовуватися, що ідентифікована пацієнтка дуже багато часу проводить з кузиною, що за віком була майже така сама. При цьому увагу привернула її незвичайна поведінка: коли вся сім'я кудись збирається разом, вона йде начебто без бажання. Далі виявилось, що між кузинами діється щось незрозуміле. В їх спілкуванні було щось, що змістовно не співпадало з сімейним міфом, тобто двоюрідна сестра пацієнтки здійснювала різні недружні вчинки по відношенню до своєї кузини – насміхалася, поводитися неприємним для неї чином. Неподобство цих вчинків мали змогу зрозуміти тільки психотерапевти, тому що вони не були залучені до цього міфу і не були залучені до цієї сімейної системи. В середині системи все, що здійснювалося пояснювалося любов'ю і дружбою. Все, що діялося серед дівчат, звичайно осмислювалося пацієнткою в термінах любові і дружби, а відчувала вона щось зовсім протилежне те, що не відповідало цьому осмисленню. Їй було недобре зі своєю кузиною, яку вона в принципі повинна була любити, але любові не відчувала. Оскільки вона знаходилася всередині цього міфу і знала, що всі вчинки здійснюються з любов'ю, дівчина зробила висновок, що неправильно відчуває, неправильно розуміє, вона – неадекватна. Правило міфу "Ми - дружня сім'я" полягає у тому, що хто погано думає про родичів – сам поганий. Засіб самопокарання знайшов свій вираз у симптоматиці [2].

"Дружня сім'я" - міф, характерний для сімей, що пережили багато втрат, для сімей, які мешкають у діаспорі. Для «дружньої родини» характерні труднощі сепарації підлітків від батьків. Діти в таких сім'ях часто включені до обслуговування психологічних потреб своїх батьків й тому не можуть розпочати жити своїм власним життям. Стратегія роботи з міфом «Ми – дружня сім'я» часто полягає у зміні меж підсистем у сім'ї. Також, необхідно використання спеціальних технік і процедур, щоб негативні почуття для яких не має місця в «дружній сім'ї» були приговорені й прийняті. В «дружній сім'ї» зазвичай не виокремлюється подружня підсистема. Діти, батьки – всі разом, підсистеми не визначені. Подружжю рекомендують один раз на тиждень проводити одну добу поза домом і без дітей.

2. "Ми - герої" [2].

Зазвичай, у таких сім'ях зберігають розповіді про героїчні вчинки пращурів: там зустрічаються більшовики, партизани, люди, що пережили голод, репресії, виростили дітей у важких умовах, тобто подолали серйозні перешкоди й добилися високих результатів. Цей міф закликає до визначених стандартів відчуття й світорозуміння. Там, де є герой, там не має радощів – є щастя, не має любові – є безмежна пристрасть, не має життя – є доля, не має печалі – є трагедія. В сім'ї «героїв» часто можна зустріти хронічні захворювання, вони ніколи не звертаються до лікарів. В їх житті і так багато проблем. У «героїв» завжди високий стандарт досягнень, вони принципові люди.

Ще один приклад, наведений А.Варгою. Ідентифікований пацієнт – дівчина, що здійснила спробу суїциду після сварки з матір'ю. Зрозуміти цю ситуацію було неможливо, тому що привід для суїциду був досить дивним, це була не єдина й навіть не перша сварка. Потрібно відмітити, що сім'я ця – угорська, а супервізором цього випадку був один із вчителів А.Варги - Ренос Пападопулос, саме цей випадок він описав. Він був грек-кіпріот, навчався в Угорщині, а потім працював у Південній Африці, Англії, був запрошений своїми угорськими колегами на супервізію, тому дуже важливо було впоратись і швидко надати допомогу. Це була сім'я дуже високих партійних функціонерів. Якби психотерапія виявилася ефективною, була б можливість отримати велике фінансування й соціальне визнання. Виявилось, що у батьків видатне минуле. Вони ще молодятами під час другої світової війни були в партизанах, одружилися, народили дітей (в 60-ті роки) і тепер займали високе державне становище. Міф цієї сім'ї - "Ми - сім'я героїв".

"Героїчний" міф висуває суворі вимоги до світосприйняття й почуттів людей. Герої існують за високими жанрами трагедії або епосу. В комедії вони не зустрічаються. Героям притаманне випробовувати дуже сильні почуття. Не кохання, а відчайдушна пристрасть, не сум, а нестерпне горе. Саме тому для сім'ї вчинок дочки виявився природнім – посварилася з матір'ю, горе стало нестерпним, вона намагалася вкоротити собі вік. Сім'я, власне, не звернулася за психологічною допомогою, психотерапевти направили їх на психотерапію; батькам логіка цього вчинку була зрозуміла. Психотерапевтам ця логіка відкрилась, коли сімейний міф був виявлений. Тільки після цього був побудований психотерапевтичний контракт з сім'єю і випадок був успішно завершений.

Для людей, які існують у «героїчному» міфі необхідні труднощі, подолання, вони всього повинні допомагати. «Герої» часто говорять, що їм в житті легко нічого не дається. У них є спеціальне переживання - це подолання. «Герої» відрізняються ригідністю афекту – можуть роками не прощати образи, не спілкуватися. Така поведінка здається їм правильним проявом принциповості і стійкості. Дитину в сім'ї героїв виховують суворо, в якості покарання позбавляють задоволень, навіть карають фізично.

У країнах пострадянського простору існує спеціальний варіант «героїчного міфу». Виживання у важких умовах – національний навичок та наполеглива необхідність. Доки життя в країні було однаково важким для більшості населення, навички виживання не склали основу для створення міфу, а були просто життєво важливими. В період застою ознакою успішного виживання була їжа й речі, більш кращі, ніж у інших людей. Цінним було вміння приготувати із нічого щось, шити, в'язати. Купити щось дефіцитне. Ознаки життєвого успіху були прості і іноді досяжні. Навіть в цьому відносно стабільному світі знаходилося місце для дитячих неврозів і сімейних дисфункцій. На початку 90-х їжа зникла з магазинів і на неї були введені картки. Негайно здійснилася оптимізація сімейного життя у дисфункціональних сім'ях. Неважливо, що дитина погано навчається, її можна було поставити в чергу, на неї можливо купити додаткові пів кілограму сиру. Багато дітей із задоволенням стали допомагати своїм батькам. Отримати любов і вдячність таким чином було набагато легше, ніж п'ятірками в школі. Їх сімейний статус одраз зріс, зникли конфлікти. Виникло багато спонтанних ремісій, до психологів та психотерапевтів стали звертатися набагато рідше.

Для надійного виживання багато людей ризикували, починали займатися бізнесом. Деякі створили «свою справу», отримали капітал, стали власниками виробництва, але продовжували жити життям «виживальщиків». З цього моменту міф став дисфункціональним. Зникла необхідність виживати, але незрозуміло було, що робити замість цього. Незважаючи на наявність грошей, образ життя не змінювався або змінювався неадекватно повільно і важко. Багато людей роками продовжували мешкати у старих маленьких квартирах, хоча нові будинки або нові великі квартири були подубовані і повністю облаштовані. У них ніяк не виходило переїхати, завжди щось заважало. Ідея найняти помічників по господарству не приходила або

викликала обурення: «Чужі люди в домі!». Ознака дисфункціонального виживальщика» - це розвиток депресії у головного годувальника на вершині успіху. Його мрія – «Як би все втратити і почати все спочатку». В той самий час страх невдачі, недостатності сил на успішну другу спробу примушує «виживальщика» всупереч цій мрії зберігати бізнес, не ризикувати грошами, вивозити сім'ю за безпечний кордон, але самому продовжувати життя героя. Сімейні конфлікти, які виникають, невзможі змінити міф, а лише укріплюють його, додаючи ще випробувані і труднощі «виживальщику». Для "виживальщиків" найчастіше підходять парадоксальні ритуали роботи, які повертають їх у бідність, якої вони так прагнули уникнути.

А.Варга вважає, що існує відносна закономірність зміни міфу. Наприклад, міф про «героїв» у наступних поколіннях перетворюється у міф «про рятівників» [2].

3. «Щоб ми робили без...» В родині обов'язково має бути людина, яка тримає всю сім'ю на витягнутих руках. Зрозуміло, щоб всім допомагати, необхідно, щоб всі були трохи інвалідами, щоб вони нуждались у «рятівнику». «Рятівник» може бути в моральній формі, а може і у фізичній. Моральний «рятівник» потребує у грішниках. Його сім'я повинна складатися із людей, які часто роблять щось погане: п'ють, гуляють, потрапляють у погані історії. «Рятівник» завжди рятує і тільки в цих випадках він може існувати. Грішники вдячні рятівнику, обіцяють виправитися... і знову грішать. Фізичний «рятівник» лікує, годує піклується, тому ця сім'я складається із хворих, немічних тощо, інакше кого потрібно рятувати?

Приклад, наведений А.Варга: все починається з типового героїчного міфу – історія двох братів. Брати – відомі вчені. Один брат був репресований під час сталінського керування й загинув у таборі. Він займався буржуазною лженаукою, був наймовірніше талановитий, його внесок у світову науку неможливо оцінити. Інший брат зробив велику академічну кар'єру. Він йшов на компроміси з владою заради того, щоб отримати інвестиції, створювати більш менш сприятливі умови для роботи, захисту запальних вчених. В ті важкі часи поведінка двох братів була дійсно героїчною. Міф сформувався пізніше.

Син іншого брата нічого не змінив у динаміці міфу. Його діти були дуже блискучими й талановитими хлопцями, й зі старшим

онуком у дідуся були тісні й добрі взаємостосунки. Старший онук був надією сім'ї й віддзеркаленням «героїчного міфу». У 19 років молодий чоловік посварився зі своєю коханою дівчиною й покінчив із собою. Все це співпало за часом з розлученням батьків хлопців. Коли старший брат застрелився, молодшому було 16 років, він мав явні акторські здібності й збирався складати іспити до театального інституту. Відмовившись від цього він пішов у допомагаючу професію. В якийсь момент він відчув сильне релігійне почуття оставив свою професію і став священиком. До самогубства старшого брата (священика) все проходило за логікою героїчного міфу. З моменту самогубства брата починається робота міфу «Рятівник».

«Рятівник» може відбутися тільки при наявності тих, кого він рятує. Наприклад, діти священика, всупереч традиціям сім'ї, не займаються наукою, не роблять іншої кар'єри. Він багато займався своїми дітьми, навчав їх, наставляв, але великого успіху як істинний рятівник не досяг, але своїх прихожан він «рятує» професійно. Отже, з кожного міфу випливають свої правила. Якщо рятуєш, обов'язково повинні бути ті, кого необхідно рятувати.

Сім'я з алкогольною залежністю є яскравим прикладом міфу про «Рятівника». Жінка, що виходить заміж за алкоголіка і має впевненість, що вилікує її своєю любов'ю – це «рятівник», який відбувся і знайшов свій об'єкт. Шлюб таких двох забезпечує функціонування сімейного міфу. Повідомлення про те, що потрібний алкоголік, з'являється у взаємостосунках непомітно. Жінка-рятівник найчастіше серед оточуючих чоловіків обирає чоловіка схильного до алкоголізму. Це важко контролювати, тому що вибір здійснюється несвідомо. Випадок із практики А.Варги: «У мене була клієнтка - дочка алкоголіка і дружина алкоголіка. Вона звернулася для того, щоб їй допомогли позбутися сімейного сценарію. В процесі терапії вона розлучилася зі своїм чоловіком і закохалася в іншого чоловіка. У них склалися взаємостосунки і відбувся перший сексуальний контакт. Першими її словами після близькості були: «Як у тебе з цією справою?». При цьому характерним жестом вона доторкнулася до свого горла. Тим самим вона повідомила молодому чоловіку, що для неї це є значимою ситуацією. Якщо молодий чоловік у подальшому на неї образиться, він вже знає, що для неї є значимим, вона йому це повідомила. Скоріш за все, що він нап'ється, що покарати її при першому ж конфлікті. Вона буде на це реагувати дуже емоційно. Він

досягне своєї мети, вплив на неї здійснить. І сформується спеціальний стереотип взаємодії. Алкоголізм функціонально підмінюється депресивним станом партнера. В системній моделі «Рятівник» описується динаміка гіперфункціональності й гіпофункціональності у сім'ї: той, хто рятує – гіперфункціонал. Поряд із гіперфункціоналом для тісних стосунків повинен бути гіпофункціонал. Гіпофункціональність задається не тільки алкоголізмом, наркоманією, але й депресією.

У функціональних сім'ях також може розвиватися динаміка гіпер- і гіпофункціональності. Наприклад, дружина може повідомлювати чоловіку, що він не достатньо ефективний тим, що вона сама дуже функціональна. Він тільки намагатиметься щось зробити, а вона вже все зробила. Вона – швидка, енергійна і у чоловіка формується відчуття невідповідності. Наприклад, досить розповсюджена ситуація: один чоловік розповідає, що в першому шлюбі він все робив по господарству. Його перша дружина була повільна і не дуже вимоглива. У другому шлюбі чоловік нічого не робив по господарству, говорив: «Нічого не хочеться робити. Дружина сама все краще й швидше робить, взагалі, вона завжди незадоволена тим, що я роблю». Зрозуміло, що дружина також і незадоволена тим, що чоловік нічого не робив, не був включений у сімейне життя.

З проблемами стикається дівчина, яка з молоком матері вбирає в себе переконання: «Ми – сильні і вольові жінки. Всі чоловіки – слабкі». Природно, що вона буде всього досягати, а слабкий чоловік із задоволенням знайде притулок під її опікою.

З боку чоловіків більш поширеним є міф про те, що «жінки повинні знати своє місце». В країнах Сходу це є достатньо велика проблема, причина – дуже конкретні сімейні правила.

Значно обмежити вибір також можуть різноманітні сімейні традиції. Наприклад, людині, що є гуманітарієм, переконання: «Всі покоління нашої сім'ї – лікарі», може пошкодити все подальшу кар'єру.

Сьогодні набув розвитку міф про те, що «моя дитина – індиго». Багато батьків вважають, що у них видатна дитина, і зовсім її не виховують. Вона неслухняна, має свою думку, не слухає батьків. І мати й тато, щоб уникнути відповідальності, говорять, що їх дитина індиго, і з нею нічого не можливо зробити, вона все сама знає – так

пишуть у книжках. Наслідок такого виховання жахливі – такі діти взагалі не можуть не з ким взаємодіяти, знаходити спільну мову тощо. Від них відмовляються дитячі садки та школи.

З часом, сімейний міф може принести людині багато проблем. Завжди необхідно враховувати, що з часом змінюються всі сім'ї, змінюється кожна людина всередині сім'ї. Тому, якщо переконання передається з покоління в покоління, воно може дуже обмежувати людину.

Описані вище міфи найчастіше зустрічаються у психологічній практиці консультування. Робота з сімейними міфами і проста і складна одночасно. Технічно, ритуали, що підтримують міф, підміняються ритуалами, що не підтримують цей міф. Інша справа тактика, вона є унікальною для кожної сім'ї. Необхідно врахувати, в яких поведінкових ритуалах проявляє себе міф у даній сім'ї. За допомогою якої взаємодії і серед кого він здійснюється. Важливо зрозуміти, що є «пусковим механізмом». Зрозуміло, що ці взаємодії є унікальними для кожної сім'ї. Після цього необхідно винайти інший ритуал, іншу поведінкову послідовність, яка повинна здійснюватися в той момент, коли здійснювався ритуал, який підтримував міф.

Наприклад, в одній алкогольній сім'ї, де рятівником була дружина, ритуал рятування полягав у тому, що душевні розмови відбувалися в той час, коли чоловік був у стані сп'яніння. Дружина відволікала його, сподіваючись, що чоловік менше вип'є, якщо буде розмовляти з нею або займатися коханням, наскільки він був в змозі на той момент. Коли він був тверезий, були сварки і конфлікти. Дружина сподівалася, що в тверезому стані він краще її зрозуміє, як вона страждає від його пияцтва, якщо вона буде сваритися й ображатися на нього. Психолог запропонував інший ритуал – доброзичливо ігнорувати сп'янілого чоловіка, а в період тверезості не з'ясовувати стосунки, а навпаки, робити все, що можливо для зближення. Поряд з медикаментозним лікуванням алкоголізму це дозволило зламати динаміку гіпо- і гіперфункціональності, дружини припинила рятувати чоловіка-п'яницю.

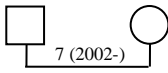
Робота з сімейними міфами є складною. Ефект у сімейній системі настає повільніше, ніж у випадках індивідуальної роботи, але результат завжди вражає учасників процесу своєю масштабністю.

7.2. Генограма сім'ї

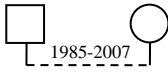
Сімейну історію досліджують за допомогою техніки генограми. Генограма - це форма графічного відображення інформації про членів сім'ї принаймні в трьох поколіннях. Допомагаючи побачити складні сімейні патерни, вона є джерелом гіпотез проблем, які можуть бути пов'язані з сімейним контекстом і розвитком. Також генограма допомагає психологу або психотерапевту сприймати інформацію про сім'ю й швидко отримати уявлення про її потенційні проблеми. Дає можливість отримати велику кількість інформації. Системний підхід припускає, що люди організують свою поведінку всередині сім'ї у відповідності з поколінням, віком, статтю, структурними і комунікативними параметрами системи. Структура батьківської сім'ї впливає на патерни взаємосунків й тип сім'ї, яку створює майбутнє покоління. Відповідно до основної гіпотези, патерни взаємосунків попередніх поколінь дають моделі для сімейного функціонування у наступних поколіннях [5]. Генограма

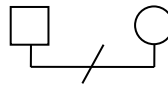
складається за допомогою наступних умовних позначень(рис.7.1-

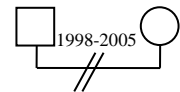
- Зареєстрований шлюб. Цифра використовується для позначення тривалості та року укладання шлюбу. Чоловік позначається зліва, дружина – з права.

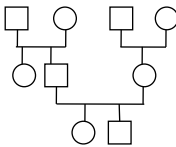
- Спільне проживання без реєстрації шлюбу або любовний зв'язок. Цифрами вказується часовий інтервал стосунків.

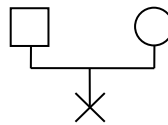
- Тимчасовий розрив стосунків

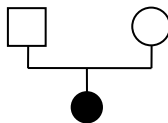
- Розлучення з датами реєстрації та розірвання шлюбу

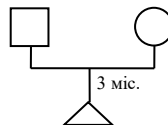
- Генограма трьох поколінь: подружжя, їх батьки та діти. В прикладі показано, що дружина - єдина дитина в сім'ї, чоловік має старшу сестру. Подружжя має двох дітей: старшу дівчинку та молодшого хлопчика.

- Аборт

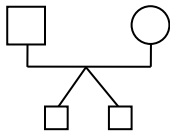
- Спонтанний аборт (викидень)

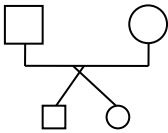
- Вагітність строк три місяці

).

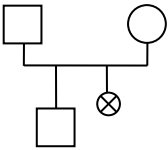
Рис. 7.1. Умовні позначення для побудови генограми

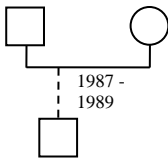
- Сім'я, яка складається з чоловіка, дружини та двох гомозиготних близнюків чоловічої статі

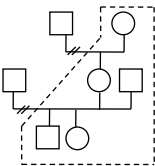
- Сім'я, яка складається з чоловіка, дружини та двох дизиготних близнюків різної статі

- Смерть дитини незабаром після народження позначається фігурою меншого розміру

- Прийомна дитина, чоловічої статі, з датами народження (зверху) та датою прийому до нової сім'ї (знизу)

- Проживання в одній квартирі сім'ї, яка складається з жінки її двох дітей від першого шлюбу, її матері та другого чоловіка

Рис.7.2. Умовні позначення подій у родині.

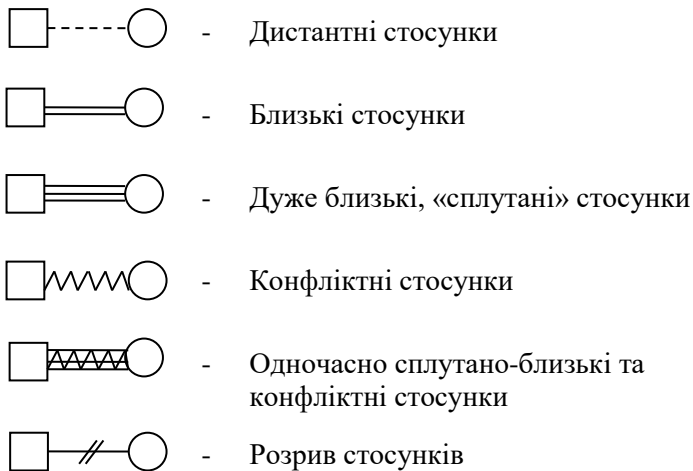

Рис. 7.3. Умовні позначення стосунків у родині.

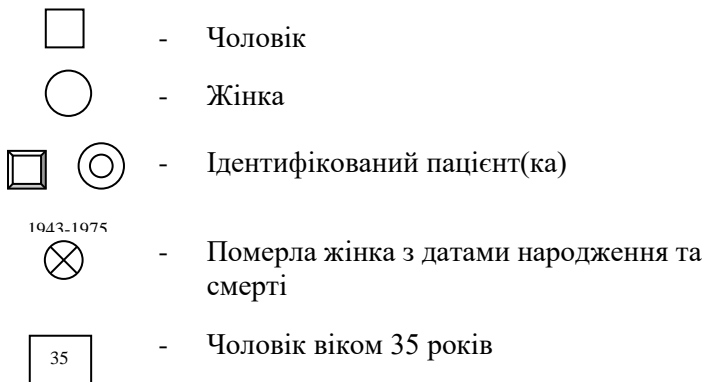

Рис.7.4. Умовні позначення членів родини.

7.3. Прабатьки у системі сімейних взаємин

Взаємини поколінь можна розглядати у різних аспектах: як історично й культурно змінне явище; як психологічне спадкування; як особисті відносини прабатьків (бабусь/дідусів) і їх дітей та онуків [7].

Історичний аспект взаємин старшого й молодшого поколінь у суспільстві. У так званих традиційних суспільствах образ людини старшого покоління був тісно пов'язаний з категорією життєвого досвіду, його поступового нагромадження й передачі молодим. Звичаї, традиції, спадковість, спадщина - всі ці механізми суспільного буття передбачають повагу до предків і високий авторитет старших. Однак характер відносин між поколіннями не залишається незмінним. Особливо істотні зміни відбулися в другій половині ХХ ст.

Відомий американський етнограф М. Мід пропонує розрізнати три історичних типи культур: постфігуративні, кофігуративні й префігуративні. У постфігуративній культурі (традиційної, патріархальної) зміни відбуваються так повільно й поступово, що діди, тримаючи в руках новонароджених онуків, представляють їхнє майбутнє по образі власного минулого. Представник старшого покоління в такому суспільстві - «закінчений зразок життя, як вона є», прожита ними - схема майбутнього для його дітей. Взаємини вікових верств чітко регламентовані, кожний знає своє місце [7, 14].

Темпи розвитку сучасного суспільства стрімкі. У світі, що де стоїть невідомо, знання й досвід старших часто не можуть знайти застосування, а іноді стають навіть шкідливими в силу зовсім, що змінилися умов, обставин, законів. Людина, скоріше, змушена враховувати думки вчених, орієнтуватися на погляди й поведінки сучасників; і діти, і дорослі вчаться в однолітків і навіть більше того - дорослі вчаться у своїх дітей. Авторитет старших уже не може служити головною опорою для молодих.

Події, що незворотно змінили відношення людини до світу природи й до людини (комп'ютеризація, атомна енергетика, глобальна інформатизація, відкриття в області генетики аж до клонування живих істот, космічні дослідження й зброя масового знищення), призвели до розриву наступності життя, до конфлікту між поколіннями [14].

В ХХ ст. в умовах збільшення середньої тривалості життя склалася нова історична ситуація реального співіснування дорослих

дітей і їх літніх і старих батьків протягом досить тривалого періоду (приблизно в півтора разу довше, ніж у ХІХ ст.). Суспільство поставлене перед необхідністю виробити нові норми відносин між людьми різних поколінь. Визнання авторитету й мудрості старших, повага до їхнього досвіду повинне доповнюватися усвідомленням цінності інновацій. Тільки зустрічний рух дозволить прийти до змістовного діалогу поколінь, до взаєморозуміння.

Росіянин літнього віку, наш сучасник, досить стурбований життям і долею дітей та онуків, вважає їх проблеми власними. Висловлювання людей старшого покоління свідчать про те, що вони залучені в проблеми близьких, часто співвідносять мету й плани свого життя з подіями більш молодих («хочу допомогти в догляді за онуками», «хочу назбирати грошей на навчання онука», «дожити до весілля онуки») [13].

І це може бути розцінене як сприятливий факт. При аналізі й характеристиці власної Я-концепції літньої людини нерідко можна зустріти опис дітей і онуків, розповіді про їх життя, акцентування уваги на їхніх успіхах і досягненнях. Така орієнтація зберігає перспективу особистісного розвитку, сприяє усвідомленню цінності свого Я. Переорієнтація на внутрісімейні відносини є закономірним етапом психічного життя літньої людини (І.Шахматов, 1996). Організація сімейного побуту, вибір форми повсякденної зайнятості становлять на цьому етапі основний зміст життя [7, 11]. Процеси інкорпоризації, що полягають у замиканні на інтересах вузького соціального простору (сім'ї), можуть виступати одним з механізмів адаптації літньої людини до сучасної ситуації (О.В.Краснова, 2000) [4, 7].

А що ж сім'я, близьке соціальне оточення? Чи пропонує воно своєму старшому члену психологічну підтримку, забезпечуючи життєвий простір для самореалізації, створюючи нові сенси життя крім професійної ролі? Однозначної відповіді немає. Багато людей похилого віку взагалі не можуть сказати щось певне із приводу того, чого чекають від них у сім'ї. Інші сприймають очікування своїх сімей, спрямовані на них, як господарсько-побутову підтримку, як допомога по будинку й практично не згадують про затребуваність свого життєвого досвіду, своїх особистісних якостей.

Відомо, що в сучасному урбанізованому суспільстві статус домашньої роботи низький, вона часто сприймається як щось

нав'язане ззовні, і для сучасних людей похилого віку така самореалізація виявляється недостатньою, не приносить задоволення. Питання про вибір способу життя, самовизначення в літньому віці, у тому числі гідного місця в сімейній структурі, залишається відкритим [7].

Зв'язок старших і молодших поколінь у суспільстві та сім'ї як механізм психологічного спадкування. Карл Густав Юнг одним з перших звернувся до ідеї розуміння несвідомої сфери психіки людини як життєво необхідного джерела мудрості, норм, цінностей, правил. Він розглядав «колективне несвідоме» у якості однієї зі складових структури людської особистості. Цей глибокий шар особистості являє собою сховище слідів пам'яті наших історичних предків, причому, може бути, не тільки людей, але й ще більш древніх еволюційних попередників. «Колективне несвідоме» спадково визначено й однаково для всього людства, воно містить архетипи - первинні моделі сприйняття й поведінки. Існування подібних структур підтверджується, на думку Юнга, різною подібністю символів у мальовничих і літературних творах різних часів і народів, казках, міфах, легендах. Психічні образи «колективного несвідомого» спонукають людей реагувати на окремі події подібним образом; вони найчастіше відбиваються в сновидіннях.

Хоча ідеї К.Юнга про існування «колективного несвідомого» і складових його архетипів не піддаються емпіричній перевірці, інтерес до них з боку сучасних психологів, філософів, теологів не слабшає.

У свою чергу швейцарський психолог А.Зонді говорить про «родове несвідоме» як форму психічної спадковості. Людина в житті прагне реалізувати домагання своїх предків - батьків, дідів, прадідів. Особливо яскраво їх вплив виявляється, як вважає автор, у важливі моменти життя, що мають доленосний характер: коли людина робить свій професійний вибір або шукає місце роботи, супутника життя. Таким чином, вирішуючи найважливіші питання самовизначення, вона не є зовсім «вільною», оскільки у своїй особі представляє рід, своїх прабатьків, що делегували їй «доручення». Однак це не означає, що доля людини жорстко запрограмована й залишається лише впливати якимсь інстинктивним спонуканням. Людина може перебороти нав'язані тенденції, спертися на власні внутрішні резерви й побудувати свою долю усвідомлено [7].

Близькі ідеї про ролі «батьківського програмування» у долі людини розвиває американський психотерапевт Е.Берн. Описуючи різні варіанти впливу сім'ї, окремих її членів на особистість дитини, він використовує поняття-метафору «сценарій»: «Сценарій - це що поступово розгортається життєвий план, що формується... ще в раннім дитинстві в основному під впливом батьків. Цей психічний імпульс із великою силою штовхає людини вперед, назустріч його долі, і дуже часто незалежно від його опору або вільного вибору»ю Це свого роду несвідоме прийняття дитиною «запропонованого образу» майбутнього дорослого життя - долі «переможця» або «переможеного», «невдахи». Джерела багатьох життєвих сценаріїв, по Берну, лежать навіть не в батьківській сім'ї, а в більше ранніх поколіннях. Авторіві вдалося простежити трансляцію сценарію протягом п'яти поколінь (мова йде про сценарії «переможець» у конкретному варіанті «Мій син буде лікарем») [1, 7].

Дуже важливо, вважає Берн, що саме знає людина про своїх прабабків і прабабків, і які випробовує почуття до них. Вже репліка або розповідь про предків можуть свідчити про характер «сценарних приписань», якими живе людина. «Мої предки були ірландськими королями» - ця фраза може бути вимовлена врочисто й церемонно, а може з іронією («Я такий же п'яниця, як вони»); і за кожним судженням при аналізі розкривається тлумачення значимого минулого.

Почуття стосовно предків варіюють:

- гордість за видатних предків без якої-небудь надії на перевершення їх досягнень;
- ідеалізація (романтична або парадоксальна орієнтується на одну, своєрідно вихоплену, «бадьора бабуся»);
- суперництво.

У цілому до прабабків відчують більше інтенсивні почуття, чим до батьків: «до прабабків ставляться із благоговінням або жахом, тоді як батьки викликають замилювання або страх».

Не зупиняючись на деталях механізму раннього програмування життєвого сценарію, підкреслимо, що при дослідженні проблеми сімейного виховання повинні враховуватися не тільки безпосередні впливи на дитину, але й більш загальні уявлення її самої про своїх близьких і рідних [6].

Н.Пезешкіан, основоположник позитивної психотерапії, упевнений у важливості психологічного «спадщини» людини й небайдужості походження як фактора ідентичності. Він використовує поняття «сімейні концепції», які визначають правила відносин до людей і речей: від одного покоління до іншого передаються не стільки матеріальні блага, скільки стратегії переробки конфліктів і формування симптомів, структури світогляду й структури відносини, які переходять від батьків до дітей. Концепції беруть початок у критичних переживаннях одного зі членів сім'ї, у релігійних і філософських ідеях, укорінюються, засвоюються дітьми й знову передаються наступному поколінню дітей. Приклади сімейних концепцій: «Що скажуть люди», або «Акуратність - половина життя», «Нічого не дається легко», «Вірність до смерті», «Досягнення, чесність, ощадливість» і т.п. Частково вони усвідомлюються й формулюються носієм у стислій формі у вигляді улюблених приказок, наказів дітям, коментарів до ситуацій: «Будь вірн і чесним, але покажи, на що ти здатний» або «У нас все мабуть, як у кращих будинках». Більшою ж частиною вони залишаються неусвідомленими, впливають не явно [7].

Дослідження історії сімейних концепцій співвідноситься з поняттями «історична свідомість», «укорінення», «відсутність корінь», «колективне минуле». Бажання, вимоги, образи, вчинки, які виглядають сьогодні невмотивованими, знаходять зміст у контексті сімейних концепцій, що простираються в минуле. Коли соціальна й сімейна ситуація в корені змінюється, стара програма перестає відповідати актуальним потребам. У членів сім'ї накопичуються проблеми, завдання, страхи, нав'язливі ритуали й залежності, доти поки один з них не розриває порочне коло активним втручанням. Тому один з найважливіших принципів позитивної сімейної психотерапії Н.Пезешкіана - принцип установлення зв'язку між сімейною традицією, ідентичністю й проблемами людини. Побудова «концептуального сімейного древа» розглядається як ефективний засіб виявлення значимих близьких і постановки завдань у терапії, в яку втягуються кілька поколінь (батьки, бабусі, дідусі, а іноді й прабаби, прадіди).

У вітчизняній психології Е.Г.Ейдеміллер і В.В.Юстицькіс розглядають патологізуюче сімейне спадкування, характерне для дисфункціональних сімей як формування, фіксацію й передачу

емоційно-поведінкового реагування від прабатьків до батьків, від батьків до дітей, онуків тощо, ригідні, ірраціональні, жорстко пов'язані між собою переконання, запозичені в представників старшого покоління, формують особистість, малоздібну до адаптації, що страждає прикордонними нервово-психічними розладами.

7.4. Особистісні взаємини прабатьків, їх дітей та онуків

Вплив бабусь і дідусів на молодших членів сім'ї, їх внесок у виховний потенціал сім'ї важко оцінити однозначно. Складні й суперечливі відносини зв'язують часом батьків і їхніх дорослих дітей і онуків. Психологічний клімат у сім'ї й характер впливу на дитину залежать від якості цих взаємин. Так, наприклад, однобічне домінування в сім'ї матері, а тим більше бабусі по материнській лінії виступає як фактор, що збільшує ймовірність невротичних порушень у дітей.

Придбання нової внутрішньосімейної ролі (ролі бабусі або дідусі) супроводжується істотною перебудовою сформованої ієрархії відносин, пошуком гармонії виниклої соціальної ролі й уже наявних ролей (у жінок - ролі дружини, мами, свекрухи або тещі), які часто суперечать один одному. Освоєння прабатьківського статусу вимагає вироблення нової внутрішньої особистісної позиції [7].

Оптимальна готовність бабусь і дідусів полягає в усвідомленні своєї власної особливої ролі. Прабатьки розуміють цінність онуків, поява яких означає новий етап їхнього життєвого шляху, підвищує суспільний престиж, подовжує життєву перспективу, створює нові джерела задоволеності життям. Поряд з наданням деякої допомоги - побутові, матеріальної, бабусі й дідусі виступають у ролі сполучної ланки між минулим і сьогоденням сім'ї, передають традиції й перевірені цінності, оточують онуків воістину безумовною любов'ю. Незрілість, неготовність прабатьків виражається в ром, що вони взагалі відмовляються від нової позиції, захищаються проти її («дитина ваш», «нам теж ніхто не допомагав») рибо, навпроти, «із захопленням і ретельністю» захоплюють, узурпують батьківську роль, позбавляючи її молодих батьків.

А. С. Спиваковська приводить приклади двох типів бабусь, що не знайшли вдалого сполучення ролей: «бабуся-жертва» і «бабуся-суперниця» [7,8].

«Бабуся-жертва» сприймає роль бабусі як центральну для себе, звалює на свої плечі вантаж господарсько-побутових і виховних турбот, відмовившись від професійної діяльності, відчутно обмеживши дружні контакти й дозвілля. Зробивши турботи про родину, дітей і онуків змістом свого існування, пожертвувавши іншими сторонами особистого життя, ця жінка Періодично відчуває невдоволення близькими, образу за недостатню подяку, тугу й роздратування. Характерна позиція онуків такої бабусі - любов до неї й разом з тим залежність, звичка до опіки й контролю.

«Бабуся-суперниця», на перший погляд, більш раціонально сполучає свої різнопланові обов'язки, продовжує працювати, присвячуючи онукам вихідні й відпустки. Неусвідомлена тенденція її прабатьківства у суперництві з дочкою чи невісткою в тім, щоб бути кращою «матір'ю» онукові. У цьому випадку йде пошук помилок і промахів батьків дитини, а всі успіхи у вихованні приписуються нею собі, хоча іноді й виникає почуття провини й каяття за непримиренність стосовно власних дорослих дітей. Онукі не усвідомлюють причину конфліктності взаємин дорослих членів сім'ї й звинувачують себе за це.

За даними американської дослідниці П. Робертсон, додаткова роль бабусь і дідусів у більшості випадків приносить глибоке задоволення людям середнього віку. Це діяльність по вихованню нового покоління, вільна від багатьох обов'язків і напружених конфліктів, характерних для батьківсько-дитячих відносин. Автор виділяє такі типи бабусь [7]:

- гармонійні - сполучають високі ідеальні уявлення про ролі бабусі й реальну сильну участь у життя онуків;
- далекі - мають занижені соціальні й особистісні подання про соціальну роль бабусь і займають відособлену позицію стосовно проблем онуків;
- символічні - мають високий соціально-нормативний образ бабусі;
- індивідуальні – акцентують особистісні аспекти поведінки.

На підставі думок самих бабусь і дідусів нею сформульовані чотири функції прабатьків у сім'ї, що мають характер загальної важливої ідеї:

1. Присутність - як символ стабільності, як інтегруючий центр, який стримує фактори загрози розпаду сім'ї.
2. Сімейна «національна гвардія» - покликані бути поруч у важкий момент, надати підтримку в кризовій ситуації.

3. Арбітри - узгодження сімейних цінностей, вирішення внутрісімейних конфліктів.

4. Збереження сімейної історії - відчуття спадковості і єдності сім'ї.

Класифікацію прабаб'яків за критерієм виконуваної ними внутрісімейної ролі пропонує вітчизняний психолог О.В.Краснова [4, 7]:

- формальні - будують стосунки відповідно до соціальних уявлень про роль старшого в сім'ї;
- сурогатні батьки - беруть на себе відповідальність і турботу про онуків;
- джерело сімейної мудрості - здійснюють зв'язок із сімейними коріннями;
- витівники - організують відпочинок і дозвілля онуків;
- відсторонені - рідко включені в реальні життєдіяльність сім'ї дітей і онуків.

У психології перше емпіричне дослідження внеску бабусь у життя сім'ї дітей і взаємин бабусь із онуками проведено суспільним центром «Геронтолог» [4]. У дослідженні брали участь жінки, що проживають у Москві й у невеликих містах Московської області, у віці від 40 до 85 років, що мають онуків. Враховувався ряд параметрів: вік бабусь, освіта, спільне або роздільне проживання з дітьми, факт продовження трудової діяльності, характер родинних зв'язків (онук/онуки від сина або дочки), частота контактів, вік онуків. Спеціально розроблена анкета включала питання про спільні заняття бабусь із онуками; про уявлення бабусь про виховання онуків; про систему заохочень і покарань онуків; про надії на майбутнє; про допомогу дітям у вихованні онуків; де онуки навчаються гарному й поганому; про участь старшого покоління у вихованні онуків; про причини занепокоєння за онуків; про конфлікти з дітьми; про ролі в родині, які відводить собі старше покоління [4, 7].

На підставі аналізу отриманих даних виділені три основних типи бабусь: «формальна», або «звичайна»; «активна», або «захоплена»; «далека», або «відсторонена», «символічна».

«Звичайні бабусі» беруть участь у догляді за онуками й у їхньому вихованні, однак під вихованням вони скоріше мають на увазі допомогу в побутовому догляді за дитиною (готування обідів, годівля, гуляння, купання тощо) або матеріальне забезпечення сім'ї. Відповідно до проведеного опитування, кожна друга бабуся ставиться

до типу «звичайної». Вона разом з онуками дивиться телевізійні передачі, читає їм, гуляє з ними, улітку, як правило, проводить час разом (наприклад, на дачі). У готуванні уроків, в іграх, культурній освіті онуків бабусі цього типу беруть участь незначно. Вони заохочують онуків: хвалять, обіймають, цілують; купують морозиво, солодкості, фрукти, іграшки, речі. При цьому звичайно роблять це «просто так» або «за гарну поведінку». Як покарання «у випадках поганої поведінки», неслухняності воліють не спілкуватися з ними або сварити.

«Активні», «захоплені бабусі» мають високий ступінь участі в дозвіллі й проблемах своїх онуків. Вони піклуються про онуків, допомагають робити уроки, грають із ними, ходять у театри й на виставки, що вимагає більше зусиль, моральних і фізичних. Захоплені бабусі частіше відзначають і підтримують в онуків прояву доброти, співчуття, допомоги; чутливі до моментів, коли онукам потрібна підтримка, підбадьорення. Як покарання за «брехню, лінь, брутальність» лають, забороняють дивитися телевізор або ходити в гості, можуть дати потиличник або не спілкуватися, тобто вони проявляють більшу активність у покараннях у порівнянні з бабусями попереднього типу й уважають, що мають на це право.

«Далекі», «відсторонені бабусі» витрачають на онуків набагато менше часу. Онукі таких бабусь із народження виховувалися або тільки батьками, або за допомогою старшого покоління «з іншої сторони», тобто бабусі «відстороненого» типу не мали й не мають яких-небудь обов'язків стосовно онука. У висловленнях відсторонених бабусь дуже часто зустрічаються протиріччя. Така бабуся, наприклад, вважає, що її головна роль у сім'ї - виховання онуків, але під вихованням вона має на увазі тільки читання й прогулянки на свіжому повітрі; або, стверджуючи, що в неї є обов'язку стосовно онука, бачиться з ним один-два рази на рік, коли телефонні розмови, спогади - єдиний вид спільної діяльності.

Проведене дослідження дозволило намітити етапи прабатьківства й описати динаміку сімейного життя жінок похилого віку на різних стадіях життєвого циклу.

Перший - «молода бабуся» - починається для жінки у віці 47-51 року. Як правило, вона продовжує активно трудитися, однак бере на себе довгострокові обов'язки по догляду або допомагає доглядати за онуком у міру сил і можливостей; стає «звичайною» бабусяю, рідше

«активної» або «далекої». В основному займається обслуговуванням родини й онуків, тобто «годівлею», «прогулянками» та іншими справами, які мають господарсько-побутову спрямованість, допомагає матеріально. Молода бабуся рідко проживає самотньо, в основному із чоловіком або разом з дітьми й онуками.

Саме в групі молодих бабусь спостерігається закономірність: онуки від дочок «ближче», чим від синів, і бабусі онуків від дочок більше залучені до їх життя, частіше з ними зустрічаються.

Надалі, по мірі зростання онука молоді бабусі не перестають допомагати дітям, хоча об'єм виконуваних справ зменшується. Оптимальне співвідношення віку бабусі (до 65 років) і віку онука (до 11 років) для максимального розгортання «бабусіної» діяльності.

Другий - «стара бабуся» - настає після того, як онук досягає 10-11 років, бабусі звичайно 58-62 року. Якщо вона має декількох онуків, то часто залишається в групі «молодих» доки молодшому не здійснився 10 -11 років. З'являється новий вид спілкування з онуками, більше рівноправний.

Вихід на пенсію, особливо у великому місті, впливає на характер відносин з онуком, і частина «звичайних» бабусь, переважно із середньою освітою, переходить у категорію «активних». Деякі ж на цьому етапі віддаляються, як правило, це жінки, що живуть у мегаполісі й мають більше високий рівень освіти. Ті, хто з першого етапу займав позицію «віддаленої» або «захопленої» бабусі, рідко неї змінюють при збереженні умов проживання.

Якщо «молоду» бабусю більше хвилює здоров'я онука, то в «старої» з'являються тривоги й побоювання відносно його освіти, вибору майбутньої професії, друзів, улюблених, майбутнього в цілому. На цій стадії вже не має особливого значення, від кого онуки - від дочки або сина. Вона більше, ніж молода бабуся, зацікавлена в збереженні сімейних традицій, цінностей і в цьому бачить свою основну роль у сім'ї.

Третій - «жінка похилого віку», «стара жінка» - починається після досягнення онуками 18-літнього віку, коли в дорослих дітей і виростили онуків з'являються обов'язки стосовно старших членів родини, які самі тепер потребують допомоги й догляду у зв'язку з погіршенням здоров'я. На цій стадії відбувається «переворот» ролей - міняється баланс незалежності й автономії членів сім'ї.

Таким чином, етапи прабатьківства залежать від віку онуків, соціального статусу жінок похилого віку й стану їхнього здоров'я. Основний висновок дослідження полягає в тому, що внесок старшого покоління в сімейне життя й спектр ролей залежать не тільки від віку, освіти, умов проживання літньої людини й видів родинних зв'язків, але також від соціальних і особистісних норм його життя, від суспільних потреб і очікувань.

Уявлення літніх людей про свою рольову поведінку подібні до уявлень інших статевовікових груп. Тому всі виділені типи бабусь цілком відповідають очікуванням суспільства. Однак рішення, до якого саме типу примкне та або інша бабуся, опосередковано особистісними факторами, особистими нормами бабусь [4,7].

Аналіз підходів до розгляду проблеми взаємин різних поколінь у сім'ї показує, що вона скоріше поставлена, сформульована, чим досліджена й вирішена особливо стосовно досліджень в Україні. Зв'язок між поколіннями, спадковість досвіду мають найважливіше значення, хоча й не завжди усвідомлюються самими членами сім'ї, дітьми й онуками.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття «сімейний міф».
2. Назвіть основні відмінності між поняттям «сімейна легенда», «сімейний міф», «сімейна історія».
3. Назвіть причини існування «сімейних міфів».
4. Охарактеризуйте роль бабусь і дідусів у сімейній системі.
5. Опишіть динаміку сімейного життя жінок похилого віку на різних стадіях життєвого циклу.
6. Наведіть класифікацію прабатьків за критерієм ролі, яку вони виконують всередині сім'ї.
7. Розкрийте механізм впливу прабатьків на життя й психічний розвиток нащадків.

Література

1. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – СПб.: Питер, 1992. – 398 с.

2. *Варга А.Я.* Системная семейная психотерапия. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
3. *Крайг Г.* Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
4. *Краснова О. В.* Роль бабушки: Сравнительный анализ // Психология зрелости и старения. – 2000. – № 3.
5. *Малкина-Пых И.Г.* Семейная терапия. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 992 с.
6. *Пезешкиан Н.* Позитивная семейная психотерапия: Семья как терапевт. - М.: Просвещение, 1993 – 306 с.
7. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силяевой.* – М.: Изд центр «Академия», 2002. – 192 с.
8. *Стиваковская А. С.* Как быть родителями. – М.: Педагогика, 1986. — 60 с.
9. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
10. *Шаповаленко И. В.* Социальная ситуация развития в пожилом возрасте // Психология зрелости и старения. – 1999. – № 6.
11. *Шахматов Н. Ф.* Психическое старение: счастливое и болезненное. М.: Медицина, 1996. - 240 с.
12. *Шелдон С.* Узы крови. Звезды сияют с небес: Романы. – М. : Новости : АСТ, 1997. – С.592 с.
13. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. В.* Семейная Психотерапия. - Л.:Медицина, 1989. - 255 с.
14. *Mud M.* Культура и мир детства. – М. : Наука, 1988. – 343 с.

Тема 8. Сім'я як розвиваюче середовище для дитини з обмеженими можливостями

8.1. Соціальна ситуація розвитку дитини з обмеженнями

Труднощі, які сім'я дитини з обмеженими можливостями переживає постійно, значно відрізняються від щоденних турбот, якими живе сім'я, що виховує відносно здорову дитину. Через народження дитини з обмеженими можливостями стосунки у сім'ї, а

також контакти із соціумом набувають викривленого характеру. Причини деформації пов'язані з психологічними особливостями стану дитини, а також зі значним психологічним навантаженням, яке несуть члени родини у зв'язку з тривалою дією психотравмуючого стресу. Особливо важка „ноша” лягає на матір, яка почуває себе винною у народженні дитини-інваліда (чи у „недогляді” у випадку набуті інвалідності).

Аналіз літературних джерел вказує на зростання інтересу дослідників до проблем сімей, що виховують дітей з обмеженими можливостями (В.В.Ткачова, А.С.Сабуров, О.М.Мастюкова, Г.Г.Московіна, О.В.Абрамова, М.І.Радченко та ін.).

У сучасній психологічній науці існують деякі розбіжності у визначенні терміну «діти з обмеженими можливостями». Але в усіх поясненнях чітко визначена одна принципова позиція: «діти з обмеженими можливостями» - це діти, в яких спостерігаються відхилення від норми у фізичному, психічному чи соціальному розвитку. Наслідком цього є виникнення ускладнень у виконанні різних видів діяльності, соціальна дезадаптація та порушення процесу соціалізації. Таким чином, у категорію «діти з обмеженими можливостями» потрапляють діти з проблемами в емоційно-вольовій сфері, діти з різними порушеннями психічного розвитку і соматично ослаблені діти.

Розглядаючи проблематику сімей з дитиною, що має обмеження, вченими достатньою мірою вивчені етапи та стадії переживання батьками (матерями) стресової ситуації, спричиненої народженням дитини. Найчастіше предметом вивчення є діти та родини дітей з „явними” для соціуму психофізичними розладами: розумовою відсталістю (Р.Ф.Майрамян, Г.Г.Московіна, О.В.Абрамова, О.В.Пахомова, М.І.Радченко) та важкими формами дитячого церебрального паралічу (ДЦП) (В.А.Вишневський, О.Л.Романова, О.І.Кириченко, С.С.Калижнюк; В.В.Ткачова).

Вперше вивченням особливостей сімей, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку, почали займатись зарубіжні психологи у середині ХХ ст. Серед проблем, що потрапили до уваги дослідників, можна відзначити наступні: особливості впливу на членів сім'ї емоційного та соціального стресу, який виникає у результаті народження хворої дитини, неадекватна батьківська поведінка у зв'язку з порушенням розвитку дитини.

У вітчизняній науці проблеми сімей з дитиною з обмеженими можливостями у першу чергу розглядались у рамках медичних досліджень (О.І.Захаров та ін., І.І.Мамайчук, В.Я.Мартинов, Г.В.Пятакова та ін., В.А.Вишневський, О.І.Романова, Р.Ф.Майрамян, О.І.Кириченко, С.С.Каліжнюк). Автори відмічають наступні «більшові» сфери у цій проблемі: відчуження, негативне ставлення близьких до дітей з порушеннями, гіперопіка дитини, порушення міжособистісних стосунків членів сім'ї (мати-батько, мати-інші родичі, батьки, друзі). Крім того, досліджуються різноматні соматичні та психічні розлади, що викликаються переживанням факту народження дитини.

Особливе місце у публікаціях професійних психологів посідає проблема висвітлення *форм і етапів адаптації сім'ї до ситуації дистресу*, що викликаний народженням дитини-інваліда. Більшість зарубіжних авторів (Росс, Міллер, Шучардт) зупиняються на виділенні двох етапів:

- неприйняття факту народження, що проявляється через заперечення, шоківий стан;
- пристосування до розуміння і прийняття. Міллер ділить другу стадію на часткову реалістичну оцінку стресової ситуації та зрілу адаптацію.

Серед вітчизняних дослідників значна увага вказаній проблемі приділяється у працях М.Семаго та Р.Майромяна. Вони, зокрема, виділяють чотири *фази в реакції батьків* на народження дитини з вадами розвитку:

Перший – стресовий стан, коли подружжя відчувають страх, відчай і розгубленість. Народження хворої дитини вводить родину у шоківий стан. Проявами стану може стати відчуження членів родини. М.І.Радченко зазначає, що у 13% опитаних родин батько, а у 22 % - інші члени (бабуся, дідусь, брат...) стали байдужими до проблем родини; у 11 % сімей батько хоча і залишився, почав рідко приходити додому тощо.

Другий етап динаміки психологічного стану сім'ї – негативізм, заперечення діагнозу. Батьки висловлюють недовіру лікарям і консультантам, багаторазово звертаючись до різних медичних установ з метою уточнення діагнозу.

Третій етап – депресивний стан, пов'язаний з усвідомленням справжнього становища, втратою сподівань на те, що їх дитина може

бути нормальною. Безперервна потреба дитини у спеціальному догляді може ускладнити вирішення цієї проблеми, підсилити синдром “хронічної печалі”, що є наслідком постійної залежності дитини від батьків, асоціалізації їх психічного чи фізичного дефекту.

На цьому етапі характерне відповідне “розподілення ролей”. Жінка обирає повну “посвяту” дитині. При цьому вона жертвує усіма іншими стосунками. Вона забуває, що вона також є дружиною, матір’ю, дочкою. Усі інші люди, усі інші проблеми перестають існувати, існує лише дитина та її потреби.

Особливий психологічний статус сімей з дітьми-інвалідами значною мірою визначається *характером взаємостосунків між членами сім’ї*, звичною закритістю сім’ї для зовнішнього світу. Як правило, мати не працює і у неї відсутня можливість реалізувати себе, вона позбавляє уваги здорових дітей, якщо вони взагалі є, і, як правило, в сім’ї складається важке матеріальне становище.

Для чоловіків більш характерний інший тип реакції – відчуження від сім’ї та дитини, втеча у професійну діяльність, у різні позасімейні справи, в алкоголь, концентрація уваги та сподівань на здоровій дитині.

Четвертий етап часто означає початок *соціально-психологічної адаптації* членів сім’ї, розвиток адекватних емоційних контактів.

Більш пізні розробки зарубіжних авторів також пропонують виділяти чотири стадії. За типологією адаптації американських авторів М.Селігмана та Р.Дарлінга визначається чотири складові адаптації: нормалізація, участь у громадському житті, альтруїзм, примирення.

Більшість праць дослідників спрямовані на вивчення особливостей переживання перших трьох етапів. Значно менше уваги приділяється четвертому етапу.

Узагальнюючи досвід американських психологів, даний у книзі Е.Ейдемільера та В.Юстіцкіса, окреслимо коло проблем, з якими зустрічається сім’я, в якій народжується дитина-інвалід:

1. Наростання нервово-психічного і фізичного навантаження.
2. Розподіл навантаження між членами сім’ї.
3. Наростання незадоволення членів родини сімейним життям.

Автори наводять ще декілька факторів, що особливо стимулюють це невдоволення:

- почуття провини (своїї і хворого) через хворобу. Ступінь важкості залежить від уявлень членів сім'ї та інших родичів про хворобу, її причини;

- поведінка хворого;
- тривалість хвороби;
- ступінь порушення звичного життя сім'ї.

4. Зниження соціального статусу сім'ї в цілому та її окремих членів.

5. Феномен „супроводжуючого захворювання”.

Американська дослідниця К.Перкельсон на основі своїх спостережень за сім'ями психічно хворих розробила концепцію „трьох рівнів присутності”, яка описує типову ситуацію, що складається, у родині психічно хворої особистості. На нашу думку, подібна ситуація виникає і у будь-якій іншій родині, де один з членів має ваду здоров'я. Так, автор виділяє три шари (підгрупи), які утворюються навколо хворого і відрізняються ступенем присутності кожного члена в опікуванні хворого.

Перший, внутрішній, прошарок – це, як правило, одна людина, яка бере на себе головну роль опікуна і на долю якого припадають усі функції та обов'язки по догляду. Здебільшого цю позицію займає мати, інколи бабуся (у випадку, коли мати відмовляється від дитини, але вона (дитина) залишається в сім'ї).

Друге коло – це члени родини, які менш безпосередньо, епізодично приймають участь у догляді. Це може бути батько, який залишається в сім'ї, і виконує роль здобувача грошей.

Третій прошарок – зовнішній. Його становлять родичі, близькі, знайомі, які знають про проблеми, пов'язані з присутністю хворої людини, цікавляться життям, але практично не перетинаються з хворим.

І, на нашу думку, можна виділити ще один прошарок – четвертий – це зовсім незнайомі люди, які одноразово з'являються в житті сім'ї, але висловлювання яких суттєво впливають на емоційний стан членів родини, в першу чергу, через головного опікуна. До даного прошарку можна віднести пасажирів транспорту, які неоднозначно висловлюються про поведінку хворого, людей, що негативно висловлюються про інвалідів тощо.

Як зазначає І.Б.Іванова, характер обмеження життєдіяльності дитини, специфіка патологічного стану по-різному впливають на загальну психологічну та духовну атмосферу сім'ї. Це виявляється в особливостях життєдіяльності родини, стилі життя, взаємостосунках батьків і родичів з дитиною, а сім'ї – з найближчим оточенням. Тому сім'ї класифікують за критерієм характеру захворювання і патологічного стану дитини. Це саме такі сім'ї, де є діти:

- з порушенням слуху і мови (глухі; такі, що недочувають; такі, що втратили слух);
- з порушенням зору (сліпі, слабкозорі);
- з порушенням інтелектуального розвитку (розумово відсталі, діти з затримкою психічного розвитку);
- з порушенням опорно-рухового апарату (ДЦП без інших патологій);
- з комплексними порушеннями психофізичного розвитку (сліпоглухонімі; сліпі і розумово відсталі; глухі і розумово відсталі; ДЦП з розумовою відсталістю тощо);
- із хронічними соматичними захворюваннями;
- із психоневрологічними захворюваннями.

Сім'я, у якій є дитина з порушеннями слуху, стикається з великими проблемами встановлення контакту з дитиною, особливо, коли у батьків та інших дітей нормальний слух і мовлення. Глуха від народження дитина майже позбавлена контактів із соціальним оточенням, і отже, не може повністю задовольнити свої соціальні потреби. У глухої дитини, порівняно з тією, що чує, зміни в діяльності триваліші і мають певні відмінності. У сім'ї, де дитина глуха, а батькичують, виникають труднощі у міжособистісних контактах. Це призводить до того, що дитина віддаляється від них, замикається у собі, відмовляється спілкуватися. Позбавлена можливості чітко висловлювати власні бажання, усвідомлюючи, що її не розуміють, і сама не розуміючи, чого від неї вимагають батьки, дитина починає нервувати. Виховуючись у сім'ї, глуха дитина частіше за все спілкується з матір'ю, яка є посередником між нею та іншими людьми. Таке становище робить залежною дитину від матері, примушуючи тим самим матір відгадувати і задовольняти усі бажання дитини.

Батьки сліпої дитини здебільшого розглядають її ваду як важку хворобу і займають, як правило, позицію гіперопіки, позбавлення дитини самостійності та ініціативи. Праці Л.С.Виготського, В.Гудоніса, О.П.Синьової, О.І.Скороходової, Є.А.Клопоти та ін. свідчать про різноманітність підходів до вивчення проблем сімей осіб з вадами зору. Проте здебільшого досліджуваними були діти з суттєвими порушеннями зорового аналізатора.

У сім'ї, яка має дитину з інтелектуальними вадами, проблеми передусім виникають не через низький рівень її розумового розвитку, а й через помилкові методи поведінки з нею. Якщо батьки соромляться своєї дитини, їм буде важко любити її так, щоб вона почувалася спокійно і безпечно. Дуже небезпечно, коли батьки прагнуть не помічати ознак розумової відсталості, доводити усім, що у дитини немає проблем в інтелектуальному розвитку. У такому разі батьки намагаються навчити дитину видам діяльності і навичкам, які їй не під силу, які вона не в змозі виконувати.

Суттєвою відмінністю ДЦП є складність захворювання, яке включає симптоми патологічної реалізації рухів та сенсорної надчутливості. Рухи дитини в зв'язку з інтенсивністю роботи м'язів сприймаються викривленими. Надчутливість дитини з церебральним паралічем проявляється у недеференційованості рухової реакції тіла та кінцівок. Поряд з патологією руху при хворобі ДЦП відмічаються порушення функції зору, слуху, мовлення тощо.

8.2. Характер сімейного виховання як показник психологічної адаптації матерів дітей з психофізичними порушеннями

Тривалий емоційний стрес і установки батьків стосовно хворої дитини найбільш яскраво проявляються у формах та способах взаємодії з нею. Порушення у розвитку дитини впливають суттєво на внутрішньосімейні взаємостосунки і формують особливий соціальний клімат у сім'ї. Поняття внутрішньосімейного клімату характеризують різноманітні сторони життя сім'ї, у тому числі і принципи виховання. У зв'язку з цим представляють інтерес роботи А.І.Захарова, Воловіка, Гайди, Коцюбинського (1978), І.І.Мамайчука, В.Л.Мартінова, Г.В.П'ятакової (1989), Е.Г.Ейдеміллера (1986, 1996), О.В.Мастюкової,

Г.Г.Московіної (1991) та ін. Автори підкреслюють залежність вибору *моделі сімейного виховання* від психологічних особливостей батьків (матері).

Як вказують ряд досліджень (Е.І.Кириченко, С.С.Каліжнюк, 1982), патологія формування особистості дитини з обмеженими можливостями є результатом інтегративного впливу як біологічних, так і соціальних факторів. Серед механізмів психогенеза патологічного формування особистості провідна роль належить реакції на усвідомлення дефекту, фізичній чи сенсорній неповноцінності, ізоляції від спільноти ровесників, а також неправильному вихованню і специфіці ставлення оточення до неповноцінності дитини.

Поряд з вказаними психогенними факторами чи не найважливіше значення мають несприятливі умови виховання.

Найбільш загально у літературі виділяються два стилі ставлення батьків до дитини-інваліда у сім'ї: емоційна відчуженість та емоційна залежність.

Перший тип ставлення батьків до дитини проявляється в ізоляції, відчуженні від дитини, другий – у гіперопіці. Емоційна відчуженість, на думку О.Романової є результатом „кардинальної зміни материнської позиції у міру дорослішання дитини – від прийняття до відторгнення”. Іноді це пов'язано з розширеннями уявлень про структуру дефекту і перспектив соціального розвитку дитини.

Емоційна ізоляція проявляється у повному (явному чи прихованому) ігноруванні дитини. У таких сім'ях дитина відчуває себе зайвою. Наприклад, в одній із таких сімей хворій дитині було відведено лише куточок у кімнаті, де вона мала перебувати і за межі якого їй заборонялося виходити. Здоровим дітям, з іншого боку, не дозволялося до неї наблизитися.

Емоційна ізоляція проявляється також і в тому, що члени родини соромляться вад своєї дитини, і, або тримають її вдома і не запрошують нікого до себе, або взагалі приховують її існування. Зазначений стиль поведінки може також виражатися і в жорстокому ставленні до дитини, особливо це характерно для сімей, де батьки страждають хронічним алкоголізмом, наркоманією чи перебувають у важкій економічній ситуації.

„Відторгнені” діти страждають від недостатньої емоційно-позитивної стимуляції з боку батьків. Це спричиняє у них затримку розвитку мови і соціальних навичок, пригнічує розвиток активних пізнавальних форм поведінки і зацікавленості. У таких дітей спостерігається знижений фон настрою, схильність до депресивних станів.

Навпаки, гіперопіка, виховання по типу „кумир сім’ї” проявляється у надмірній увазі батьків до дітей, у їх прагненні попередити та задовольнити найменші бажання хворого. Матері „сембіотично” пов’язані з дітьми, тому поступово у сім’ї складаються такі відносини, що всі члени родини обертаються навколо дитини, вона є її центром. У даному випадку йдеться про психологічну залежність матері від дитини, або психологічну співзалежність.

Залежно від критерію прийняття/неприйняття дитини чи дефекту С.М.Хорош виділяє чотири типи батьківської позиції, які в свою чергу поділяються на адекватну та неадекватну. Критерієм визначення адекватності є наявність одного з мотивів: допомогти дитині з обмеженнями усіма можливими способами (вилікувати, максимально пристосуватися до оточуючого середовища тощо), або намагання будь-яким способом довести собі і оточуючим відсутність дефекту у дитини. Ці мотиви, як правило, батьками не усвідомлюються.

Адекватним прийнято вважати таке ставлення, за якого дитина сприймається як здорова, проте з певними особливостями, які необхідно враховувати в процесі навчання та виховання. Таке ставлення свідчить про прийняття і дитини, і її обмеження.

Проте прийняття і дитини і її обмеження може сформувати і неадекватну позицію: дитина сприймається як жертва певних обставин і вона потребує захисту, допомоги, догляду. Така позиція має певне психологічне навантаження і для особистості батьків, здебільшого матерів: може проявлятися у гіпертрофованому почутті провини тощо. У батьків може сформуватись «дефіцитарне» ставлення до світу: дитина нещасна, їй дуже важко, і всі чимось перед нею завинили.

Неадекватною є і позиція прийняття дефекту, але вже без прийняття дитини як такої. Таке сприйняття відбивається у відчуженні дитини. Саме ці діти найчастіше потрапляють до інтернатів.

Прийняття дитини при неприйнятті дефекту також є неадекватною батьківською позицією щодо дитини з обмеженими можливостями. Такі батьки соромляться вади своєї дитини і їм здається, що дитина теж буде відчувати сором, переляк, якщо дізнається про свою ваду. Для дитини таке середовище є джерелом додаткової психотравми: з одного боку, вона відчуває, що від неї щось приховують і ця невідомість може її лякати навіть більше, ніж знання про власну ваду, з іншого – оберегаюча позиція батьків призводить до формування несамостійності, безініціативності.

Існують два протилежні погляди на трансформацію характеру сімейного виховання. Так, О.Л.Романова стверджує, що материнська позиція „з часом з точки прийняття переходить у бік відчуження”. Проте В.Чавес вважає, що у міру дорослішання дитини гіперопіка (чи гіперпротекція) підсилюється. Дане підсилення спричинене зростанням страху (за своє майбутнє і майбутнє дитини, за її здоров'я).

У деяких публікаціях розглядаються складні проблеми (соціальної спрямованості), що виникають у сім'ї: *планування наступної вагітності, взаємостосунків з іншими дітьми (братами-сестрами), стабільність сім'ї, зміни соціального статусу сім'ї* (Schonell, Watts, 1956; Taylor, 1953; Valente, 1972; Stone, 1973; Юр'єв, Здоровцева, 1991; М.І.Радченко, 2002).

Іншим напрямком роботи спеціалістів стало вивчення особистісних рис, психопатологічних розладів як наслідку переживання психічного стресу в результаті народження дитини-інваліда. (Miller, 1968; Stevenson, 1968 та ін). У вітчизняній психології цей аспект висвітлювали Р.Ф.Майрамян (1976, 1982), В.А.Вишневський (1984) та ін.

Досліджень, які спрямовані на вивчення особистості матері дитини-інваліда, небагато. Автори (О.Романова, Є.Моросанова, В.В.Ткачова, М.І.Радченко (1999, 2001, 2003) насамперед зазначають високий рівень психоемоційних проблем, фіксацію на фізичній та психічній безпорадності дитини.

Аналіз досліджень показав, що під впливом хронічного стресу можливі наступні особистісні зміни матерів дітей з важкими обмеженими можливостями:

- неадекватна батьківська поведінка у зв'язку з порушенням розвитку дитини – у міру дорослішання дитини підсилюється

гіперопіка; - в окремих випадках відбувається трансформація прийняття до відторгнення;

- практична ізоляція жінки від зовнішнього світу - у матері немає роботи, відсутня можливість реалізувати себе, недбалість у ставленні до здорових дітей, якщо вони взагалі є, і, як правило, важке матеріальне становище;

- *психопатологічні*: синдром тривожної депресії, виражений афект нудьги, тощо;

- *психосоматичні розлади* (коливання артеріального тиску, головні болі, нудота, безсоння, порушення терморегуляції і менструального циклу, психогенний зуд, ранній клімакс тощо);

- закріплення *почуття провини*, яке має як зовнішнє, так і внутрішнє джерело;

- психологічні риси: турботливість, практичність, дипломатичність, високий рівень тривожності, консервативність мислення, слабкість, нестабільність емоційних структур, інтраверсія, соціальна несміливість, підозрливість, занижена самооцінка; істеричні, тривожно-помислові та депресивні риси, менторський тон; тенденція домінування; сензитивність (сентиментальність), конформність;

- соціально-психологічні риси: відсутність ініціативи щодо вступу в контакт з незнайомими людьми, настороженість до всіх, хто намагається спілкуватися з їх дітьми. У спілкуванні з дітьми: відсутність вимогливості, строгість до дитини, сембіотичний характер стосунків; неадекватний характер застосування виховних заходів до дитини; часто присутні жорсткі форми покарань: пригноблення особистості, рукоприкладство;

- емоційна сфера: страх і тривога за здоров'я дитини, невміння стримувати свій гнів і дратівливість; більш часті зміни полярності настрою; відсутня афективна форма реагування на проблему стресу, емоційна нестійкість, чутливість;

- сприйняття життєвої перспективи: власне життя втрачене, загублене через ваду дитини.

Сучасна сімейна психологія пропонує цілий ряд класифікацій функцій сім'ї (О.М.Здравомислова, 1992; А.М.Єлізаров, 1996; І.Ю.Шилов, 2000). Найбільш популярною є класифікація Е.Г.Ейдиміллера та В.В.Юстицького (2000), згідно якої виділяють виховну, господарчо-побутову, емоційну функції, функцію духовного

(культурного) спілкування, функцію первинного соціального контролю та сексуально еротичну функцію.

Ряд дослідників виділили специфічні функції, які реалізуються сім'єю стосовно дитини з обмеженими можливостями. Так, наприклад, зарубіжні дослідники А.П.Турнбул та Г.Р.Турнбул (1986) поряд з традиційними функціями виділяють і додаткові: рекреаційну, соціалізуючу, функцію самоідентифікації (визнання сильних якостей та слабкостей дитини, формування причетності до родини), афективну (розвиток інтимності і здатності до виховання) і освітньо-професійну (наприклад, підготовка домашніх завдань, здійснення вибору кар'єри тощо).

З вітчизняних дослідників, які займаються дослідженням функцій «особливих» сімей, варто відмітити Д.М.Зайцева (2001). Він виділяє ряд специфічних функцій, які реалізуються сім'єю стосовно дитини з обмеженими можливостями: абілітаційно-реабілітаційна (відновлення психофізичного і соціального статусу нетипової дитини, включення її в соціальне середовище, пристосування до нормального життя і праці в межах її можливостей); коригуюча (виправлення, послаблення чи згладжування недоліків психофізичного розвитку дітей з обмеженими можливостями); компенсуюча (заміщення, перебудова порушень чи несформованих функцій організму, її пристосування до негативних умов життєдіяльності і спроба заміни вражених, непродуктивно працюючих структур відносно збереженими; компенсаторними механізмами).

О.М.Мастюкова, А.Г.Московіна (2003) у своїй роботі також відмічають, що для «особливих» сімей важливими є функції корекційно-розвиваюча, компенсаційна та реабілітаційна. Основною метою цих функцій є відновлення психофізичного і соціального статусу, досягнення дитиною матеріальної незалежності та соціальної адаптації.

Питання для самоконтролю

1. Опишіть основні етапи переживання батьками звістки про захворювання дитини.
2. Опишіть проблеми, з якими стикається сім'я дитини з обмеженнями.

3. Які особистісні особливості матерів дітей з обмеженими можливостями ви можете назвати?
4. Охарактеризуйте специфічні функції родини дитини з обмеженнями.
5. Які переважаючі типи виховання характерні для сім'ї дитини-інваліда?
6. Які види психологічної допомоги можна запропонувати сім'ї дитини з обмеженнями?
7. Опишіть сучасний стан розвитку вітчизняної психологічної допомоги та підтримки батькам дитини з обмеженнями.

Література

1. *Кириченко Е.И.* Роль биологических и социальных факторов в механизмах патологического формирования личности при детских церебральных параличах / Е.И. Кириченко, С.С. Калижнюк. // *Невропатология и психиатрия.* – 1983. - №9. – С. 1390 – 1394.
2. *Семаго М.М.* Особенности коррекционной работы с семьей в процессе консультирования ребенка с отклоняющимся развитием / М.М. Семаго, Н.Я. Семаго. // *Школа здоровья.* – 1996. – Т. 3, № 3. – С. 40 – 54.
3. *Служби раннього втручання в Україні: шлях до інтеграції /* За наук. ред. Н.А. Бастун. – К.: ІКЦ «Леста», 2005. – 184 с. – Бібліогр.: с.107-109.
4. *Романчук О.* Неповноправна дитина в сім'ї та в суспільстві. – Львів, 2008. – 334 с.
5. *Хорош С.М.* Влияние позиции родителей на раннее развитие слепого ребенка / С.М. Хорош // *Дефектология.* – 1991. - №3. – С. 88 – 93.

Тема 9. Сімейне консультування

9.1. Специфіка сімейного консультування

У сучасному суспільстві сімейне консультування є дуже поширеним і необхідним видом психологічної допомоги населенню. Сімейні консультанти працюють у консультаціях, загсах, у різних центрах психологічної служби, які діють у системі Міністерства соціального захисту та комітетів з охорони сім'ї і дитинства.

Практика сімейного консультування акумулює численні теоретичні та практичні дослідження проблем сім'ї таких вчених як Ю.Є.Альошина, А.Я.Варга, С.Гледдинг, А.М.Єлізаров, Р.Кочюнас, О.Є.Сапогова, Л.Б.Шнейдер та багато ін.

Особливістю сімейного консультування є необхідність розгляду проблеми клієнта у цілісній системі її сімейних зв'язків із подружжям, дітьми та батьками. Предметом аналізу в межах сімейного консультування є установки членів сім'ї, структура сім'ї, розподіл ролей всередині сім'ї, характер взаємозв'язків між її членами, процеси лідерства та розподілу влади, сімейні конфлікти тощо.

Як відомо, *консультативна психологія* – це розділ науки, що містить систематичний опис процесу надання психологічної допомоги (консультування) [2; 16]. Мета психологічного консультування - допомогти клієнтам зрозуміти, що відбувається в їхньому життєвому просторі й осмислено досягти поставлених цілей на основі усвідомленого вибору при вирішенні проблем емоційного й міжособистісного характеру. Є багато подібних визначень, і всі вони включають кілька основних положень [2; 7]:

1. Консультування допомагає людині вибрати й діяти згідно власного розсуду.

2. Консультування допомагає навчатися новій адекватній поведінці.

3. Консультування сприяє розвитку особистості.

У консультуванні акцентується відповідальність клієнта, тобто визнається, що незалежний, відповідальний індивід здатний у складних життєвих обставинах приймати самостійні рішення, а

консультант створює умови, які заохочують волюву поведінку клієнта.

Серцевиною консультування є «консультативна взаємодія» між клієнтом і консультантом, заснована на філософії «клієнт-центрованої» терапії (К.Роджерс).

Таким чином, визначення психологічного консультування охоплює основні установки консультанта відносно людини взагалі й клієнта зокрема. Консультант приймає клієнта як унікального, автономного індивіда, за яким визнається й шанується право вільного вибору, самовизначення, право жити власним життям.

Сімейне консультування – це один із різновидів сімейної психотерапії, який має свої відмінні ознаки та межі терапевтичного втручання. Сімейне консультування розвивається паралельно із сімейною терапією, взаємно збагачуючи одне одного. Відмінність сімейного консультування від сімейної терапії полягає перш за все в тому, що сімейне консультування не приймає концепцію хвороби; по-друге, у ньому акцент поставлений на аналізі ситуації і аспектів рольової взаємодії у сім'ї; по-третє, воно покликане допомагати у пошуках особистісного ресурсу суб'єктів консультування і обговорення способів вирішення ситуації.

Основною метою, яка стоїть перед сімейним консультуванням, є вивчення проблеми члена або членів сім'ї для досягнення якісних змін взаємодії у ній і забезпечення можливості особистісного зростання [43; 44]. Консультант повинен прагнути до виявлення індивідуальних причин сімейних дисгармоній і сприяти усуненню цих причин у конкретних ситуаціях.

Дослідники (Л.Б.Шнейдер, Р.Кочюнас) визначають наступні основні *принципи і правила сімейного консультування* [16; 44]:

1. Встановлення контакту між консультантом і клієнтом, що досягається за допомогою вибору певної оптимальної дистанції, конструктивного спілкування та підбору відповідних прийомів проведення зустрічі.

2. Збір інформації про проблему клієнта та моделювання можливого результату, що досягається з'ясуванням кінцевої бажаної мети осіб, які звернулися за допомогою.

3. Обговорення психотерапевтичного контракту, що є однією з найважливіших умов сімейного консультування. На цьому етапі обговорюється відповідальність сторін (з боку консультанта – безпека

та результативність, з боку клієнта – активність, готовність до змін та ін.), умови винагороди, а також санкції за порушення сторонами умов контракту.

4. Уточнення проблеми клієнта та співставлення ресурсів сім'ї у цілому і кожного члена зокрема.

5. Проведення власне консультації. На цьому етапі закріплюється віра клієнтів в успіх, з'ясовується, якого саме результату бажають клієнти, за допомогою візуалізації консультант допомагає клієнтам уявити нові стосунки чи ситуації.

6. «Екологічна перевірка». Консультант пропонує членам сім'ї уявити себе в подібній ситуації через 5-10 років і дослідити свій стан.

7. Наближаючись до завершення сімейного консультування, консультант докладає зусиль щодо переносу в реальне життя і збереженню стійкості позитивних результатів. Це перш за все пов'язано з тим, що клієнти іноді потребують допомоги у перенесенні зрозумілих установок в реальне життя, а також повторних зустрічей із консультантом для підтримки впевненості у собі та у своїх вчинках.

8. Від'єднання. Це прийом індивідуальний для кожного консультанта, у разі застосування якого сімейна пара приходять до висновку, що консультант їм більше не потрібний.

У ситуації надання психологічної допомоги консультант спирається, перш за все, на особистісні ресурси свого клієнта та на свої особистісні ресурси; по-друге, на закономірності та психотерапевтичний потенціал спілкування як у діаді консультант – клієнт, так і в групі, в тому числі у сім'ї. Психолог-консультант апелює до розуму, емоцій, почуттів, потреб і мотивів клієнта, до його здібностей спілкуватися з людьми, використовуючи при цьому різні техніки, які актуалізують ці ресурси.

9.2. Основні стадії процесу консультування

Протягом усього життя сім'я може стикатися і безперечно стикається з різними проблемами і кризами. Ці проблеми і кризи мають різну природу і походження від нормативних до ситуативних криз, що детально було розглянуто у попередніх розділах. Однак вчені і практики визначають два основних психологічних напрямки допомоги сім'ї: професійний та індивідуальний характер допомоги.

У разі професійної консультативної допомоги психолог буде свою роботу на засадах професійної підготовки в галузі індивідуального і сімейного консультування, індивідуальної і групової психотерапії, а також в галузі психології розвитку, психології особистості, соціальної і медичної психології та інших спеціальних дисциплін. Це підкреслює ту обставину, що людина може отримати кваліфіковану допомогу, а не лише корисну пораду, яку дають рідні та друзі.

Загальна модель професійної консультативної допомоги передбачає [2; 16; 44]:

1) встановлення контакту із клієнтом, який здоровий з точки зору медицини, але відчуває ті чи інші негаразди у сімейному житті, потребує допомоги і просить її;

2) проведення психологічної діагностики, спрямованої на з'ясування причин неблагополуччя і визначення можливих форм допомоги;

3) власне консультативна робота, корекційні чи психотерапевтичні заходи, спрямовані на зняття наявних негараздів шляхом активації власних психологічних ресурсів клієнта або сім'ї у цілому.

У разі застосування *індивідуального підходу*, психолог-консультант робить акцент на усуненні або профілактиці тих індивідуально- чи соціально-психологічних причин, які по-різному проявляються в сім'ях, призводячи до розпаду сім'ї, глибоких сімейних дисгармоній, алкоголізму, невротичних захворювань, зниження якості сімейного виховання, а також розладів у поведінці та розвитку дітей. Саме тому об'єктом аналізу і впливу в межах консультативної допомоги завжди є конкретна сім'я (або особистість) з притаманними тільки їй особливостями розвитку, реагування на життєві ситуації, способами вирішення конфліктів, планами тощо.

Психолог-консультант надає допомогу на прохання клієнтів із широким колом проблем: особливості темпераменту дитини, які не враховуються батьками, соматичні чи психічні захворювання, невдало сформований досвід спілкування у сім'ї, психічна травма, особливості виховного впливу чи особистості самих батьків, специфіка сімейної ситуації, характер спілкування і різні труднощі у контактах подружжя, в тому числі – сексуальні проблеми та ін. Це означає, що спеціалісти

по консультуванню сім'ї повинні бути висококваліфікованими і надавати адекватну допомогу.

Велика відповідальність за прийняття рішення покладається на фахівця. Тому в психології напрацьовано чимало моделей проведення процедури консультування. Зазвичай процес прийняття рішень у ході консультування може складатися із таких етапів [7; 16; 43; 44]:

1. Діагностика (збір інформації про проблему клієнта).
2. Пошук причини, з якої можна було б розпочати (наприклад, втрата, невдача, почуття провини тощо).
3. Стратегія консультації (вибір прийнятної техніки) та побудова корекційної моделі допомоги.
4. Оцінка ефективності консультування та аналіз усіх етапів процесу.

Важливо, щоб наприкінці консультативного процесу у клієнта сформувалося відчуття можливості вирішення його проблеми та усвідомлення послідовності необхідних для цього дій.

9.3. Теоретичні моделі сімейного консультування

У теорії і практиці консультування сім'ї напрацьовано чимало моделей цього процесу (О.Є.Сапогова). Так, у *психоаналізі* (Н.Аккерман, Д.Джексон, Т.Лидз, Н.Пауль, Дж.Фрамо) консультування та психотерапія традиційно орієнтовані більше на індивіда, ніж на сім'ю [37; 38]. Робота психолога спрямована на корекцію взаємовідносин індивід - сім'я, оскільки індивід будує свою сім'ю на таких відносинах, які були усталені в його власній батьківській родині. Центром аналізу є взаємовідносини між поколіннями, розгляд яких допомагає індивіду побудувати нові конструктивні стосунки у власній сім'ї, здолати труднощі у спілкуванні з дітьми та дружиною (чоловіком).

Метою консультаційної роботи в таких випадках є прагнення побудови взаємин, які могли б призвести до особистісних змін у членів сім'ї, що дало б можливість будувати та розвивати стосунки на базі теперішньої реальності, а не на досвіді минулого. Для цього консультант виділяє і порівнює основні моделі поведінки, які закріпилися підсвідомо у індивіда ще з дитинства з тими, які необхідні

«тут-і-зараз». Працюючи з кожним членом сім'ї, консультант залучає методи вільних асоціацій, порівнюючи минуле із сьогоденням, аналізує біографії подружжя, проводить паралелі в історіях їх сімей тощо.

На сьогоднішній день широкого визнання набула *теорія сімейних систем* М.Боуена [37; 42], за якою сім'я розглядається як емоційна система – трансгенераційний феномен, який включає представників сімей усіх її поколінь. Ця система впливає на кожного члена сім'ї, формуючи його особистість. Виокремлюють два типи особистості: незалежна, диференційована від сім'ї і залежна від сім'ї, з'єднана з сімейними установками.

Незалежна особистість відділяє себе від інших членів сім'ї, має свої почуття, потреби, емоції, тримає дистанцію, що робить її більш зрілою і самостійною. Залежна від сім'ї особистість не в змозі відрізнити свої емоції, потреби від сімейних і не може самостійно приймати рішення. Вона схильна будувати подібну власну сім'ю та шукати для подружжя подібну людину. Типова проблема такої сім'ї: партнери вимагають одне від одного те, чого не здатні дати один одному (постійність почуттів, відносин, сприйняття). Обидва у такому шлюбі потерпають від хибного емоційного досвіду, який передається із минулого в майбутнє, і навіть поява дитини не приносить бажаної гармонії.

Метою консультативної допомоги у таких випадках є вивчення консультантом сімейних взаємовідносин за допомогою аналізу оцінки самими клієнтами своїх психологічних особливостей, а також сімейної генограми (сімейного дерева трьох поколінь). Центром аналізу є, по-перше, диференціація думок людини від її емоцій, по-друге, її самої від інших членів сім'ї (матері, власних дітей, дружини), по-третє, допомога клієнтам у побудові власної «Я-концепції».

Сімейне консультування, *орієнтоване на біхевіористичний підхід* (В.Джонсон, У.Мастерс, У.Мітчел та ін.), базується на поєднанні ідей оперантного навчання, теорії соціального обміну та когнітивної психології. У центрі аналізу знаходяться вчинки членів сім'ї по відношенню один до одного, які розглядаються з огляду на те, що поведінка підкріплюється її наслідками: якщо між членами сім'ї переважає негативне підкріплення, то й відносини їх будуть дисфункціональними, якщо, навпаки, підкріплення буде позитивним, то й відносини складаються функціонально.

Робота консультанта із сім'єю потребує ідентифікації позитивних і негативних підкріплень, які формуються, корегуються та закріплюються на консультуванні. Біхевіористичні психотерапевтичні техніки пропагують практику роботи сімейних консультантів за допомогою тренінгів батьківських здібностей (С.Гордон, Н.Давидсон), які допомагають змінювати батьківську реакцію на дитину, а також методи корекції спілкування і поведінки подружжя, які прагнуть мінімізувати незадоволеність і максимізувати задоволеність, нагороди тощо. Корекція досягається за рахунок оцінки задоволеності шлюбом за допомогою опитувальників, індивідуальних інтерв'ю, розробки плану взаємних побажань тощо.

Консультування відповідно до *теорії соціального наuczіння* відбувається за рахунок моделювання (імітації) спостереження подружжя за відносинами у їх батьків та порівняння зі своїми власними стосунками. Основний ефект у цьому консультуванні пов'язується із напрацюванням навичок та вмій жити у сьогоденній сімейній ситуації з використанням методів самозвіту, спостереження, вправ і тренінгів навчання новим комунікативним навичкам. Моделі консультування у такому підході носять назву експериментальні, емпіричні або моделі безпосередньої участі (У.Кемплер, В.Сатір та ін.). Метою консультування постає особистісний розвиток членів сім'ї та формування відкритості новому досвіду.

Одним із розповсюджених підходів у сімейному консультуванні є *структурний підхід* (С.Минухин, Б.Розман, Ч.Фишман та ін.), основними поняттями якого є структура сім'ї, субсистеми сім'ї, межі структури. Структуру сім'ї складає ряд вимог і функцій, усвідомлених і неусвідомлених правил, які визначають взаємодію між її членами. Субсистема сім'ї – це субсистема пари (яка з'являється під час одруження), батьківська субсистема (з'являється в момент народження дитини), субсистема дітей. Межі структури відмічаються правилами, які визначають рівень допустимих контактів як між субсистемами так і в середині них.

Так С.Минухин описав три типи меж: чіткі (найбільш бажані, коли члени сім'ї підтримуються й опікаються, але зберігається їх право на автономію), ригідні (вони ізолюють членів сім'ї чи субсистеми один від одного, що ускладнює самоактуалізацію та розвиток кожної із них) і дифузні (кожний член сім'ї піклується про кожного, незрозумілі функції субсистеми, внаслідок чого втрачаються

автономія та правила взаємодії). За моделлю структурного підходу орієнтиром консультанта є створення ідеальної сім'ї, коли всі члени демонструють готовність змінюватися, перебудовувати свої підструктури з урахуванням нових обставин.

Для забезпечення трансформації структури сім'ї консультант включається в сім'ю і займає в ній позицію умовного лідера. Він спостерігає ієрархію стосунків, виділяє цінності, вивчає способи взаємодії між членами, аналізує поведінку, сімейні ролі та правила. Тільки після цього він може здійснювати вплив на структуру сім'ї з метою її трансформації: зокрема може запропонувати змінити стиль спілкування, окремі дії, способи взаємодії тощо.

Протягом багатьох років у сімейному консультуванні використовується *транзактна модель* Е.Берна. Вчений пропонує ідею станів «Я» (Батько, Дорослий, Дитина), з опорою на які можуть будуватися сімейні транзакції (орієнтовані на взаємодію або на самоствердження, конфліктні). Дослідник описав різні системи транзакцій – ігри та методи, які використовуються у шлюбній і сімейній взаємодії, а також життєві сценарії, які засвоюються людьми із батьківсько-дитячих взаємовідносин і реалізуються у дорослому житті.

Метою консультанта є допомога клієнту в усвідомленні станів власного «Я» у певних ситуаціях, у реалізації певних сценаріїв взаємостосунків, що призводить до набуття більшої щирості, відкритості у спілкуванні, побудові конструктивних стосунків та досягненні ефективних життєвих цілей.

Метод *стратегічного підходу* у сімейному консультуванні (П.Вацлавик, Л.Джексон, К.Маданес, Дж.Хейлі та ін.) передбачає розгляд конкретної ситуації або конкретного симптому, а не особистісних особливостей членів сім'ї. Консультант розробляє стратегію вирішення конкретної проблеми сім'ї, спираючись на впевненість у тому, що між членами сім'ї існують застарілі звички у відносинах та стереотипи поведінки (сукупність поглядів на світ, на інших людей, на себе).

Корекція досягається шляхом лінгвістичного виправлення побудови звичної проблеми: наприклад, не «дитина заважає батькам», а «дитина потребує більшої уваги з боку батьків», не вирок дитині «ти такий дурний, що знову двійка», а підтримка «ти такий розумний, а щось мабуть недовчив». Зміни у сімейних стосунках відбуваються за

рахунок змін у значенні, яке люди приписують тій чи іншій поведінці, а в результаті змінюються установки і вся система сімейних відносин.

У сімейному консультуванні свою ефективність довела також *раціонально-емоційна терапія* А.Елліса – навчальна, активно-директивна терапія, у якій консультант спрямовує клієнтів до визначення конкретного когнітивного, філософського джерела їх психологічних проблем і вказує на способи конструктивних змін. Основним тезисом є: поведінка і проблеми клієнтів зумовлені у більшості тим, що і як вони думають, а не тим, які реальні дії роблять. Тому подружжям необхідно передивитися свої системи поглядів на внутрішньо сімейні події і стосунки.

В останні десятиліття активно застосовується психологами *нарративний підхід* (Д.Епстон, М.Уайт). Нарратив (від англ. narrative – оповідання) – розглядається як сукупність внутрішньосімейних текстів (легенд, казок, текстів для соціалізації тощо), які відображають досвід декількох поколінь сім'ї, що використовуються як установки для організації сімейного устрою [38]. Проблеми сім'ї пов'язуються із ідеєю невірно вибраного та погано зреалізованого сюжету. У процесі консультування можуть застосовуватися розповіді сімейних історій, вправи для розвитку внутрішньосімейної далекоглядності, реконструкція загального сімейного досвіду, підсилення персональних зв'язків між членами сім'ї тощо.

9.4. Консультування сім'ї з приводу складностей у взаєминах з дітьми

Родина для дитини - перша і найважливіша школа людських взаємин (О.В.Артамонова, О.А.Єкжанова, О.В.Зирянова та ін.) [2]. У сім'ї визначається соціальна ситуація розвитку і формується «зона найближчого розвитку» дитини. Сім'я закладає систему її стосунків з близькими дорослими, особливості спілкування, способи і форми спільної діяльності, сімейні цінності та орієнтири. Формування вищої психічної діяльності дитини відбувається в ході її культурно-історичного розвитку, основи якого спочатку закладаються в батьківській родині (Л.С. Виготський).

Більшість звернень до психолога пов'язано з проблемами, що виникають у процесі виховання дітей. Звичайно, не завжди ці проблеми відображають справжній стан дитини в сім'ї і навіть зміст

звернення до психолога. Часто батькам простіше звернутися до професіонала, посилаючись на труднощі з вихованням дітей, ніж попросити допомоги у вирішенні своїх непростих «дорослих» проблем.

Практичним психологам відомо, що звернення батьків з приводу проблем, пов'язаних з вихованням дітей, мають свої особливості. Так, батьки дитини раннього віку консультуються рідко. Сплеск звернень в дошкільному віці дитини припадає на вік три роки і п'ять-шість років. Пік батьківських потреб у кваліфікованій допомозі фахівця пов'язаний з навчанням у початковій школі, далі йде спад, і знову спостерігається збільшення кількості консультацій з приводу проблем з вихованням підлітків.

Запити батьків, які потребують консультації фахівця, мають декілька основних напрямків [2]:

- 1) проблеми, пов'язані з вихованням дітей;
- 2) проблеми, зумовлені труднощами в розвитку і навчанні дітей;
- 3) інтерес батьків до наявних у дітей здібностей; до особливостей підліткового віку;
- 4) проблеми професійного самовизначення;
- 5) особистісні проблеми дітей і підлітків, міжособистісне взаємодія в сім'ї і найближчому оточенні.

Усі ці напрями батьківських запитів тісно пов'язані із статево-віковими особливостями дітей і, отже, мають свою специфіку, яка визначається статтю і віком дитини.

Так, для дітей дошкільного віку типовою є оборонна агресія. Її специфічна особливість в тому, що вона супроводжується гнівом, як реакцією дитини на порушення значущої для неї системи вітальних цінностей (які для кожного можуть мати свої специфічні риси). Для одного значущим може бути лише факт фізичної образи, для іншого - відібрана іграшка, для третього - образливе слово. У результаті дитина починає бурхливо протестувати. Вчені визначають, що агресивна поведінка дитини пов'язана в першу чергу з оточенням, а не з її внутрішніми мотивами, з якимось внутрішнім прагненням чинити так, а не інакше (В.Оклендер). Саме навчання культурним формам вираження гніву може бути профілактичним заходом і способом роботи з агресивною поведінкою. Агресивну поведінку не можна вважати прямим вираженням гніву, це, швидше, спроба уникнути прояву справжніх почуттів. Відомим є ще

один вид дитячої агресивності - «інструментальна агресія», яка переслідує певну мету: забезпечити, дістати те, що необхідно або бажано.

Основні зусилля фахівців у галузі подолання дитячої агресивності спрямовані на виявлення причин виникнення агресії і на пошук позитивних способів роботи з гнівом. Часто дослідниками виділяються чотири фази такої роботи [2; 44]:

- 1) представити дітям практично прийнятні методи для висловлення пригніченого гніву;
- 2) допомогти їм підійти до реального сприйняття почуття гніву, який вони можуть стримувати;
- 3) дати можливість прямого вербального контакту з почуттям гніву: нехай скажуть все, що потрібно сказати тому, кому слід;
- 4) обговорювати з ними проблему гніву: що змушує їх гніватися, як вони це виявляють і як ведуть себе в цей час.

Молодший шкільний вік - наступний період сплеску батьківських запитів на консультацію у фахівця. У першу чергу він пов'язаний з проблемами дезадаптації дитини в системі шкільного навчання. Причини шкільної неуспішності на початкових етапах навчання мають як біологічний, так і соціальний характер. До біологічних причин можуть бути віднесені:

- низький темп психічної активності (коркова незрілість); дефіцит уваги з гіперактивністю (незрілість підкоркових структур);
- вегетативна лабільність на фоні соматичної ослабленості (в силу незрілості або внаслідок ослаблення самої вегетативної нервової системи);
- загальна вегетативна незрілість;
- порушення функціонування окремих аналізаторів і їх міжаналізаторної взаємодії (незручна загальна і дрібна ручна моторика, незначне зниження слуху, недоліки мовного розвитку тощо);
- хронічні хвороби та постійні простудні захворювання дитини і, як наслідок, його загальна соматична ослабленість.

Серед соціально-психологічних причин частіше відзначаються соціальна депривація, педагогічна занедбаність дитини, погані умови виховання та життєзабезпечення, жорстко нормативний стиль сімейного виховання та інші психотравмуючі впливи середовища.

Передумовою до виникнення шкільної неуспішності може стати психологічна неготовність дитини до систематичної, цілеспрямованої роботи в умовах нової ситуації розвитку. Якщо причини запиту батьків реально пов'язані з навчанням дитини, необхідно всебічно розібратися у проблемі. Консультант повинен чітко розуміти межі власної компетентності. Дитину потрібно проконсультувати у таких фахівців, як психоневролог, невропатолог, вчитель-дефектолог, логопед. Якщо є підозри на труднощі, пов'язані із сенсорною недостатністю, - у профільного спеціаліста (отоларинголога, сурдопсихолога, сурдопедагога, окуліста, тифлопедагога та ін.) [2].

Підлітковий вік – як правило найважчий для батьків, оскільки саме в цей період у них виникає безліч проблем з дітьми.

Вступаючи до ліцеїв, гімназій у восьмі та дев'яті класи, учні, наче першокласники, знову потрапляють у ситуацію, яка вимагає психологічної адаптації (навіть, якщо підлітки залишаються у своїй школі, то все одно вони складають вступні іспити на зарахування до старшого класу і також можуть потрапити у новий колектив). Ця адаптація пов'язана, перш за все, зі зміною форм і методів навчально-виховного процесу, адже навчання в ліцеї наближене до умов вищого навчального закладу (заняття парами, наявність семінарських, практичних занять, участь у наукових дослідженнях, написання наукових робіт). Крім того школярі потрапляють у новий учнівський колектив, який ще не сформувався. До того ж актуальною є адаптація до вимог педагогів старших класів.

Всі наведені соціально-психологічні фактори поєднуються з фізіологічними та психологічними змінами, які відбуваються з підлітками у цьому віці. До цих змін слід віднести перш за все [28]:

- 1) активізацію свідомості та самосвідомості учнів;
- 2) актуалізацію професійного самовизначення;
- 3) активізацію потреби у самоствердженні;
- 4) психофізіологічні зміни, пов'язані з гормональною перебудовою організму.

Складність соціально-психологічної ситуації навчання учнів та перебудова організму супроводжується підвищеною тривожністю, вразливістю, сенситивністю, що позначається на способах спілкування та зумовлює можливість виникнення розладів у взаєминах з батьками.

Консультавання батьків з приводу складностей у взаєминах з дітьми-підлітками бажано розпочинати із просвіти батьків щодо соціально-психологічних та психофізіологічних змін у їх дитині. Пояснити усі психологічні особливості цього віку. Батькам потрібно підкреслити перш за все необхідність сприйняття їх дитини дорослою, поважати і підтримувати, надати певну свободу у поєднанні з відповідальністю.

Однією з причин непорозуміння може бути гіперопіка з боку батьків. Дослідники зазначають, що така позиція небезпечна тим, що часто призводить до неправильної оцінки власної дитини: батьки починають сприймати її поведінку як ненормальну, що призводить до серйозних проблем у взаєминах. Нажаль, підлітки в усьому хочуть отримати свій досвід, нехтуючи підказками дорослих. Але це їх вибір, їх життя і батьки не можуть прожити його за свою дитину.

Психолог-консультант у цьому разі може допомогти у вирішенні проблем сім'ї, якщо працювати не лише з батьками, але й з підлітком. Можна надати кваліфіковану допомогу підлітку як на рівні індивідуальної роботи (ознайомити з методами управління емоційно-вольовою сферою, навчити застосовувати психологічні настрої, спільно розробити необхідний аутотренінг тощо) так і залучити до групових тренінгових зустрічей, де підлітки можуть відпрацювати навички спілкування у різних конфліктних ситуаціях.

Найтипівіші проблеми у батьків з дітьми-підлітками та шляхи консультативної допомоги розглянемо нижче.

9.4.1. Консультавання сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей

У консультативній практиці досить часто трапляються звернення батьків щодо стурбованості з приводу аморальної поведінки своїх дітей [2]. Це відбувається переважно у підлітковому віці, тоді, коли батьки «не встигли помітити», що їх син чи донька вже виростили. Але до будь-яких висловлювань клієнта консультанту слід ставитися уважно і стримано, оскільки, з одного боку, за ними може ховатися щось серйозніше, ніж перебільшення матері (батька), а з іншого боку, вплинути на думку людини, заспокоїти тривогу можна тільки тоді, коли встановлено хороший довірливий контакт.

Подальша робота з клієнтом [2] залежить від того, наскільки реальні страхи та міркування, висловлені клієнтом. Якщо підстав для них немає, причина звернення до психолога найчастіше пов'язана з проблемами самих батьків, скарги ж на дітей у такій ситуації виступають як свого роду соціально прийнятний привід приходу. Такий варіант звернення у консультацію з приводу проблем іншого є класичним, про нього багато написано як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі (А.Я.Варга, Е.Г.Ейдемільер) [46]. Але перш ніж намагатися вийти на проблеми самих батьків, необхідно завершити тему дитини, проаналізувавши ситуацію, коли звернення по допомогу виявляється пов'язаним з реальними проблемами та труднощами в житті сина / дочки, які дійсно в тій чи іншій мірі вимагають втручання і допомоги з боку батьків.

Дуже часто у сім'ї проблеми, пов'язані з різними соціальними і психічними відхиленнями від норми (наркоманія, алкоголізм), переплітаються з острахом звертатися у будь-які офіційні (медичні, юридичні тощо) інстанції. Подібні страхи, на жаль, дуже виправдані. Зрозуміло, психолог ні в якому разі не повинен підміняти собою медичні або будь-які інші установи, але при такому зверненні існує цілий ряд психологічних завдань, вирішення яких може значною мірою сприяти поліпшенню життєвої ситуації клієнта і які можуть бути професійно вирішені тільки за допомогою консультанта. Серед них такі як [2]:

- 1) вислухати клієнта, дозволити йому виговоритися та підтримати його;
- 2) дати кваліфіковану пораду, куди, навіщо і як слід звернутися;
- 3) допомогти знайти способи показати фахівцеві навіть саму незговірливу людину, якою в даній ситуації є дитина клієнта;
- 4) допомогти клієнту налагодити нормальні відносини з власною дитиною.

Перше з цих завдань вирішується досить просто: кваліфіковано вислухати клієнта може, напевно, навіть початківець консультант. У подібній ситуації є один важливий момент: клієнту часто здається, що з ним відбувається щось жахливе, що ніде, ніколи і ні з ким таке не траплялося і вирішення цієї проблеми не існує. Таким страхам слід приділити особливу увагу, обнадіяти можливість зміни існуючої ситуації.

Досить часто клієнт не знає, куди і як йому звернутися, де лікують наркоманів, де і як можуть надати психіатричну допомогу, не ставлячи при цьому на облік і тощо. Якщо психолог володіє необхідною клієнтові інформацією, він у цьому випадку може виступити порадником.

Часто у випадку подібного звернення консультант покликаний виконати ще одне важливе завдання. Адже клієнт перевіряє на ньому можливу реакцію соціального оточення. Можливо, він вперше розповів те, що явно компрометує і його самого як батька, і його дитину. І що ж при цьому відбулося? Як прореагували? Що сказали? У цьому сенсі консультант повинен продемонструвати, що оточуючі можуть і готові всіляко їм допомагати, а звернення до інших фахівців принесе не тільки переживання горя та сорому від розповіді про проблему, але й бажану допомогу.

Консультант повинен по можливості зняти негативні та внести позитивні моменти у процес мотивації, якими можуть виступати [2; 7]: а) допомога, яка повинна бути надана своєчасно, у результаті чого дитина буде позбавлена зайвих психічних або фізичних страждань;

б) адекватна організація допомоги, яку можуть забезпечити батьки - анонімність (якщо це важливо), звернення не просто до когось, а до кваліфікованого, відомого фахівця;

в) розповідь про почуття та переживання, що їх відчують батьки з приводу проблеми дитини (зрозуміло, вони повинні бути представлені у відповідній формі, без звинувачення кого-небудь), які можуть послужити ще одним свідченням необхідності звернення ("Ми тебе дуже любимо. Ти у нас дуже хороший. Те, що сталося з тобою, це випадковість, потрібно скоріше її виправити та повертатися до нормального життя") [2].

У більшості випадків, крім тих, коли мова йде про ендогенні захворювання, батьки несуть певну частку провини та відповідальності за те, що сталося з дитиною. Але аналіз ситуації, яка сама по собі досить складна і потребує негайного вирішення, ще й з цієї точки зору часто не є можливою, хоча існує категорія клієнтів, які намагаються розібратися, чому і як це трапилося. Основне, що потрібно зробити консультанту, незалежно від того, чи будуть у процесі бесіди аналізуватися причини того, що відбувається чи ні, це переорієнтувати клієнта з позиції звинувачення та невдоволення, яку

він найчастіше свідомо чи несвідомо займає, на позицію прийняття та підтримки.

На жаль, багато батьків у ситуації важких психічних або соціальних труднощів, пережитих їх дітьми, бувають схильні повчати своїх дітей, критикувати їх, вказувати на якусь свою колишню правоту. А діти, яким і так доводиться не солодко, можуть надзвичайно болісно сприймати навіть такі безневинні, на перший погляд, зауваження, як "Я тебе попереджав, щоб ти з ними не зв'язувалася" або "Тепер тобі краще мовчати, а не міркувати" - і вважати їх свідченням відкидання і небажання допомогти. У таких випадках, як і в ситуаціях, пов'язаних з проявом гіперопіки, вчити чого-небудь пізно і безглуздо. Дітям потрібна підтримка, і врятувати їх від подальшого "падіння" може не порада або тим більше покарання, а відчуття прийняття та співчуття з боку батьків [2].

При наявності довірливих відносин з батьками, з одного боку, дитина схильна більше прислухатися до них, а з іншого боку, спрацьовує острах завдати болю близьким людям. Відчуваючи переживання батьків, важче заподіяти їм біль, ніж тоді, коли вони виглядають холодними і засуджують. Таким чином, ситуація довіри надає більше можливостей для контролю, але не для прямого, а для опосередкованого. Якщо відносини батьків з дитиною до моменту приходу в консультацію вже досить сильно зіпсовані, можна обговорити спеціальні заходи, спрямовані на їх нормалізацію - акції довіри, відверта розмова тощо.

9.4.2. Консультування сім'ї з приводу пониження гідності дитини, з суїцидальними та летальними тенденціями

Однією із проблем, які виникають у сім'ях з дітьми, є пониження гідності дитини (В.В.Рибалка, Л.Б.Шнейдер). Найчастіші звернення у консультацію з цієї причини знову ж таки відбуваються у підлітковому віці. Повага до гідності вимагає, щоб з усіма дітьми в країні поводитись однаково [30; 44]. Різниця у спілкуванні може бути пов'язана лише із індивідуальними особливостями дітей. Правова недостатність не повинна визначатися вчинками батьків (дискримінація «незаконно народжених» дітей) чи соціальним положенням.

Надання дитині свободи із самого раннього віку має велике значення для її розвитку, сприяє активній участі у навчанні і лікуванні, у розвитку самоконтролю. Відомо, що уже в молодшому шкільному віці діти високо цінують свободу і особисте життя. І навпаки, сильне обмеження свободи і вторгнення в особисте життя викликає у дитини почуття незадоволеності і невпевненості у собі. Найбільш травмуючі події для дітей – це напади на їх особистісну і фізичну цілісність (наприклад, тілесні покарання) або психологічну (наприклад, звинувачення у брехні).

Конвенція про права дитини забороняє неправомірне втручання в особисте життя дітей (ст. 16), наприклад, під час надмірного розкриття у ході психотерапії. Конвенція визнає батьків «в першу чергу відповідальними за виховання і розвиток дитини» (ст. 18).

Психологічні наслідки стану приниження людської гідності [19; 30; 33] можуть бути різноманітні за своєю інтенсивністю, характером, загрозою для життя і здоров'я (О.С.Лісова, В.П.Москалець, А.Н.Моховиков, В.В.Рибалка, В.А.Розанов). Так, може бути, легке, епізодичне, ситуаційне приниження гідності, авторитету, честі, іміджу людини, яке легко знімається через покращення стосунків і не залишає наслідків. А може бути сильним і тривалим, супроводжуватися глибокими суперечностями, дисгармоніями, почуттям образи, відчаю, страху, душевного болю, депресією, суїцидальними намірами, почуттям провини або помсти, бажанням піти із життя. У таких випадках клієнту необхідна термінова психотерапевтична допомога.

Психологами-практиками напрацьовані різні підходи щодо допомоги клієнту. Перш за все це встановлення консультантом взаємодовірливих стосунків із клієнтом: попередній збір інформації від батьків, із школи, від найближчого оточення. Консультант повинен проявити не просто співчуття, а переконливе переживання його гідності, цінності життя, зацікавленості в його особистості. Можна побудувати зустрічі на основі конструювання нового, адекватного індивідуальності клієнта, сенсу життя. Корисним може бути використання елементів логотерапії В.Франкла, у якій передбачено пошук сенсу життя у трьох напрямках: через переживання, відношення та творчість. У ході проведення цього етапу відбувається піднесення

особистості клієнта через зміну, переоцінку його світоглядних установок, смислів життя та мотивів поведінки.

Іншим напрямком допомоги може стати залучення учня до складання та виконання певного проекту, відповідно до його нахилів та творчих здібностей, розкриття творчого потенціалу. Головне – відкрити для підлітка шлях до самоактуалізації, а через це – до піднесення цінності своєї особистості. Механізми піднесення розкриті та окреслені сучасним психологом-практиком Рибалкою В.В. у психотерапевтичній «вертикалі» піднесення цінності особистості клієнта. Піднесення особистості розуміється як синтетичний процес зростання особистісного потенціалу людини, його трансформація в процесі переходу [30]:

- від безпосередкованості до опосередкованості психіки;
- від примітивної, слабкої, спонтанної психічної активності до сильної організованої психологічної діяльності;
- від фізіологічних потреб життєдіяльності до сенсу життя;
- від опори на ситуацію «тут і тепер» до спирання на Всесвіт і вічність;
- від споживання до створення цінностей, від репродукування до творчості;
- від внутрішніх і міжособистісних конфліктів до гармонії і злагоди;
- від провини до прощення, від помсти до співпраці;
- від егоїзму до альтруїзму, від індивідуального до соціального тощо.

Працюючи із сім'єю психолог-консультант повинен враховувати, що серйозне сприйняття дитини у сім'ї (особливо підлітка) призводить до покращення їх благополуччя і соціалізації. Тільки тоді вони зможуть розвивати такі навички і засвоїти ті цінності, які дозволять їм стати корисними громадянами, які зможуть турбуватися як про своє рідне суспільство, так і про світове товариство взагалі.

9.4.3. Консультування сім'ї з приводу психодинамічної неконгруентності особистості

Однією з найбільших цінностей для сім'ї є здоров'я дитини як запорука її психічного та фізичного розвитку. Однак все частішими стають звернення батьків до психологічної консультації з приводу

незрозумілих психосоматичних розладів у їх дітей. Однією із причин таких недомагань є неконгруентний спосіб життя. Найчастіше неконгруентність проявляється знову ж таки у підлітковому віці [28].

Одним із основних показників гармонійності особистості є взаємовідповідність, конгруентність її якостей, яку з різних позицій досліджували В.М.Бехтерев, О.Ф.Лазурський, Л.С.Виготський, К.Роджерс, Г.С.Костюк, П.В.Лушин та інші психологи. Терміни конгруентність і неконгруентність все частіше використовуються у сучасній практичній психології. Конгруентна особистість (в дослівному перекладі – “відповідна”, “узгоджена”) єдина і цілісна у своїх почуттях, їх сприйнятті та висловлюванні про них, не має психологічних “захистів” і може бути такою, якою в глибині душі вона є. Психолого-типологічну або психодинамічну неконгруентність особистості вчені визначають як невідповідність у психодинамічному плані базових якостей особистості підструктурі психофізіологічних властивостей, зокрема, темпераменту як фундаменту особистості.

Неконгруентність може стати помітною у досить ранньому віці, коли, наприклад, у швидкої за темпераментом матері-екстраверта народжується дитина з більш повільною нервовою системою та ознаками інтраверта. У процесі виховання мати мимоволі привчає дитину до швидкого темпу життя, весь час підганяючи та прискорюючи її життєвий ритм, і вважає, що цим виховує дитину більш самостійною, адаптованою до прискореного темпу сучасного життя. Як же реагує дитячий організм на такі прискорення? По-перше, за певних умов можуть виникати психосоматичні та патопсихологічні відхилення, що призводять до певних захворювань, які загострюються та дають про себе знати, найчастіше, у ранньому підлітковому віці. По-друге, між членами родини можуть виникати напруження у стосунках.

Як відомо, тип нервової системи закладається ще в утробі матері і не змінюється упродовж життя людини. Однак у дорослому свідомому житті можна удосконалити характерологічні особливості темпераменту. Мова йде про енергетичні (мотивація, активність, моторика, емоційність) і часові (темп, ритм, швидкість) характеристики функціонування підструктур особистості, які мають відповідати, але не відповідають тим нормам, на які запрограмована від народження нервова система, і які визначаються темпераментом особистості. Психічні новоутворення особистості набувають у такому

разі інших психодинамічних характеристик, аніж ті, на які розрахована нервова система дитини. Як наслідок, прискорений (для інтравертів) чи уповільнений (для екстравертів) або неконгруентний спосіб життя може призводити до виникнення психосоматичних захворювань.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах профільного навчання, яке інтенсифікує діяльність старшокласників, що нерідко призводить до надмірного інтелектуального та фізичного напруження, появи особистісних дисгармоній у школярів. Результати наукових досліджень свідчать, зокрема, про те, що в умовах швидкої інформатизації освітнього простору особистісний розвиток старшокласників супроводжується такими проявами дисгармоній як перевтома, підвищена тривожність, внутрішньоособистісна конфліктність, акцентуації характеру, загроза суїциду тощо.

Як наслідок, у значної частини школярів погіршується фізичне та психічне здоров'я, зокрема, виникає девіантність поведінки, знижується зір, викривлюється постава, з'являються психосоматичні захворювання. Дослідження Гіппократа, В.І.Гарбузова, Б.Й.Цуканова, В.В.Рибалки вказують на появу за певних умов переважаючих психосоматичних захворювань серед індивідів із різним типом темпераменту.

Першою допомогою консультанта у таких випадках може стати психологічна просвіта батьків з приводу психодинамічної неконгруентності особистості. Наведемо приклади нашої консультативної роботи. На перших зустрічах було помічено, що батьки лише здогадуються про типи темпераментів своїх дітей і в більшості не знають особливостей нервової системи, способів виховання та організації роботи і відпочинку відповідно типу темпераменту [28].

У процесі оволодіння основами психологічних знань, засвоюючи теоретичні положення наукової психології, психолог-консультант повинен поступово переорієнтовувати батьків на спостереження за власними дітьми, їх поведінкою, вчинками, способом життя. Особливо вражає батьків розгляд теми щодо співвідношення темпераментів батьків і дітей. Поступово старі стереотипи уявлень про дитину змінювалися, батьки розповідали про випадки поведінки дітей, яким не могли раніше знайти пояснення, а тепер будували

більш гармонійні стосунки з дітьми, враховуючи їх особливості нервової системи.

Наприклад, батьки С. вважали, що син (флегматик) навмисно повільно і неохоче виконує їх доручення, повільно збирається до школи, і пояснювали його поведінку надмірною лінивістю, весь час підганяли. Природно, що сімейні стосунки були напруженими, від криків і сварок С. намагався сховатися, втекти з дому. Зустрічі з психологом допомогли батькам зрозуміти і виправити помилки у вихованні.

В іншому випадку більш повільних батьків виводила із терпіння їх швидка (і як вони вважали, агресивна) донька О. (холерик). О. всі завдання робила швидко і неякісно. Швидко захоплювалася новими справами, а коли потрібно було кропітке виконання – у неї не вистачало терпіння на них. У ході зустрічей ми порадили заохотити О. до якоїсь спортивної секції чи швидких видів танців. У ході зустрічей із психологом батьки повідомляли що ситуація помітно змінилась. Тренування тричі на тиждень забирали надлишкову енергію, а після них, приходячи додому, О. деякий час відпочивала, потім спокійно і швидко справлялася з домашніми завданнями.

Незрозумілою дочкою була для сім'ї В. (меланхолік). Вона була мрійливою і плаксивою. Замість прогулянок на подвір'ї чи дискотек з подругами, вона сиділа вдома, читала книжки, щось записувала, вирізала, клеїла. Її чутливу душу з багатим внутрішнім світом не розуміли батьки і тому дівчинка вела щоденник, де розповідала про всі свої переживання. За нашими рекомендаціями батьки почали приділяти більше уваги В., знайомити з мистецтвом, відвідувати виставки, музеї, концерти, щоб у неї з'явився більш широкий вибір: або науково-творча ідея життя або мистецтво або ще щось. Спрямування меланхолічної енергії у конструктивне русло – є дуже важливим кроком у консультативній роботі із меланхоліками.

Отже робота психолога-консультанта у випадках з психодинамічною неконгруентністю дитини має відбуватися за такими етапами [28]:

- 1) психологічна просвіта батьків та самої дитини стосовно психодинамічної неконгруентності особистості;
- 2) індивідуальна корекційна робота з дитиною та окремо з її батьками, що включає також психодіагностику психодинамічної неконгруентності;

- 3) групова корекційна робота, яка включає тренінгові заняття для дітей та окремо – для батьків;
- 4) у разі необхідності - консультування вчителів, які працюють з цією дитиною, та надання їм методичних рекомендацій щодо роботи з дітьми із психодинамічною неконгруентністю.

Детально робота психолога-консультанта з вказаної проблеми висвітлена у працях [28].

Консультативна допомога батькам щодо просвіти з психодинамічної неконгруентності має велике значення і може стати тим необхідним ланцюгом у психокорекційній програмі, який забезпечує неперервність, комплексність корекційної роботи і дає стабільний позитивний результат. Навпаки, дуже важко допомогти дитині і сім'ї вцілому, якщо не вдається залучити її батьків до свідомої співпраці з психологом-консультантом.

9.5. Консультування у ситуації розлучення

У випадках звернення до консультації подружжя з приводу розлучення дослідники (В.Ю.Меновщиков, О.Є.Сапогова) розглядають два можливі варіанти [2; 22; 37]:

1) один із подружжя прагне розлучення, другий – бажає його утримати, відмовити. Останній сподівається, звертаючись до консультанта, що психолог зробить щось таке, що збереже уже зруйнований шлюб. Але єдине, що може зробити для нього консультант – це допомогти змиритися із фактом вже зруйнованого шлюбу, допомогти опанувати нову мікросоціальну ситуацію, віднайти нові ресурси для продовження та налагодження свого життя;

2) і чоловік і дружина, відчуваючи, що їх стосунки зайшли у глухий кут, все ж таки сумніваються у необхідності розлучення, навіть якщо один із них заявляє про це вголос, або вже вирішив піти і спробувати жити окремо. У цьому випадку консультант ще може допомогти кожному із подружжя в усвідомленні їх індивідуальних і спільних цілей і намірів, у насиченості новим ціннісним змістом життя разом, у переструктуруванні звичних сімейних паттернів поведінки, у відновленні емоційного зв'язку між ними.

Дослідники визначають, що коли клієнт важко переживає розлучення, яке вже відбулося, то фокус його проблеми зміщується від спроб утримати партнера до того, як будувати життя без нього.

Будь-яке розлучення - навіть бажане - є серйозною травмою [2], яка ускладнюється необхідністю повної реорганізації життя (за отриманими даними, люди переживають розлучення як травму навіть через п'ять і більше років після нього) (G. Levinger, O.C.Moles). До розлучення більшість людей не уявляють, з чим вони можуть реально зіткнутися. З цієї точки зору, багатьом в подібній ситуації буває корисно поговорити зі спеціалістом про те, що і як потрібно робити, переконатися, що варіанти можливі і що є сили для їх реалізації [48].

Проблеми, які стоять перед тими хто розлучається, стосуються буквально усього: розподілу майна, реорганізації житлових умов, зміни взаємин з друзями та родичами, з дітьми тощо. Однією з відмінностей консультування в ситуації розлучення від інших проблем психологічної корекції є більш яскраво виражена інформаційна позиція консультанта. Важливо також, щоб психолог, розмовляючи з такими клієнтами, був добре обізнаний в різних юридичних аспектах проблеми розлучення, серед яких особливо важливими представляються різні питання, пов'язані з дітьми.

Отже, в залежності від конкретної ситуації і тяжкості наслідків консультант допомагає клієнту перебудувати звичне життя таким чином, щоб максимально відволіктися від неконструктивних роздумів щодо минулого, усвідомити позитивні моменти теперішнього стану та розпочати побудову життєвих планів на майбутнє.

Інша справа, коли у консультацію до психолога звертається дитина (як правило підліток) з приводу розлучення своїх батьків, або її приводять родичі, близькі друзі чи вчителі. У таких випадках на психолога консультанта покладають «останню надію» і ставлять безліч запитань: як ставитись тепер до батька чи матері? Із ким залишатись (із батьком чи з матір'ю) жити, а з ким зберігати стосунки? Як жити із цим далі? тощо.

Допомагати у вирішенні такої проблеми досить складно. Як правило, коли сім'я переживає розлучення, дитина страждає більш за все. Дослідники відмічають зміну психічного та психологічного стану дитини: появу замкнутості або надмірної збудливості, відстороненість від навчання, від друзів, появу психо-емоційної неврівноваженості, поганого сну та розладів харчування тощо.

По-перше, потрібно заспокоїти дитину, підкреслюючи, що у цій ситуації вона не втратила жодного з батьків, їх любов та піклування. Надалі допомогти у виборі: розглянути усі аргументи на користь проживання із кожним із батьків.

По-друге, допомогти дитині в актуалізації власних життєвих цілей (отримати належну середню освіту, спланувати подальше професійне навчання, можливо зосередитись на розкритті власних талантів і здібностей, можливо довести до кінця розпочаті проекти тощо), щоб сімейна ситуація розлучення втратила свою гостроту.

По-третє, психолог-консультант повинен допомогти зрозуміти дитині, що навіть у найскладніших життєвих ситуаціях є завжди вихід, що завжди є заради чого і заради кого жити, що тепер її батькам, хоч і кожному окремо, потрібна підтримка від неї. Така тактика консультанта як правило знешкоджує думки про суїцид, про зневіру до сімейних стосунків та до життя взагалі.

У продовж консультативних зустрічей із дитиною психолог може застосовувати різні методичні підходи до покращення психічного та психологічного стану дитини, зокрема, у відновленні товариського ставлення до оточення (однокурсників та їх сімей, родичів, друзів тощо).

Зрозуміло, що кожний психолог має у своєму арсеналі певні методи і використовує різні підходи у розв'язанні цієї складної проблеми, однак, як показує практика, консультування у ситуації розлучення має здійснюватися у двох напрямках, а саме, консультативна допомога батькам та психологічна підтримка дитині.

9.6. Консультування сім'ї з дитиною з обмеженими можливостями

У більшості джерел, які розкривають особливості психотерапевтичної роботи із сім'єю з дитиною з обмеженими можливостями, робота зводиться до інформування батьків, у крайніх випадках до зняття почуття сорому і тривоги, емпатії до батьків. М.Семаго та Н.Семаго (1996) формулюють два типи задач, які повинні вирішувати спеціалісти при консультуванні батьків дітей з обмеженими можливостями. До першого типу відноситься створення психологічних умов для адекватного сприйняття батьками інформації,

яка пов'язана з відхиленнями у розвитку їх дитини, психологічної готовності до тривалої роботи щодо її розвитку, корекції та виховання.

До другого типу задач дослідники відносять питання, що стосуються звільнення батьків від почуття провини, необхідності подолання стресового стану сім'ї, створення та підтримання по можливості нормального клімату в сім'ї.

Для дитини з обмеженнями сім'я є не тільки основним, а й, на жаль, часто єдиним її соціальним середовищем. Відтак в Україні родина дитини з обмеженнями особливо потребує допомоги спеціалістів. Держава, яка у минулому будувала комунізм, повинна бути бездоганною в усьому. Тому факту народження дітей з вадами ідеологи тогочасного суспільства знайшли своєрідне виправдання: «хворі діти народжуються в сім'ях алкоголіків, отже, діти розплачуються за гріхи батьків і держава тут ні при чому» (Т.Б.Козлова). Така ідеологічна установка вирішила усі проблеми дитячої інвалідності, сформувала відповідну суспільну думку і відмінну рису особистості батьків дітей з вадами – провину за дитину. Відтак чотири стіни стали єдиним виходом дітей з обмеженими можливостями на довгі роки.

Варто відзначити, що найчастіше істинними причинами звернення матері дитини з обмеженими можливостями до психолога за індивідуальною консультацією є пошук співчуття, співпереживання, бажання поділитись тим, що «наболіло». Лише отримання реальної підтримки та уваги спеціаліста приводить матір на повторні консультації. У табл. 8.1 представлена психодинамічна модель поведінки сім'ї у процесі консультування (автори М.Семаго та Н.Семаго).

В Україні з самого початку її існування як незалежної держави почали розроблятися та впроваджуватись програми раннього втручання для дітей з порушеннями здоров'я та розвитку. Проте, як зазначають Н.А.Бастун та С.О. Лукомська, система ранньої діагностики та корекції відхилень у розвитку знаходиться на етапі становлення. Дослідниці зазначають, що нині програми раннього втручання активно функціонують у Києві (Український медичний центр реабілітації дітей з органічними ураженнями ЦНС), Миколаєві (Державний центр ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів),

Львові (НРЦ «Джерело»), Харкові (БФ «Інститут раннього втручання»), Одесі (Інститут імені Я. Корчака), Сумах тощо.

Одним із основних напрямків діяльності цих служб є надання комплексної допомоги сім'ї у: розумінні батьками потреб дитини, виробленні адекватних методів взаємодії, спрямованих на покращення навичок комунікації з дитиною та її соціалізації; створенні стимулюючого та розвиваючого середовища; організації консультацій дитини з різними фахівцями; наданні інформації про законодавчі акти, що захищають права дитини та її батьків, про соціальні гарантії та про державні і громадські організації, які надають послуги дітям з вадами розвитку та їх батькам.

Інша програма, про функціонування якої зазначає О.Романчук, є програма «Батьки для батьків». Ця програма включає декілька чинників, які визначають її особливість: 1) допомога здійснюється

Таблиця 8.1

Психодинамічна модель поведінки сім'ї у процесі
консультавання

Фаза	Стан	Прояви	Корекційні тактики
I	Шок	Розгубленість, емоційна дезінтеграція, страх, стан ступору, різке падіння самооцінки, звинувачення себе	Емпатія та емпатійна підтримка, тактики послаблення почуття провини, призупинка консультавання до мінімальної адаптації і проведення інтенсивної психотерапії, медикаментозної корекції
II	Негативізм, заперечення	Заперечення поставленого діагнозу, аж до відмови обстежувати дитину, пошук причин та «винуватців», недовіра до спеціалістів, аж до агресивних проявів щодо них, формування «сімейних міфів», «ходіння по колу лікарів»	Вислуховування лікарів, обговорення з виходом на катарсис. Тактики послаблення провини та сорому, вибудовування адекватних захисних механізмів, обережне інформування батьків в рамках застосовуваних тактик гештальт-терапії,

			використання авторитету з метою зняття «синдрому ходіння по колу лікарів»
III	Депресивний стан, синдром «хронічного смутку»	Емоційне відсторонення, хронічна фрустрація, дратівливість, агресивність, втрата теплоти щодо близьких, інтересу до роботи, замкнення в колі сім'ї, розпад сім'ї	Послаблення почуття провини і сорому, розвиток робочої співпраці, акцентування позитивного, нормалізація. Інформування про можливості дитини, про медичні, педагогічні і соціальні аспекти можливої допомоги, включення сім'ї у систему суспільної допомоги
IV	Рековалесценція а) адаптаційний період б) період орієнтації, вихід з кризи	Початок соціально-психологічної адаптації, звернення до спеціалістів, встановлення адекватних емоційних контактів. Батьки починають задавати запитання: «Що можна зробити?», «Хто може допомогти і навчити?». Активний пошук допомоги та ін формації, збільшення соціальних контактів, планування майбутнього, навчання роботи з дитиною.	Вироблення спільного рішення на базі повного інформування сім'ї. Методика «візуалізації майбутнього». Включення батьків у процес корекційної роботи в якості фасилітаторів. Використання методів гештальт-терапії для прийняття відповідальності за себе і свої рішення. Оптимізація внутрішньо сімейних стосунків, планування майбутнього сім'ї.

батьками батькам, тобто це допомога тих, хто пережив те ж саме; 2) соціальна підтримка – джерело емоційної стабільності: між батьками формується спільнота, яка є місцем радості, місцем спільного святкування; 3) батьки один для одного є джерелом важливої інформації, допомоги, підтримки.

Виділяються декілька форм реабілітації:

- Батьківський клуб – регулярне місце зустрічі та спілкування батьків.

- Батьківські групи – на відміну від клубу, склад групи закритий. Батьки зустрічаються постійно щотижня 10 – 20 тижнів. Закритість групи дозволяє встановити психологічну безпеку членам групи, яка сприяє більшій відкритості, ширості.

- «Пілотна форма» полягає в індивідуальній підтримці «молодої» сім'ї «досвідченою». Особливо необхідна на перших етапах переживання факту народження (інвалідизації) дитини, коли у батьків, які щойно дізнались про ваду дитини, відсутня ідентифікація себе з групою батьків дітей-інвалідів і всі попередні форми допомоги неприйнятні.

Основними завданнями психологічного супроводу є емоційна підтримка сім'ї, адаптації до реального обмеження, допомога у побудові стосунків з соціальним середовищем, зміцненні соціальних ресурсів сім'ї, надання інформації та допомоги у забезпеченні потрібної допомоги при прийнятті обмеження, примиренні. Лише при прийнятті та примиренні з порушенням дитини у батьків є можливість навчитись взаємодіяти в межах її можливостей, тобто прийняти дитину з обмеженнями як людину з прихованими можливостями.

9.7. Консультування прийомних сімей

Грунтовні дослідження психологічних проблем у прийомних сім'ях були проведені Г.М.Бевз, Р.Картером, О.О.Романовською та ін. Дослідники відзначають, що кількість сімей, у яких проживають некровні діти, з кожним роком зростає. Зрозуміло, що складності у взаєминах з нерідними дітьми постають з особливою гостротою та потребують допомоги фахівців-психологів [4; 34].

До прийомних сімей відносять сім'ї з представниками різних форм замісного догляду за дітьми, серед яких: усиновителі, прийомні батьки, батьки-вихователі, опікуни та піклувальники. Г.М.Бевз визначає соціально-правові, матеріальні та психологічні статусні відмінності названих форм замісних сімей. До соціально-правових відносять форми та міри надання повноважень дорослим щодо представлення інтересів дитини; до матеріальних – призначення різних форм матеріального утримання дітей. До психологічних

параметрів відносять зміну структури сімейної системи; рівня та інтенсивності внесків сім'ї, пов'язаних із станом здоров'я дитини, її віком та поведінкою; здатності сім'ї до відкритої комунікації згідно завдань захисту дитини.

Наскрізною характеристикою усіх названих видів замісних сімей є виконання громадянами функцій догляду за дитиною (замість біологічних батьків). Згідно з функціональним підходом, таке виконання передбачає певну рольову взаємодію усіх членів сім'ї, як малої групи та як соціального інституту. Потреба у психологічній допомозі для таких сімей активізується у ситуаціях [4]:

- ускладнення стосунків із вихованцями;
- переживання дитиною вікової кризи;
- вирішення питань щодо взаємин у батьківсько-дитячій і дитячій підсистемах;
- виникнення власне сімейних труднощів (матеріальних, пов'язаних із власним здоров'ям, зміною соціального статусу через досягнення пенсійного віку), що загалом обмежує можливості дорослих піклуватися про дітей.

Різний юридичний статус замісних батьків чинить свій специфічний вплив на перебіг життєдіяльності сім'ї. У ситуації прийомного батьківства, де факт прийняття в сім'ю некровної дитини розгортається відкрито, громада включається в даний процес, створюючи соціальний фон життєдіяльності прийомної сім'ї.

У ситуації опіки родичів процес набуття батьківської неспроможності відбувається теж на очах громади, формуючи упередження щодо здатності членів розширеної родини належним чином турбуватися про дитину.

У ситуаціях, де багато зусиль спрямовується на збереження таємниці усиновлення від дитини, родина, як правило, перебуває в стані постійного напруження. Травмуючим для дитини може бути як приховування інформації про її походження, так і неочікуване її розкриття.

Психолог-консультант, який працює з названими категоріями сімей, має враховувати ознаки двох груп чинників: об'єктивних, які пов'язані з соціальною підтримкою та її ствердженням в нормативно-правових документах та об'єктивних, які стосуються як ставлення громади та представників державних органів, так і ставлення замісних батьків до свого вибору [4].

Передусім, психолог-консультант, який працює у сфері замісної опіки, має знати ситуацію розвитку в державі сімейних форм замісної опіки та її можливий вплив на функціонування конкретної сім'ї, що передбачає: уточнення рівня усвідомлення членами сім'ї прийнятих на себе зобов'язань; компетентність з питань захисту прав дітей; знання критеріїв здорового функціонування сімей у ситуаціях підвищених емоційних навантажень; знання вимог до сімей замісної опіки різного виду [4].

Крім того, психологу-консультанту слід враховувати, що ситуація замісної опіки завжди несе у собі стресогенні чинники, що можуть ініціювати включення механізмів психологічного захисту, і тим самим призвести до викривленого виконання батьками функції замісної опіки над дітьми. Допомога у їх виявленні сприятиме успішності замісного батьківства.

Важливим у консультативній роботі є й урахування соціально-психологічних характеристик замісних сімей, які певною мірою можуть впливати на успішність наданої допомоги. Особливу увагу тут слід приділити розкриттю причин усиновлення дитини, мотивів батьків, які можуть носити усвідомлений і неусвідомлений характер.

Наукові дослідження свідчать, що запорукою адекватних виховних впливів на дитину, її розвиток та соціалізацію є здоровий сімейний клімат у прийомних сім'ях, підтримка якого може бути реалізована за допомогою певних напрямів відновлення життєвого потенціалу прийомних сімей [4].

Питання для самоконтролю

1. Визначте мету та завдання консультативної психології.
2. В чому полягають особливості сімейного консультування?
3. Назвіть принципи і правила сімейного консультування.
4. Охарактеризуйте основні стадії сімейного консультування.
5. Дайте характеристику теоретичним моделям сімейного консультування.
6. Назвіть основні проблеми, з якими звертаються батьки у психологічну консультацію.
7. Визначте шляхи консультативної допомоги сім'ї з дітьми дошкільного віку.

8. Охарактеризуйте особливості консультування сім'ї з дитиною молодшого шкільного віку.
9. Назвіть особливості консультування батьків та дітей-підлітків.
10. Визначте специфіку консультування сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей.
11. Опишіть причини виникнення психодинамічної неконгруентності особистості та шляхи її корекції.
12. Назвіть шляхи консультативної допомоги у разі приниження гідності дитини.
13. Опишіть характер допомоги сім'ї у разі суїцидальної поведінки підлітка.
14. Назвіть особливості психологічної допомоги сім'ї з дитиною з обмеженнями.
15. Охарактеризуйте специфіку консультування прийомних сімей.

Література

1. *Алексеева И.А.* Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И.А.Алексеева, И.Г.Новосельский. – М.: Генезис, 2005. – 256 с. – (Неблагополучная семья: преодоление кризиса).
2. *Алешина Ю.Е.* Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1999. — 208 с.
3. *Артамонова Е.И., Екжанова Е.В., Зырянова Е.В.* и др. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. - М.: Издательский центр «Академия», 2002.
4. *Бевз Г.М.* Приемна сім'я: соціально-психологічні виміри. Монографія. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 352 с.
5. *Бетси Кифер.* Как рассказать правду усыновленному или приемному ребенку. Как помочь ребенку осознать свое прошлое / Бетси Кифер и Джейн Скулер. – К.: Феникс, 2009. – 270 с.
6. *Варга А.Я.* Системная семейная психотерапия. – СПб., 2001. – С.35.

7. *Васьківська С.В.* Основи психологічного консультування: навчальний посібник. – К.: Четверта хвиля, 2004. – 256 с.
8. *Герни Б.* Психотерапия супружеско-семейных отношений. – М., 1992.
9. *Глэддинг С.* Психологическое консультирование. – СПб., 2002. – С.371-372.
10. *Грушевський Марко.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
11. *Грюнвальд Б.Б., Макаби Г.В.* Консультирование семьи: Практическое руководство. – М., 2006.
12. *Елизаров А.Н.* Психологическое консультирование семьи. – М., 2005.
13. *Изотова Е.И.* Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика; [учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений] / Е.И.Изотова, Е.В.Никифорова. – М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 288 с.
14. *Карабанова О.А.* Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. – М., 2004.
15. *Котли Патриция.* Новые приемные родители. Первый опыт / Патриция Котли; [перев. с англ. Н.И.Ивановой]. – Новосибирск: ООО «Дата», 2000. – 200 с.
16. *Кочюнас Р.* Психологічне консультування й групова психотерапія. - М.: Академічний Проект: Гаудеамус, 2005. - 464 с.
17. *Кратохвил С.* Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. – М., 1991.
18. *Крыжановская Л.М.* Психология семьи: проблемы психолого-педагогической реабилитации. – М.: Московский психолого-педагогический институт, 2005.
19. *Лісова О.С.* Психологія суїцидальної поведінки: Навчальний посібник. – Чернівці, 2004. – 234 с.
20. *Мамонтів Я.* Право держави і право дитини / Яків Мамонтів // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / [упор.: Л.Д.Березівська та ін.]. – К.: Науковий світ, 2003. – С.253-261.
21. *Мей Р.* Искусство психологического консультирования. – М., 1994.

22. *Меновищikov В.Ю.* Психологическое консультирование: работа с кризисными и проблемными ситуациями. – С.133-135.
23. *Милукова Е.В.* Формирование психологических компонентов родительской любви: Автореф. дис. на соиск. степени канд. психол. наук 19.00.07 / Е.В.Малюкова; Урал. гос. ун-т им. А.М.Горького. – Екатеринбург: Из-во Курган. гос. ун-та, 2005. – 27 с.
24. *Навайтис Г.* Семья в психологической консультации. – М.: Воронеж, 1999. – С.12-14.
25. *Николз М., Ричард Ш.* Семейная терапия. Концепции и методы / Николз М., Ричард Ш. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 960 с.
26. *Ослон В.Н.* Ребенок в приемной семье: проблемы воспитания; [пособие для приемных родителей и патронатных воспитателей] / В.Н.Ослон. – Пермь: ПОИПКРО, 2004. – 50 с.
27. *Петрановская Л.* В класс пришел приемный ребенок / Л.Петрановская. – М.: Студио-Диалог, 2009. – 171 с.
28. *Помиткіна Л.В.* Психодинамічна неконгруентність особистості: діагностика, корекція та консультування: Монографія. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2007. – 180 с.
29. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования* / под ред. Е.Г.Силаевой. – М., 2005.
30. *Рибалка В.В.* Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
31. *Ричард Картер.* Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вивчення інституційної та сімейної форм опіки над дітьми у Центральній і Східній Європі й у країнах колишнього Радянського Союзу. – К.: Вид «Логос», 2005. – 88 с.
32. *Роджерс К.Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека.- М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
33. *Розанов В.А., Моховиков А.Н., Стилиха Р.* Предупреждение самоубийств у молодежи: Семейное руководство. – Одесса: Общественная организация «Экологическое здоровье человека». – 2003. – 16 с.
34. *Романовська О.О.* Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с.

35. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: Теория и практика. – СПб., 2000.
36. *Руководство практического психолога: Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте* / Под ред. И. В. Дубровиной. – М., 1995.
37. Сапогова Е.Е. Консультативная психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.Е.Сапогова. – М.: Изд-й центр «Академия», 2008. – 352 с.
38. Сапогова Е.Е. Семейный нарратив как прецедентный текст для ребенка // Социокультурная герменевтика: проблемы и перспективы / под ред. Е.И.Яцуты. – Кемерово, 2002. – С.97-101.
39. Скиннер Р., Книз Д. Семья и как в ней уцелеть. – М., 1995.
40. Смирнова Е.Г. Исследование психологических особенностей родительства в молодой семье по фактору осознанности [Текст] / Е.Г.Смирнова // Сборник научных трудов аспирантов и соискателей Курганского государственного университета. Вып. 8. – Курган, 2006. – С.63-64.
41. Стафійчук В.І. Рекреалогія: [навчальний посібник] / В.І.Стафійчук. – К.: Альтерпрес, 2006. – 264 с.
42. *Теория семейных систем Мюррея Боуэна. Основные понятия, методы и клиническая практика* / под ред. К.Бейкер, А.Я.Варги. – М., 2005.
43. Цимбалюк І.М. Психологічне консультування та корекція: Навч. посібник. – Рівне: ЦНТІ, 2001. – 65 с.
44. Шнейдер Л.Б. Основы консультирования в психологии: Учеб. пособие. – Изд-во Москов. психолого-социального ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2005. – 352 с.
45. Шульга Т.И. Работа с неблагополучной семьей: [учеб. пособие] / Т.И.Шульга. – М.: Дрофа, 2007. – 254 с.
46. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб., 2000.
47. Эллис А., Драйден У. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии. – СПб., 2002.
48. Levinger G., Moles O.C. Divorce and separation. N.Y., 1979.

ЗАКРІПЛЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ПО МОДУЛЮ ІІ.
Психологія батьківсько-дитячих взаємин. Основи сімейного консультування

1. Перерахуйте основні психолого-педагогічні моделі батьківсько-дитячих стосунків й назвіть їх представників.
2. Дайте визначення поняттю батьківська позиція.
3. Перерахуйте ключові поняття психоаналітичної моделі дитячо-батьківських взаємин.
4. Назвіть варіанти батьківських позицій за А.Варгою.
5. Дайте визначення поняттю «батьківські установки».
6. Перерахуйте ключові поняття біхевіористичної моделі дитячо-батьківських взаємин.
7. Перерахуйте найбільш типові ролі дитини у дисгармонійній сім'ї за А.Співаковською.
8. Дайте визначення поняттю «батьківське ставлення».
9. Перерахуйте ключові поняття гуманістичної моделі дитячо-батьківських взаємин.
10. Назвіть особистісні фактори батьків, які впливають на розвиток дитини.
11. Дайте визначення поняттю «симбіоз».
12. Охарактеризуйте основні методи виховання психоаналітичної моделі дитячо-батьківських взаємин.
13. Назвіть варіанти батьківської позиції за О.Макаренком.
14. Дайте визначення поняття «стиль виховання».
15. Охарактеризуйте основні методи виховання гуманістичної моделі дитячо-батьківських взаємин.
16. Назвіть варіанти батьківської позиції за Н.Дружиніним та опишіть їх.
17. Дайте визначення поняттю «консультативна психологія».
18. Опишіть модель професійної консультативної допомоги.
19. Назвіть патологічні типи батьківської любові за А.Співаковською.
20. Дайте визначення поняттю «сімейний міф».
21. Наведіть приклади поширених сімейних міфів.
22. Перерахуйте фази в реакції батьків на народження дитини з вадами розвитку й опишіть їх.
23. Дайте визначення поняттю «сімейна легенда».

24. Охарактеризуйте особистісні зміни матерів дітей з важкими обмеженими можливостями.
25. Опишіть основні етапи переживання батьками звістки про захворювання дитини.
26. Опишіть проблеми, з якими стикається сім'я дитини з обмеженнями.
27. Які особистісні особливості матерів дітей з обмеженими можливостями ви можете назвати?
28. Охарактеризуйте специфічні функції родини дитини з обмеженнями.
29. Які переважаючі типи виховання характерні для сім'ї дитини-інваліда?
30. Які види психологічної допомоги можна запропонувати сім'ї дитини з обмеженнями?
31. Опишіть сучасний стан розвитку вітчизняної психологічної допомоги та підтримки батькам дитини з обмеженнями.
32. В чому полягають особливості сімейного консультування?
33. Охарактеризуйте основні стадії сімейного консультування.
34. Дайте характеристику теоретичним моделям сімейного консультування.
35. Охарактеризуйте основні проблеми, з якими звертаються батьки у психологічну консультацію.
36. Назвіть особливості консультативної допомоги сім'ї з дітьми дошкільного віку.
37. Охарактеризуйте особливості консультування сім'ї з дитиною молодшого шкільного віку.
38. Специфіка консультування батьків та дітей-підлітків.
39. Визначте специфіку консультування сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей.
40. Опишіть причини виникнення психодинамічної неконгруентності особистості та шляхи її корекції.
41. Охарактеризуйте шляхи консультативної допомоги у разі пониження гідності дитини.
42. Напишіть план допомоги сім'ї у разі суїцидальної поведінки підлітка.
43. Охарактеризуйте особливості психологічної допомоги сім'ї з дитиною з обмеженнями.
44. Визначте специфіку консультування прийомних сімей.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ ДО ДИСЦИПЛІНИ „ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї”

ЗАНЯТТЯ 1

**Тема: Становлення психології сімейних відносин.
Еволюція сімейно-шлюбних відносин в історії розвитку
суспільства**

Мета: Систематизувати уявлення про психологію сімейних відносин; ознайомитися з теоретико-методологічними позиціями сімейної психології, провести історичний екскурс та порівняльний аналіз різних типів сімейно-шлюбних відносин.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «еволюція сім'ї та шлюбу».

1. Проаналізувати соціальні причини виникнення і переходу однієї форми сімейно-шлюбних відносин до іншої. Схематично представити еволюцію сім'ї в історії розвитку суспільства.

2. Схематизувати типи відношення до дітей у сім'ях від прадавності до наших днів.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Психологія сім'ї вивчає ... .

2. Великий внесок у вивчення динаміки сімейних відносин в історії розвитку суспільства зробили ... .

3. Психологія сім'ї тісно пов'язана з такими науками ... .

4. Вивчення психології сім'ї необхідне студентам-психологам для ... .

5. До методів психології сім'ї належать ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: проміскуїтет, груповий шлюб, комунальний шлюб, матріархат, патріархат,

моногамія, полігамія, ендогамія, екзогамія, фратрії, табу, інцест, кровнородова сім'я, пуналуальна сім'я, право першої ночі.

Завдання 4. «Подруга в біді».

Мета: Порівняти і проаналізувати особливості устрою православних та мусульманських сімей.

Обговорення проводиться в двох опонентних групах, кожна представляє переваги обраного ними сімейного устрою, та можливі недоліки протилежного.

Інструкція: «Ваша подруга українка хоче вийти заміж за мусульманина. Перша група має відмовити їй, а друга - переконати у вірності вибору. Студентка-орбітр, яка грає роль подруги, в кінці дискусії, обирає переможців».

Завдання 5. «Сучасна сім'я моїми очима».

Інструкція: Написати творчий звіт на тему: «Сучасна сім'я моїми очима». У звіті мають бути розкриті такі теми: специфіка зміни сучасної сім'ї, можливі наслідки цих змін, у чому полягає криза сучасної сім'ї.

Завдання 6. «Я та моя сім'я».

Інструкція: Дайте відповіді на запитання щодо сімейних стосунків:

1. Чи відбулися ви як сім'янин? Яких найбільших помилок припустилися ви у вашому сімейному житті? Чи було їх виправлено? Якщо так, то у який спосіб: а) вашими зусиллями? б) випадковим збігом обставин; в) втручанням інших осіб?

2. У чому ваші сімейні досягнення? Як ви їх оцінюєте? Чи могли б вони бути більшими? За яких умов?

3. Чи потрібен сім'ї одноосібний лідер? Як ви вирішили для себе цю проблему? Чи згодні з цим рішенням інші члени вашої родини?

4. Як ви розумієте свій обов'язок щодо сім'ї? Чи змінюєте ви свої погляди на такий обов'язок залежно від ситуації; чи почуття відповідальності не покидає вас ніколи, навіть у дрібницях?

5. Яким ви уявляєте собі «ідеального мужчину» та «ідеального чоловіка», «ідеальну жінку» та «ідеальну дружину»? У чому збігаються поняття кожної пари і які між ними розбіжності?

6. Що найчастіше стає приводом для сварок у вашій сім'ї: гроші, родичі, політика, виробничі питання, проблеми виховання дітей або суперечки про те, що кому робити вдома чи як провести вільний час? Хто частіше поступається і чому (підкоряється жорсткій позиції іншого члена сім'ї, не хоче ускладнювати стосунки, переконується у своїй неправоті, хоче допомогти іншому самоствердитися та ін.)?

7. Чи існує у вашій сім'ї проблема батьків і дітей? Якщо існує, то як її розв'язуєте: з гострими конфліктами чи спокійно? Які причини зумовлюють саме таке її розв'язання? Що саме ви робите для розв'язання цієї проблеми?

8. Чого більше ви маєте від родини – радощів чи прикросців? А інші члени сім'ї?

9. Чи потрібна спеціальна підготовка до сімейного життя? Хто і як має це робити?

Відповівши на ці запитання, запропонуйте їх іншим членам вашої сім'ї. Поки вони обдумують свої відповіді, спробуйте уявити, як вони можуть відповісти. Порівняйте їхні відповіді зі своїми уявленнями. З яких питань виявились найбільші розбіжності? Як це відбивається на ваших сімейних стосунках? Як можна їх змінити, щоб вони більшою мірою відповідали сподіванням усіх?

Приклади виконання завдань студентами подані у додатку А.

Теми доповідей для обговорення

1. Становлення психології сімейних стосунків. Характеристика етапів розвитку психологічних уявлень про сімейні стосунки.

2. Еволюція сімейно-шлюбних відносин в історії розвитку суспільства. Історичний аналіз трансформації сімейного благоустрою від прадавності до наших днів.

3. Психологічний аналіз та порівняльна характеристика взаємостосунків у православних та мусульманських сім'ях.

4. Історичний аналіз ставлення до дітей у сім'ях від прадавності до наших днів.

5. Специфіка сімейних стосунків в Україні.

Теми для написання рефератів

1. Історія розвитку психології сімейних стосунків.
2. Причини та наслідки еволюції сімейно-шлюбних стосунків.
3. Психологічний аналіз взаємостосунків у традиційній православній сім'ї.
4. Психологічний аналіз взаємостосунків у традиційній мусульманській сім'ї.
5. Відображення сім'ї у вітчизняній (художній) літературі.

ЗАНЯТТЯ 2

Тема: Психологічні умови оптимізації стосунків у дошлюбному періоді, компоненти психологічної готовності до шлюбу

Мета: Вивчити періоди формування подружньої пари, ознайомитися з теоріями вибору шлюбного партнера, створити систему уявлень партнерів про майбутню сім'ю.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «формування майбутньої сім'ї».

1. Проаналізувати та схематично представити психологічні критерії кохання.
2. Перерахувати та проаналізувати фактори «успіху» та «ризик» майбутнього шлюбу.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Дошлюбний та передшлюбний період розрізняються тим, що ... .
2. Закохані повинні володіти схожістю соціальних рис і психологічно доповнювати один-одного, зазначав в своїй теорії ... .
3. Теорія Р. Сентерсора полягає у ... .
4. У вітчизняній психології специфіку дошлюбного періоду досліджували ... .

5. Л.М.Панкова виділяє такі стадії любові: ... .

6. Е.Г. Ейдемільер і В.Юстицкіс провели дослідження ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: комплементарні потреби, атракція, ідеалізація партнера, любов, закоханість, симпатія, часткова любов, пастки любові, готовність до шлюбу, подружня сумісність.

Завдання 4. «Психологічна діагностика вступаючих у шлюб».

Інструкція: Провести тестування не менше трьох молодих пар за допомогою методик діагностики готовності до шлюбу, запропонованих у практикумі. Написати психологічний «діагноз» готовності до шлюбу кожної пари, провести порівняльний аналіз результатів серед пар.

Завдання 5. «Успіх - ризик».

Інструкція: За результатами тестування проведеного у завданні 4 обговорити та систематизувати в групі фактори «ризик» та «успіху» майбутнього шлюбу.

Завдання 6. «Цивільний шлюб».

Мета: проаналізувати переваги та недоліки цивільного та традиційного шлюбу.

Обговорення проводиться в двох опонентних групах, кожна представляє переваги обраного ними сімейного устрою та можливі недоліки протилежного.

Інструкція: Ви представники соціальної ради у справах сім'ї. Кабінет міністрів видає постанову про ліквідацію шлюбу. Ви маєте ухвалити рішення, але думки розділилися, перша група впевнена в необхідності традиційного шлюбу, друга – вважає, що можна обійтися цивільним шлюбом. Від вашого рішення залежить доля суспільства.

Завдання 7. Практична вправа «Замовлення коханого».

Інструкція: Уявіть, що ви можете зробити замовлення, що до вашого коханого, яким він повинен бути, яка повинна бути його любов – залежить від вас і ваші бажання будуть обов'язково виконані. Отже, ви отримаєте бланк на замовлення коханого, заповніть його

будь-ласка. Цей бланк дозволить визначити свої приховані мотиви вибору коханого.

У кінці вправи слід проаналізувати мотиви, якими людина керується у виборі супутника життя. Відповісти на запитання: чи дійсно я люблю совою кохану людину? Чи готовий я до самопожертви заради кохання? Чи керуюся я власним егоїзмом? Що я можу з цим зробити? Які почуття в мене викликала дана методика?

Завдання 8. Опитувальник «Сімейний договір».

Для попередження багатьох сімейних конфліктів, недомовок та непорозуміння М.Козлов у книзі «Як ставитися до себе та інших людей» запропонував обговорити проблемні моменти подружнього життя заздалегідь, до офіційного оформлення шлюбу. Опитувальник «Сімейний договір» (див. додаток Б) дозволить молодій парі спокійно поговорити на теми, пов'язані з різними сторонами подружнього життя: «домашні» звички, цінності, гроші, господарство, друзі родина, сімейні обов'язки, діти та їх виховання і багато іншого.

Інструкція: для виконання цього завдання студентам необхідно розподілитися на пари і уявити себе парою молодих людей, які готові взяти шлюб. Для перевірки своєї готовності закохані прийшли до психолога, який запропонував їм дати відверті відповіді на запитання опитувальника «Сімейний договір», а після завершення роботи обговорити усі питання разом.

Теми доповідей для обговорення

1. Характеристика розвитку стосунків у передшлюбній парі.
2. Передшлюбні фактори «успіху» і «ризиків».
3. Психологічні критерії кохання.
4. Характеристика понять любов, закоханість, часткова любов.
5. Компоненти психологічної готовності молодих людей до шлюбу.
6. Психологічні умови оптимізації взаємостосунків у дошлюбному періоді
7. Соціально-психологічна діагностика вступаючих до шлюбу.

Теми для написання рефератів

1. Вплив самооцінки й рівня досягань на еталонний образ супутника життя.

2. Основні причини ідеалізації партнера.
3. Основні компоненти психологічної готовності до шлюбу.
4. Дослідження мотивів вступу до шлюбу у дисфункціональних сім'ях.

ЗАНЯТТЯ 3

Тема: Сім'я як соціальний інститут. Вплив особистісних особливостей на стійкість шлюбу

Мета: Створити системне уявлення про сім'ю як соціальний інститут, дослідити фактори, які впливають на стійкість шлюбу. Вивчити стадії розвитку сім'ї, проаналізувати особливості функціонування на кожній стадії.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «сім'я як соціальний інститут».

1. Схематично представити етапи подружніх стосунків. Проаналізувати можливі перешкоди та труднощі на кожному етапі.
2. Схематично представити сім'ю як соціальний інститут, проаналізувати типи та функції сім'ї.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Сім'я як соціальна група, має наступні параметри: ... .
2. Дослідники Ц.П.Короленко та Т.А.Донских виділяють такі типи деструктивної поведінки, які можуть формуються у сім'ї. До них належать: ... .
3. Неповна сім'я відрізняється від материнської (позашлюбної) тим, що .... .
4. Виділяють наступні види соціально аксіологічної спрямованості сім'ї: ... .
5. Здатність сім'ї до узгоджених дій обумовлюється ... .
6. До основних принципів роботи з сім'єю соціально-психологічних служб належать: ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: сім'я, шлюб, нуклеарна сім'я, мала сім'я, «пусте гніздо», сімейна дієздатність, сімейна активність, психологічне здоров'я сім'ї, мікроклімат сім'ї, дисфункціональна сім'я.

Завдання 4. «Стійкість шлюбу».

Інструкція: групова дискусія проводиться в чотирьох групах: перша з яких представляє молодий шлюб, друга - шлюб середнього віку, третя - шлюб зрілого віку, четверта - шлюб літнього віку. Після короткої дискусії кожна група проводить презентацію особливостей функціонування сім'ї у даний період, розкриває можливі проблеми, з якими стикається подружжя, надає характеристику рис особистості, які впливають на стійкість шлюбу у даному періоді.

Завдання 5. «Моя сім'я».

Інструкція: Аналізуючи фактори та умови сімейного благополуччя, представити у графічному вигляді соціально-психологічну структуру та мікроклімат власної сім'ї. Зробити висновки, яким чином можна покращити життя власної сім'ї.

Завдання 6. «Корисні поради».

Інструкція: Корисні поради відомого американського психотерапевта В.Сатір дозволяють організувати стосунки у сім'ї.

Прочитайте їх уважно та проаналізуйте:

- Які поради не виконувалися у вашій сім'ї?
- Що могло б змінитися якби ваші батьки слідували цим порадам?
- Які поради ви обов'язково будете намагатися застосувати у власній родині?
- З якими порадами ви не погоджуєтесь?
- Чи могли б ви продовжити поданий список порад?

Поради сім'ї

Кожний член сім'ї:

- повинний мати свій життєвий простір;

– повинний пам'ятати про необхідність поважати іншого;

– впливає на оточуючих і сам підпадає під їхній вплив;

– може опинитись у центрі впливу інших членів сім'ї.

Доцільно не ухилятися від цього впливу, а навчитися керувати ним;

– виконує кілька ролей у сім'ї (жінка, мати, бабуся і тощо).

Пам'ятайте про «шість смертних гріхів», що можуть звести радість спільного життя нанівець:

– коли ви чекаєте від свого партнера (жінки або чоловіка) забагато щастя, роблячи його відповідальним за власне щастя;

– неправильно ставитесь до сексуальності подружжя;

– заздрите успіхам партнера;

– несерйозно ставитесь до його турбот, проблем;

– забудькуватістю та зневажливим ставленням даєте зрозуміти партнеру: ти вже небагато для мене важиш;

– даєте зрозуміти партнеру: ти більше мене не приваблюєш.

Завдання 7. «Сімейний» тест.

Інструкція: студентам пропонується виявити у собі сформованість окремих якостей, які відповідають змістові ролей «Чоловік», «Дружина», «Батько», «Мати». Необхідно написати список якостей, які повинні бути у кожній даній ролі. Це дозволить проаналізувати готовність до прийняття даних ролей.

Теми доповідей для обговорення

1. Характеристика сім'ї як соціального інституту.

2. Типи та функції сім'ї.

3. Сім'я як мала соціальна група з точки зору системного підходу.

4. Мікроклімат сім'ї.

5. Роль сім'ї в процесі соціалізації особистості.

6. Сучасні моделі організації шлюбу. Основні проблеми сучасної сім'ї.

7. Етапи подружніх та сімейних відносин.

Теми для написання рефератів

1. Людина і сім'я в інформаційному суспільстві: соціально-психологічні проблеми та шляхи їх вирішення.
2. Роль національних традицій у сімейних стосунках.
3. Сучасні моделі організації шлюбу та сім'ї.
4. Криза сучасної сім'ї: основні чинники.
5. Мотиви вступу до шлюбу в дисфункціональних сім'ях.

ЗАНЯТТЯ 4

Тема: Фактори та умови сімейного благополуччя

Мета: Розглянути основні кризові періоди розвитку сім'ї, проаналізувати фактори сімейного благополуччя, оволодіти практичними навичками діагностики сім'ї.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «благополуччя сім'ї».

1. Проаналізувати та схематично представити фактори та умови сімейного благополуччя.
2. Схематично представити кризові періоди розвитку подружніх стосунків.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Гармонію сімейно-шлюбних стосунків, з точки зору особистісних особливостей визначають декілька елементів ... .
2. Ю.Є.Альошина, розглядаючи особливості сімейних ролей, класифікує їх ... .
3. Подружня сумісність включає в себе ... .
4. Конструктивне сімейне спілкування полягає в ... .
5. Сімейні ролі протягом подружнього життя змінюються таким чином... .

6. Психологічна сумісність партнерів включає... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: психологічна сумісність, психологічна несумісність, компліментарний шлюб, сімейна роль, конструктивне сімейне спілкування, кризовий період.

Завдання 4. «Психологічна діагностика взаємовідносин у шлюбі».

Інструкція: Провести тестування не менше трьох шлюбних пар за допомогою методик запропонованих у практикумі. Написати психологічний «діагноз» взаємовідносин у шлюбі кожної пари, провести порівняльний аналіз результатів серед пар.

Завдання 5. «Щасливі сім'ї».

Інструкція: Розробити, провести та проаналізувати опитування на тему «Чи існують щасливі сім'ї?». Студенти самостійно розробляють питання опитування.

Наприклад: «Чи існують щасливі сім'ї?»

«Чи вважаєте Ви свою сім'ю щасливою?»

«Щоб Ви зробили заради сімейного благополуччя?»

«Які необхідні умови для сімейного благополуччя?» тощо.

Необхідно порівняти відповіді двох вибірок, одружених і неодружених людей. Мінімальна кількість опитаних - 10 чоловік.

Студенти мають зробити висновок: яким чином змінюються погляди на сімейне благополуччя, щастя із вступом до шлюбу.

Завдання 6. «Серед рідних».

Інструкція: На новий рік за святковим столом найчастіше зустрічаються усі покоління. Створюється особлива атмосфера, згадуються давні події. Загальна гармонія? У принципі – так. Однак у багатьох сім'ях навіть під час таких святкових вечорів спалахують конфлікти. Пом'якшити їх, а то й зовсім уникнути – вельми нелегке мистецтво. Викладач надає студентам типові історії сім'ї, яка зібралась разом зустрічати свято. Підбір ситуацій покаже вам, у якій мірі ви залежите від своїх батьків, наскільки підпадаєте під тиск їх авторитету.

Завдання 7. «Сімейний клімат».

Інструкція: Ознайомтесь з уривком тексту з книги «Психологія менеджменту» В.С.Лозниці, у якому описується сприятливий психологічний клімат у робочому колективі. Необхідно проаналізувати, чи можливо ці принципи використати для створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї? Які моменти можуть бути використані для менеджменту в сім'ї, а які ні?

Уривок тексту:

«Позитивний (сприятливий) психологічний клімат сприяє формуванню почуття задоволення у членів колективу від участі у спільній діяльності; почуття незадоволення супроводжується, як правило, зростанням у більшості членів колективу кількості референтних (привабливих) груп, що може призвести до дезінтеграції колективу.

Психологічний клімат справляє великий вплив на життя та діяльність групи (колективу). Однією з важливих функцій керівника є створення комфортного, здорового психологічного клімату в колективі.

Головні ознаки сприятливого соціально-психологічного клімату:

- довіра і висока вимогливість членів групи один до одного;
- доброзичлива і ділова критика;
- вільне висловлювання власної думки під час обговорення питань, які стосуються усього колективу;
- відсутність тиску керівника і визнання за членами групи права приймати значущі для них рішення;
- достатня інформованість членів колективу про завдання і стан справ під час їх виконання;
- задоволення від належності до колективу;
- високий ступінь емоційного входження і взаємодопомоги в ситуаціях, які викликають стан фрустрації у когось із членів колективу;
- взяття на себе відповідальності за стан справ у групі кожним її членом.

Таким чином, характер соціально-психологічного клімату загалом залежить від рівня групового розвитку.

Оптимальне управління діяльністю і соціально-психологічним кліматом у будь-якому колективі потребує спеціальних знань і вмінь від керівного складу. Як спеціальні заходи застосовують:

– науково обґрунтований добір, навчання та атестацію керівних кадрів;

– комплектування первинних колективів із урахуванням чинника психологічної сумісності;

– застосування соціально-психологічних методів, які сприяють створенню у членів колективу навичок ефективного взаєморозуміння і взаємодії (тренінги, ділові ігри тощо).

Соціально-психологічний клімат залежить від стилю керівництва та багатьох інших чинників».

Теми доповідей для обговорення

1. Фактори та умови сімейного благополуччя.
2. Моделі взаємин подружжя в сім'ї.
3. Рольова структура сім'ї.
4. Класифікація основних ролей у сім'ї за Ю.Є.Альшиною.
5. Феномен подружньої сумісності.
6. Конструктивне сімейне спілкування.
7. Етапи подружніх та сімейних стосунків.
8. Кризові періоди розвитку подружніх стосунків.
9. Типологія проблемних ситуацій у сім'ї.

Теми для написання рефератів

1. Сімейне благополуччя як фактор психічного здоров'я людини.

2. Кризи розвитку шлюбу.
3. Моделі взаємин подружжя в сім'ї.
4. Рольова структура сім'ї.
5. Сімейне спілкування як фактор успіху сім'ї.
6. Динаміка психологічного клімату в сім'ї.

ЗАНЯТТЯ 5

Тема: Особистісна та соціальна ідентичність подружжя в процесі розлучення. Міфи про сім'ю та сімейні ролі

Мета: З'ясувати основні джерела та наслідки сімейних конфліктів. Практично відпрацювати методи уникнення та вирішення сімейних конфліктів. Розглянути основні міфи про сім'ю та сімейні ролі.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «Сімейні конфлікти».

1. Проаналізувати та схематично представити сімейні конфлікти: види, джерела, наслідки.

2. Зобразити типи стратегій поведінки у конфлікті й засоби виходу з нього.

3. Проаналізувати розлучення як соціально-психологічний феномен, схематично представити стадії процесу розлучення за А.Маслоу.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Конфлікти соціально обумовленні і тісно пов'язані з ... .

2. К.Вітек та Г.А.Навайтис виділяють 4 основні стадії протікання конфлікту ... .

3. Можливі два основні шляхи розв'язання конфлікту ... .

4. В.А.Сисенко класифікує конфлікти на основі незадоволених потреб подружжя, поділяє їх на ... .

5. За ступенем небезпечності конфлікти можуть бути ... .

6. Французький соціолог Ф.Пріу описала так звану європейську модель зміни сім'ї, яка полягає в ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: конфліктна сім'я, кризова сім'я, проблемна сім'я, адаптація, міжособистісна адаптація, рольова адаптація, конфлікт, сімейний конфлікт, конфліктна поведінка, ескалація конфлікту, сварка, емоційне напруження, розлучення, мотив розлучення, причина розлучення, емоційне розлучення, юридичне розлучення, психологічне розлучення, економічне розлучення.

Завдання 4. «Сімейні міфи».

Інструкція: Провести дискусію з приводу сімейних міфів. Студенти розподіляються на три групи. Розглядаючи кожен сімейний міф, перша група називає мінуси його існування, друга – можливі позитивні моменти, третя – аналізує та резюмує, чого більше: плюсів чи мінусів. Таким чином розглядається кожен сімейний міф.

Завдання 5. «Діагностика конфліктів у шлюбі».

Інструкція: Провести тестування не менше трьох шлюбних пар, які на вашу думку конфліктують, або колись мали конфлікти, за допомогою методик запропонованих у практикумі. Написати психологічний «діагноз» конфліктних стосунків у шлюбі кожної пари. Розробити та запропонувати кожній парі психологічну модель покращення взаємостосунків.

Завдання 6. «Психологічна допомога дітям у ситуації розлучення батьків».

Інструкція: Відпрацювати в групі основні навички консультування в ситуації розлучення. Студенти об'єднуються в групи від трьох до п'яти чоловік залежно від кількості необхідних ролей для повного представлення ситуації. Обов'язкові ролі: консультант, спостерігач (підмічає помилки, які допустив консультант), клієнт (дитина, подружня пара з дитиною, молоді). Студенти мають продемонструвати ситуацію консультування при розлученні. Ситуації можуть бути вигадані студентами, або можуть бути заздалегідь підготовлені викладачем.

Завдання 7: «Конструктивні та деструктивні родини».

Інструкція: Спробуйте визначити тип вашої родини.

Конструктивна сім'я базується на взаємній приязні, стабільності стосунків, міцних зв'язках між її членами, психологічному комфорті кожного, взаємній інформованості. Це не означає, що в такій родині не буває конфліктів, непорозумінь, цих неминучих супутників тісної міжособистісної взаємодії. Проте вони досить легко розв'язуються, не залишаючи пекучих ран чи неприємних тріщин у сімейному житті, навіть сприяють подальшій стабілізації стосунків і зближенню.

Для деструктивної сім'ї характерним є постійне напруження у стосунках. Конфлікти, що виникають (навіть через дрібниці), провокують неадекватні реакції, поглиблюють взаємну відчуженість. Щоб визначити тип вашої сім'ї опрацюйте тест: «Конструктивні та деструктивні родини» (див. Практикум).

Теми доповідей для обговорення

1. Сімейні конфлікти: види, джерела, наслідки.
2. Психологічна допомога сім'ї у конфліктних ситуаціях.
3. Стратегії поведінки у конфлікті й засоби виходу з нього.
4. Розлучення як соціально-психологічний феномен.
5. Особистісна й соціальна ідентичність подружжя в процесі розлучення.
6. Психологічні особливості переживання дитиною розлучення батьків.

Теми для написання рефератів

1. Міфи про сім'ю та сімейні ролі.
2. Психологічний аналіз проблемних ситуацій, які передують розлученню подружжя.
3. Розлучення як соціально-психологічний феномен.
4. Особливості протікання розлучення в різних соціальних групах.
5. Психологічна допомога подружжю під час розлучення.
6. Психологічна підтримка дитини в ситуації розлучення батьків.

ЗАНЯТТЯ 6

Тема: Психологічні моделі батьківсько-дитячих взаємин: типи та нові тенденції

Мета: Систематизувати уявлення про психологічні особливості батьківсько-дитячих відносин; розглянути роль сім'ї у соціалізації особистості, охарактеризувати основні конфлікти дітей з батьками.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «Батьківсько-дитячі стосунки».

1. Проаналізувати та схематично представити: моделі сімейного виховання.
2. Проаналізувати та схематично представити зміст та функції конфліктів батьків з підлітками.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Принципова різниця між психоаналітичною, біхевіористичною та гуманістичною моделями підходів до сімейного виховання полягає в ... .
2. Взаємостосунки батьків і дітей трансформувалися протягом історії, розрізняють шість типів ставлення до дітей ... .
3. Порушення сімейного середовища характеризуюся ... .
4. Небажана вагітність має специфічні риси ... .
5. Визначення «достатньо гарні батьки» належить ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: пубертат, референтна група, соціалізація, груповий тиск, комплекс Едіпа, комплекс Електри, соціальне научіння, ідентифікація, десенсебілізація, соціальний інтерес, зона найближчого розвитку, сімейна атмосфера, сензитивний період.

Завдання 4. «Психологічна діагностика дитячо-батьківських взаємовідносин».

Інструкція: проведіть тестування не менше трьох шлюбних пар, які мають дитину, за допомогою методик запропонованих у практикумі. Напишіть психологічний «діагноз» відносин батьків і дитини кожної сім'ї, проведіть порівняльний аналіз результатів.

Завдання 5. Чи справляєтесь ви з таким складним і відповідальним завданням, як формування нової особистості?

Інструкція: опрацюйте відповідний опитувальник, поданий у практикумі. Уявіть себе у ролі батьків, свої відповіді порівняйте з іншими студентами, проаналізуйте їх.

Формування нової особистості, тобто виховання дитини, досить важкий і відповідальний крок в розвитку батьківства, кожної людини. Чи зможете ви впоратися з цим важким завданням допоможе виявити тест «Чи справляєтеся ви з таким складним і відповідальним завданням, як формування нової особистості?» (див. практикум).

Теми доповідей для обговорення

1. Типології батьківського відношення до дитини.
2. Сучасне батьківство: типи й нові тенденції.
3. Зміни структури й функцій сім'ї в зв'язку з народженням дитини.
4. Психологічні особливості протікання бажаної й небажаної вагітності.
5. Роль сім'ї в процесі соціалізації особистості.

Теми для написання рефератів

1. Психологічні особливості батьківського відношення до єдиної дитини.
2. Психологічні особливості багатодітної сім'ї.
3. Психологічні методи та прийоми виховного впливу.
4. Батьківська позиція при вихованні дитини.

ЗАНЯТТЯ 7

Тема: Психологічні особливості батьківського ставлення до дитини

Мета: Систематизувати уявлення про психологічні особливості батьківсько-дитячих взаємин; розглянути роль сім'ї у соціалізації особистості. Охарактеризувати основні конфлікти підлітків з батьками. Здобути теоретичні знання з приводу ролі прабатьків в соціалізації та особистісному розвитку особистості.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «Стили батьківського виховання і сценарій життя дитини»

1. Проаналізувати та схематично представити стилі батьківського виховання як детермінант можливих майбутніх сценаріїв життя дитини.

2. Проаналізувати та схематично представити: залежність психічного розвитку дитини від її позиції у сім'ї та від порядку народження.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення:

1. А.С.Співаковська виділяє три спектра сосунків, які характеризують любов батьків до своєї дитини ... .

2. Основні прабатьківські ролі полягають у ... .

3. Позитивна модель поведінки батьків – це ... .

4. У структурі батьківського відношення виділяють наступні компоненти ... .

5. У дисгармонійних сім'ях виділяють наступні ролі дітей ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: гіпоопіка, гіперопіка, адиктивна поведінка, батьківська позиція, батьківська установка, батьківське ставлення, батьківське почуття, бондінг, прабатьки.

Завдання 4. «Генограма».

Інструкція: Побудуйте генограму власної сім'ї до третього покоління (до ваших бабусь та дідусів).

Проаналізуйте характер стосунків між тими або іншими членами роду: близькі, конфліктні, суперечливі (позначаються лініями різних видів).

Дослідіть стосунки усередині сім'ї, відмітивши на схемі розподіл ролей у сім'ї з покоління в покоління (хто глава сім'ї, хто здобувач коштів для існування, хто розпоряджається бюджетом, хто утриманець), особливості темпераментів членів роду, або фобії, схильність до депресій, способи спілкування, взаємні симпатії або антипатії. Ви обов'язково виявите цікаві закономірності.

Завдання 5. «Шкільні успіхи дітей».

Інструкція: Збоку батьків у відносинах із своїми дітьми необхідно зменшувати хворобливість їх переживань з приводу невдач, допомагати їм емоційно переборювати ситуації, які пов'язані зі шкільними оцінками. Похвала їм необхідна, але треба вказати на помилки, недоліки, неточності. В.Ф.Калашин запропонував 12 правил як слід відноситися до шкільних успіхів дитини.

Проаналізуйте ці правила, відповідаючи на наступні запитання:

– Як ставилися до ваших шкільних успіхів в сім'ї?

– Чи хотіли б ви змінити це ставлення керуючись правилами?

– Як слід ставитись до шкільної оцінки в сім'ї?

– Як зробити так, щоб ваше ставлення позитивно впливало на вашу дитину, а не ще більше її пригнічувало?

– Чи будете ви застосовувати ці правила у вихованні вашої дитини?

Правило 1: заспокойтесь.

Сконцентруйте свою увагу на диханні: один, два, ...десять... Відчуйте спокій, рівновагу. Згадайте про свої колишні «успіхи». «Постійте а черевиках» своєї рідненької дитини. А ось тепер можна починати розмову, а може... тільки послухати дитину, співчуваючи її бідам, а може... допомогти розібратись у складній теоремі, а може... Пам'ятайте, що спілкуватися в люті, роздратуванні – все одно, що включити в автомобілі «газ» і натиснути на гальма.

Правило 2: не поспішайте.

Старий, вічний педагогічний гріх. Ми очікуємо від дитини все і зараз. Ми вимагаємо негайних успіхів, іноді не отримуємо їх, але при цьому не уявляємо, як нашкодили. Нам потрібно, щоб дитина вчилася сьогодні добре, ми примушуємо її – вона вчиться, але стає зубрилкою і ненавидить учіння, школу, а може й ... вас.

Правило 3: безумовна любов.

Ви любите свою дитину, незважаючи на її успіхи у школі. Вона відчуває вашу любов і це допомагає їй бути впевненою в собі і подолати невдачі. А як же і ставитися до невдач?.. Вона вас засмучує і... все.

Правило 4: не бийте лежачого.

Двійка, а для когось і четвірка – достатнє покарання, тому недоцільно двічі карати за одні і ті ж помилки. Дитина очікує від батьків не докорів, а спокійної допомоги.

Правило 5: недоліки по одному.

Щоб позбавити дитину недоліків, намагайтеся вибрати один – той, якого ви хочете позбавитися найбільше, і говоріть тільки про нього.

Правило 6: вибирайте найголовніше.

Порадьтеся із дитиною, почніть з ліквідації тих шкільних труднощів, котрі най значущіші для неї самої. Але якщо вас обох турбує, наприклад, швидкість читання, не вимагайте одночасно і виразності, і переказу.

Правило 7: хваліть – виконавця, критикуйте – виконання.

Дитина схильна будь-яку оцінку сприймати глобально, вважати, що оцінюють всю її особистість. У ваших силах допомогти відокремити оцінку її особистості від оцінки її роботи.

Правило 8: особистісна, власна оцінка.

Оцінка повинна порівнювати сьогоднішні успіхи дитини з її власними вчорашніми, а не тільки з державними нормами оцінювання та неуспіхами сусідського Івана.

Правило 9: не скупіться на похвалу.

Будуючи стосунки з власною дитиною, не орієнтуйтеся тільки на шкільні оцінки. Нема такого двієчника, котрого нема за що похвалити.

Правило 10: підкріплення віри в себе.

Виділіть у морі помилок острів успіху, на якому зможе триматися, укорінюватися дитяча віра в себе і в успіх своїх навчальних зусиль. Оцінювати дитячу працю потрібно досить індивідуально, тактовно. Саме при такій оцінці в дитини нема ні ілюзії повного успіху, ні відчуття повної невдачі.

Правило 11: конкретні цілі.

Ставте перед дитиною найбільш конкретні та реальні цілі, і вона спробує їх досягти. Не спокушайте дитину цілями, яких неможливо досягти.

Правило 12: не рвіть останню нитку.

Досить часто дорослі вимагають, щоб до занять улюбленою справою (хобі) дитина виправила свою успішність у навчанні. У ряді випадків така заборона має стимулюючий характер і справді спонукає дитину до навчання. Та частіше буває так, коли справи з навчанням ще не дуже запущені і до нього ще є інтерес. Якщо ж його вже нема, а в дитини є хобі, галузь живого інтересу, то її треба не забороняти, а

всіляко підтримувати, бо це та ниточка, за яку можна витягнути дитину до активного життя у навчанні.

Для того, щоб усі правила виявились ефективними, необхідно їх об'єднати: дитина повинна бути не об'єктом, а співучасником власної оцінки, її слід навчити самостійно оцінювати свої досягнення. Уміння себе оцінювати є необхідним компонентом уміння вчитися – головного засобу подолання труднощів у навчанні.

Завдання 6. «Бабусі та дідусі».

Інструкція: опануйте тест «Бабусі та дідусі». Цей тест (див. практикум) спрямований на те, щоб правильно побудувати в сім'ї спілкування виконавців ролей «батьки» – «діти» – «онуки».

Ви добре знаєте характер і спосіб життя ваших батьків? Якщо так, то спробуйте уявити, як би вони діяли в кожній конкретній ситуації, що тут пропонуються. Дайте оцінку їх діям, наскільки, на ваш погляд, корисні вони або шкідливі для ваших дітей.

Теми доповідей для обговорення

1. Батьківський стиль і сценарій життя дитини.
2. Конфлікти батьків і підлітків: причини, зміст, функції.
3. Батьківське відношення до прийомної дитини.
4. Залежність психічного розвитку дитини від її позиції у сім'ї.
5. Типології прабатьківської поведінки.

Теми для написання рефератів

1. Виховання у сім'ї дитячої самостійності.
2. Батьківські позиції.
3. Прабатьківство як вікова задача розвитку середньої й пізньої дорослості.
4. Роль бабусі/дідуся в житті людини.
5. Аналіз сучасних досліджень батьківсько дитячих-позицій у сім'ї.

ЗАНЯТТЯ 8

Тема: Особливості подружніх взаємин у сім'ях, які мають дитину-інваліда

Мета: Систематизувати уявлення про психологічні особливості сімей, які мають дитину інваліда. Усвідомити спектр проблем, з якими стикається сім'я у випадках виховання дитини з обмеженими можливостями.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на теми «Особливості сімейних стосунків сім'ї з дитиною з обмеженими можливостями».

1. Побудувати і схематично представити типологію труднощів з яким стикається сім'я в залежності від ступеня та тяжкості інвалідності дитини з обмеженими можливостями.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. У вітчизняній науці в першу чергу розглядались проблеми сімей з дитиною-інвалідом пов'язані з ... .

2. М.Семаго та Р.Майромян виділяють чотири фази в реакції батьків на народження дитини з вадами розвитку ... .

3. Сім'ї з дитиною з обмеженими можливостями традиційно класифікують за критерієм ... .

4. Найбільш загально у літературі виділяється два наступні стилі ставлення батьків до дитини-інваліда ... .

5. Е.Г.Ейдемільер виділяє наступні моделі неправильного виховання дитини з вадами ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: діти з обмеженими можливостями, почуття провини, дистрес, рівні присутності, розумово відсталі, діти з затримкою психічного розвитку, ДЦП, гіпопротекція, потураюча гіперпротекція та гіпопротекція, потураюча мати.

Завдання 4. «Робота психолога з родиною з дитиною інвалідом».

Інструкція: Опрацювати теоретичні та практичні підходи до психологічної підтримки сімей з дитиною інвалідом. Об'єднавшись у групи по троє необхідно запропонувати різні моделі психологічного

супроводу сімей, в залежності від особливостей захворювання у дитини. Кожна група обирає один можливий варіант із списку:

- з порушенням слуху і мови;
- з порушенням зору;
- з порушенням інтелектуального розвитку;
- з порушенням опорно-рухового апарату;
- з комплексними порушеннями психофізичного розвитку;
- із хронічними соматичними захворюваннями;
- із психоневрологічними захворюваннями.

Завдання 5. Діагностика ставлення до хворої дитини.

Інструкція: використовуючи методику «Порушення процесу виховання у сім'ї» проаналізуйте різні типи ставлення до хворої дитини.

Зазвичай ця методика (див. практикум) використовується для діагностики ставлення батьків до нормальних дітей, але вона може бути використана і у випадку наявності в сім'ї дитини з обмеженими можливостями.

Теми доповідей для обговорення

1. Вплив невиліковної хвороби на особистість дитини-інваліда.
2. Особливості подружніх взаємин в сім'ях, що мають дитину-інваліда.
3. Сім'я як психотерапевт для дитини-інваліда.
4. Психологія провин та її роль у протіканні захворювання у дитини.

Теми для написання рефератів

1. Характер сімейного виховання як показник психологічної адаптації матерів дітей з психофізичними порушеннями.
2. Стиль виховання дитини з вадами здоров'я.
3. Психологічна корекція почуття провини батьків по відношенню до хворої дитини.

ЗАНЯТТЯ 9

Тема: Сімейне консультування

Мета: Здобути теоретичні знання та практичні навички сімейного консультування. Засвоїти практичні методи і схеми роботи з подружжям при сімейних конфліктах, у ситуаціях розлучення, переживання сімейної кризи, роботи з сім'ями, які мають дитину інваліда, роботи з неблагополучними сім'ями.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «Сімейне консультування».

1. Проаналізувати та схематично представити особливості різних підходів до сімейного консультування у традиційних психологічних школах.

2. Зобразити типи стратегій сімейного консультування.

3. Розробити схематичну модель консультації сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей.

4. Розробити схематичну класифікацію методів, які використовуються в процесі сімейного консультування.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення:

1. Дослідники Л.Б.Шнейдер та Р.Кочюнас визначають наступні основні принципи і правила сімейного консультування ... .

2. Системний та структурний підходи у роботі з сім'єю відрізняються тим що ... .

3. Зазвичай процес прийняття рішень в ході консультування може складатися із таких етапів ... .

4. До основних стадій консультування сім'ї належать ... .

5. Роль психолога в системі С.Мінухіна розуміється таким чином: ... .

6. Стратегічна сімейна терапія розроблена ... .

7. Стратегії роботи сімейного консультанта можна умовно поділити на три групи... .

8. Ю.Є.Алешина, В.Ю.Меновщиков вважають найбільш типовими подружніми проблемами: ... .

9. До принципів сімейного консультування належать ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: консультативна психологія, сімейне консультування, контакт, від'єднання, ресурс, нарративний підхід, раціонально-емоційна терапія, стратегічний підхід, трансакція, соціальне наочіння, негативне та позитивне підкріплення, теорія сімейних систем, індивідуальний підхід, конгруентна особистість, прийомні батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники.

Завдання 4. «Програма консультативної роботи з сім'єю».

Інструкція: Студентам роздаються заздалегідь продумані типові проблемні ситуації, з якими сім'я може звернутися до психолога.

Наприклад: «На консультацію мати привела доньку підлітка із скаргою на її поведінку: на те що дівчина не хоче вчитися, не уявляє своєї майбутньої професії і взагалі нічого не хоче, лише агресивно реагує коли її не пускають гуляти і взагалі некерована. Поки мати скаржиться на доньку, донька проявляє байдужість до ситуації. Батько займає керівну посаду і рідко буває вдома, тому і не прийшов на консультацію і навряд зможе в майбутньому. Мати ніколи не працювала, адже після закінчення університету одразу вийшла заміж і народила, через надмірну хворобливість дитини і відсутність можливої допомоги з боку батьків подружжя, мати змушена була постійно доглядати за донькою і присвятила їй повністю своє життя».

Студенти мають розробити консультаційну модель роботи з цією уявною сім'єю: виділити суть проблеми побудувати гіпотези можливих причин даних негараздів та розробити модель роботи з даною сім'єю, підібрати методи підтримки, корекції та пошуку ресурсів для сім'ї в цілому і для кожного її члена, окреслити зону найближчого розвитку сім'ї та можливий результат консультування. Після вправи розбираються складні моменти, відпрацьовуються навички сімейного консультування.

Завдання 5. «Методи психологічної роботи з сім'єю».

Інструкція: студенти оволодівають методиками корекції дитячо-батьківських і подружніх стосунків. Після психологічного обстеження студенти складають протокол дослідження, у якому слід проаналізувати типи проблемних ситуацій у родині і спробувати знайти шляхи виходу з них.

1. «Сімейна фотографія». Ця техніка використовується для роботи з будь-якою сім'єю, члени якої можуть вербально спілкуватися. Застосовується для вивчення структури сім'ї, ролей, комунікацій і внутрішньосімейних взаємин. Психологом аналізуються такі специфічні області внутрішньо сімейних взаємин як влада, залежність, близькість, тривожність, чоловічі і жіночі ролі членів сім'ї.

2. «Сімейна скульптура» і «Сімейна хореографія». На основі соціометричних методик можна спостерігати і вивчати такі чинники як індивідуалізація, навички вирішення конфліктів, регуляція близькості-віддаленості тощо. Побудова скульптури вимагає від кожного члена сім'ї узагальнення свого власного сімейного досвіду, осмислення його та інтерпретацію.

3. «Рольова карткова гра» - метод визначення рольової поведінки, яка очікується від членів сім'ї і сприймається іншими членами цієї сім'ї як адекватна. Техніка «рольової карткової гри» є невербальною методикою, що виявляє ті ролі і обов'язки у внутрішньо сімейній взаємодії, які виконує кожен член сім'ї. Методика дозволяє виявити індивідуальні здібності та особливості членів сім'ї, негативні механізми і сімейну динаміку. Для проведення даної методики необхідно: 36 рольових карт (кожна роль друкується на окремій картці), папір, олівці і гумки, що скріпляють колоду карт для кожного учасника. Дана методика дає можливість членам сім'ї в атмосфері позитивної групової роботи взяти на себе нові ролі і відкинути старі. Після проведення гри можливе обговорення, в якому досліджуються уміння сім'ї; негативні механізми, які виявляються; сімейна динаміка.

4. «Сімейний ритуал». Методика відноситься до структурних методик психокорекційної роботи у сімейних відносинах. Використовується для вирішення наступних завдань: створення руху, зміни перспектив, перерозподіл влади, руйнування коаліцій, формування нових альянсів, прояснення меж між підсистемами,

відкриття нових сторін своєї поведінки, нормалізація досвіду відповідно зайнятої певної позиції.

5. «*Соціальний ритуал*» - це система дій, спільно вироблених членами групи, у якій усі види поведінки визначені в строгій послідовності.

6. «*Використання поезії*» як інструмент, що дає можливість подружній парі виразити себе унікальним способом «*Створення аналогічних ситуацій*» - використання метафор, які допомагають клієнтам (сім'ям або окремим членам сім'ї) чіткіше визначити свою проблему для того, щоб її вирішити. Методика застосовується для кращого розуміння клієнтами самих себе, поліпшення взаємостосунків з оточуючими, подолання безперспективного спілкування, припинення боротьби за владу між членами сім'ї, зміни внутрішньосімейних взаємин.

7. «*Екокарта*» - метод опису місця даної сім'ї в розширеній сімейній системі і соціальному співтовариству. Велика увага приділяється тим зовнішнім і внутрішнім ресурсам, які доступні сім'ї.

8. «*Солом'яна башта*». Клієнтам пропонують узяти коробочку із соломкою, клейку стрічку і разом побудувати солом'яну башту. Працюючи, клієнти настільки захоплюються цією творчою роботою, що асоціюють себе із будівником власного сімейного осередку та розвивають відповідальність за кожен сходинку в цій будівлі.

9. «*Сімейний простір*». Ця методика забезпечує можливість вивчення і використання сімейного простору для зміни внутрішньосімейних позицій.

10. «*Подружня конференція*» і «*Сімейна рада*» - зустрічі, які проводяться регулярно з подружньою парою або сім'єю, в рамках яких забезпечуються рівні можливості участі всіх членів сім'ї. Цей метод створений для поліпшення внутрішньосімейних взаємин та підвищення їх ефективності.

11. «*Батьківський семінар*» - зміна відношення людей до власного сімейного життя та завдань виховання. На семінарі удосконалюється сприйняття подружжям один одного, змінюється уявлення про власну дитину, розширюється палітра психолого-педагогічних прийомів впливу на дитину, які потім, вдома, у повсякденному житті, апробуються батьками.

12. «*Чесна боротьба*». Порушення комунікацій між подружжям веде до спотворень і недостачі інформації, що породжує

внутрішньоособистісну і міжособистісну напругу, утруднює задоволення потреб і взаємних очікувань. Такий стан призводить до появи агресивних негативних емоцій, тривале пригнічення яких (заради збереження «сімейного міфу») збільшує монотонні і стереотипні форми взаємодії, які ще більше фруструють членів сім'ї, внаслідок чого члени родини часто використовують невдалі форми зняття напруги у вигляді конфліктів із взаємними образами.

Завдання 6. «Малюнок родини».

Інструкція: студенти заздалегідь пропонують дитині намалювати свою сім'ю. Виконаний дитиною малюнок слід проаналізувати за правилами [2, С.481]. Після завершення роботи слід написати психологічний діагноз родинним стосункам та позиції дитини у родині.

Завдання 7. «Психологічні задачі».

Інструкція: Проаналізуйте ситуації, подані у додатку В. Потреба такої роботи з теоретичними моделями велика, оскільки під час виконання набуваються навички у консультативній допомозі членам родини. Подумайте, готових відповідей немає. Лише допитливий, вдумливий аналіз допоможе знайти потрібне розв'язання.

Теми доповідей для обговорення

1. Особливості сімейного консультування, стадії процесу консультування.
2. Теоретичні моделі сімейного консультування.
3. Консультування сім'ї з приводу складностей у взаєминах з дітьми.
4. Консультування сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей.
5. Консультування сім'ї з приводу приниження гідності дитини, з суїцидальними та летальними тенденціями.
6. Консультування сім'ї з приводу психодинамічної неконгруентності особистості.
7. Консультування у ситуації розлучення.
8. Прийомна сім'я: проблеми, діагностика, консультування.

Теми для написання рефератів

1. Консультування подружньої пари.
2. Сімейний консультант: особистість та діяльність.
3. Зміст і форми психологічного супроводу при розлученнях.
4. Психотерапія дітей в ситуації розлучення.
5. Методи роботи з соціальною «сіткою».
6. Консультування сімейної пари у конфліктних та кризових ситуаціях.
7. Консультування при важкій хворобі та втраті коханої людини в сім'ї.
8. Методи покращення психологічного клімату в сім'ї.
9. Консультування в ситуаціях небажаної або патологічної вагітності.
10. Консультування сім'ї з дитиною-інвалідом.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ

Психологічні особливості подружжя

Методика діагностики темпераменту Я.Стреляу

Мета: вивчення трьох основних характеристик нервової діяльності: рівня процесів збудження, рівня процесів гальмування, рівня рухливості нервових процесів. Розроблений польським психологом Яном Стреляу в 1982 р. на основі диференціально-психофізіологічної теорії Павлова – Теплової.

Тест складається з трьох шкал, які реалізовані в вигляді 134 питань [5, С.22]. Кожне запитання відведене автором тексту до однієї із трьох шкал: 45 запитань – до першої шкали, 44 – до другої, 45 – до третьої шкали. Більшість запитань по кожній зі шкал являються «прямими» - на користь високого балу по шкалі говорить відповідь «так», але є і «зворотні запитання».

Оцінка кожної властивості (сили процесів збудження і гальмування), а також їх рухливості, проводиться шляхом підсумовування балів, отриманих у відповідях на питання. Якщо відповідь досліджуваного співпадає з ключем, то він оцінюється в 2 бали, якщо не співпадає, то досліджуваний одержує нульову оцінку. Відповідь “не знаю” оцінюється в 1 бал. Досліджуються основні показники:

1. Сила процесів збудження.
2. Сила процесів гальмування.
3. Рухливість нервових процесів.

Морфологічний тест життєвих цінностей

(В.Ф. Сопов, Л.В. Карпушина)

Мета: визначення мотиваційно-ціннісної структури особистості. Головним конструктом МТЖЦ є термінальні цінності. Опитувальник спрямований на вивчення індивідуальної системи цінностей людини з метою кращого розуміння значення її дії або вчинку [8, С.154].

Перелік життєвих цінностей включає:

1. Розвиток себе. Тобто пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей та інших особистісних характеристик.
2. Духовне задоволення, тобто керівництво морально-етичними принципами, переважання духовних потреб над матеріальними.
3. Креативність, тобто реалізація своїх творчих можливостей, прагнення змінювати навколишню дійсність.
4. Активні соціальні контакти, тобто встановлення сприятливих відносин в різних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособових зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі.
5. Власний престиж, тобто завоювання свого визнання в суспільстві шляхом проходження певним соціальним вимогам.
6. Високе матеріальне положення, тобто звернення до чинників матеріального благополуччя як головному значенню існування.
7. Досягнення, тобто постановка і рішення певних життєвих задач як головних життєвих чинників.
8. Збереження власної індивідуальності, тобто переважання власних думок, поглядів, переконань над загальноприйнятими, захист своєї неповторності і незалежності.

Умови проведення. Морфологічний тест життєвих цінностей складається з 112 тверджень, кожне з яких необхідно оцінювати по 5-балльній системі. Запропоновані цінності відносяться до різноспрямованих груп: духовно-етичні цінності і егоїстично-

престижні (прагматичні). Це концептуально важливо для визначення спрямованості діяльності особи або групи. До перших відносяться: саморозвиток, духовна задоволеність, креативність і активні соціальні контакти, що відображають етично-ділову спрямованість. Відповідно, до другої підгрупи цінностей відносяться: престиж, досягнення, матеріальне положення, збереження індивідуальності. Вони в свою чергу відображають егоїстично-престижну спрямованість особи.

При усіх низьких значеннях - спрямованість особистості невизначена. При усіх високих балах - спрямованість особистості суперечлива, внутрішньо конфліктна. При високих балах цінностей 1-ї групи спрямованість особистості є гуманістичною, 2-ї групи - прагматичної.

Методика „Ціннісні орієнтації” М. Рокича

Мета: визначення ціннісно-мотиваційної сфери особистості.

Розроблена М. Рокичем методика [5, С.637], заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. М. Рокич розрізняє два класи цінностей:

1. Термінальні - переконання у тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути. Стимульний матеріал представлений набором з 18 цінностей.
2. Інструментальні - переконання у тому, що якийсь образ дій або властивість особи є переважним в будь-якій ситуації. Стимульний матеріал також представлений набором з 18 цінностей.

Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності - цілі і цінності-засоби. При аналізі одержаних ранжированих цінностей, психолог звертає увагу на їх групування в змістовні блоки на різних підставах. Так, наприклад, можна виділити "конкретні" і "абстрактні" цінності, цінності професійної самореалізації особистого життя тощо. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших тощо.

Методика „Соціальний інтелект”

(Дж.Гілфорд, М.Саллівен)

Мета: визначення рівня розвитку соціального інтелекту (розуміння поведінки інших людей).

Методика є стандартизованим психологічним тестом [1, С.149] і включає чотири субтести, три з яких складені на невербальному стимульному матеріалі і один - на вербальному: 1 субтест - "історії з завершенням"; 2 субтест - "групи експресії"; 3 субтест - "вербальна експресія"; 4 субтест - "історії з доповненням".

Субтест 1 "історії з доповненням" складається з 14 малюнків, на яких зображені різні реакції людей на конкретну ситуацію. Після визначення намірів та емоційних почуттів персонажів необхідно вибрати один з трьох малюнків, на яких відображено те, що повинно статися. Цей субтест допомагає виявити, наскільки людина в змозі передбачати наслідки поведінки та знання її нормативних рольових зразків, а також здатність досліджуваного зробити прогноз на основі невербальних реакцій.

Субтест 2 "групи експресії" складається з 15 пар зображень (одне пред'явлення включає три зображення, розміщених ліворуч і чотири - праворуч). Три ліві зображення однотипні, так як вони відображають один і той самий емоційний стан. Один із правих малюнків сумісний з ними, оскільки відображає той самий тип психічного стану, що й ліві малюнки. Після декодування (визначення) психічних станів по групі лівих малюнків необхідно вибрати зображення з правої групи, яке відповідає трьом зображенням зліва. Даний субтест оцінює чутливість до невербальних проявів емоційних станів.

Субтест 3 „вербальна експресія” (розуміння усних висловлювань) складається з 12 пар висловлювань - мовленнєвих ситуацій (зліва - фраза, справа - вказані три групи із двох людей між якими ця фраза могла б прозвучати). Після визначення контексту діалогу необхідно вибрати одну з трьох груп мовленнєвих ситуацій, для яких сказана фраза набуває інший зміст, або ж буде сказана з іншим підтекстом. За допомогою цього субтесту оцінюється чутливість до того, що люди говорять одне одному в певних ситуаціях, рольова пластичність.

Субтест 4 „ситуації з доповненням”, складається із 14 пар серій картинок. У першій серії завжди відсутній один малюнок. Він знаходиться серед чотирьох малюнків другої серії картинок. Після аналізу першої серії необхідно вибрати правильний малюнок з другої серії, щоб "комікс" набув змісту і стали зрозумілими почуття та думки персонажів. Цей субтест вважається найбільш інформативним так як оцінює здатність до розпізнання міжособистісних стосунків в динаміці, логіку їх розвитку та допомагає оцінити, наскільки людина зможе використовувати логічні умовисновки для прогнозу поведінки. Кількість правильних відповідей підраховувались за кожним субтестом та за тестом в цілому.

Методика діагностики самооцінки

Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна

Мета: дослідження рівня тривожності в даний момент (реактивна тривожність) і рівня тривожності як стійкої характеристики (особистісна тривожність). Тест може застосовуватися для осіб у віці від 16 років [5, С.59].

Порядок дослідження. Текст методики зачитується експериментатором або пред'являється респонденту список на заздалегідь приготовлених бланках. Текст складається із двох шкал, по 20 тверджень у кожній, роздільно оцінюючу реактивну й особистісну тривожність. Респонденти, відповідаючи на твердження першої частини опитувальника (№ 1-20), вибирають один із чотирьох варіантів відповідей: 1) ні, це не так; 2) мабуть, так; 3) вірно; 4) цілком правильно. Напроти номера твердження записують число, що відповідає обраній відповіді. Для другої частини опитувальника (твердження № 21-40) варіанти відповідей інші: 1) ні, це не так; 2) мабуть, так; 3) вірно; 4) зовсім, вірно.

Інструкція. "Вам буде зачитаний ряд тверджень. Уважно прослухавши кожне з них, виберіть із чотирьох можливих відповідей один, що найбільш підходить, на вашу думку. Напроти номера твердження запишіть число, що відповідає обраній вами відповіді. Для тверджень із 1 по 20 варіанти відповідей такі: 1) ні, це не так; 2) мабуть, так; 3) вірно; 4) цілком правильно.

Після того, як будуть зачитані всі пропозиції першої частини, пропонуються нові варіанти відповідей: "Для наступних

20 тверджень, які будуть вам запропоновані, варіанти відповідей інші: 1) ні, це не так; 2) мабуть, так; 3) вірно; 4) цілком правильно завжди. Ви так само вибираєте той, який найбільше вам підходить і записуєте відповідне йому число".

Методика діагностики міжособистісних відносин

Т. Лірі

Мета: дослідження суб'єктом себе й ідеального "Я", а також вивчення взаємин у малих групах; виявлення переважного типу відношення до людей у самооцінці й взаємо оцінці.

Методика створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком [5, С.408]. Під час дослідження міжособистісних стосунків найчастіше виділяються два фактори: домінування-підпорядкування й дружелюбність-агресивність. Саме ці фактори визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття. Вони названі М.Аргайлом у числі головних компонентів при аналізі стилю міжособистісної поведінки й за змістом можуть бути співвіднесені із двома із трьох головних осей семантичного диференціала Ч.Осгуда: оцінка й сила.

У багаторічному дослідженні, проведеному американськими психологами під керівництвом Б.Бейлза, поведінка члена групи оцінюється за двома змінними, аналіз яких здійснюється в тривимірному просторі, утвореному трьома осями: домінування - підпорядкування, дружелюбність - агресивність, емоційність - аналітичність.

Для подання основних соціальних орієнтацій Т.Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. У цьому колі по горизонтальній і вертикальній осях позначені чотири орієнтації: домінування-підпорядкування, ворожість. У свою чергу ці сектори розділені на вісім - відповідно до більше приватним відносинам. Для ще більш тонкого опису коло ділять на 16 секторів, але частіше використовуються октанти, певним чином орієнтовані щодо двох головних осей.

Схема Т. Лірі заснована на припущенні, що чим ближче виявляються результати випробуваного до центра окружності, тим сильніше взаємозв'язок цих двох змінних. Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінують вертикальна

(домінування-підпорядкування) і горизонтальна (ворожість) осі. Відстань отриманих показників від центра окружності вказує на адаптивність або екстремальність інтерперсональної поведінки.

Опитувальник містить 128 оцінних суджень, із яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих по висхідній інтенсивності. Методика побудована так, що судження, спрямовані на з'ясування якого-небудь типу відносин, розташовані не підряд, а особливим чином: вони групуються по 4 і повторюються через рівну кількість визначень. При обробці підраховується кількість відносин кожного типу.

Т.Лірі пропонував використати методику для оцінки спостережувальної поведінки людей, тобто поведінка в оцінці оточуючих ("з боку"), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального "Я". Відповідно до цих рівнів діагностики змінюється інструкція для відповіді.

Різні напрямки діагностики дозволяють визначити тип особистості, а також зіставляти дані за окремими аспектами. Наприклад, "соціальне Я", "реальне Я", "мої партнери" тощо.

Отримані бали розподіляються за шкалами: авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозрілий, підкорюючий, залежний, дружелюбний, альтруїстичний, утворюючи особистісний профіль.

За спеціальними формулами визначаються показники за основними факторами: домінування й дружелюбність.

Домінування = $(I - V) + 0,7 \times (VIII + II - IV - VI)$

Дружелюбність = $(VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI)$

Якісний аналіз отриманих даних проводиться шляхом порівняння дискограмм, що демонструють розходження між поданнями різних людей. За С.В.Максимовим наведені індекси точності рефлексії, диференційованості сприйняття, ступеню благополучного положення особистості в групі, ступені усвідомлення особистістю думки групи, значимості групи для особистості.

Тест дозволяє вивчати проблему психологічної сумісності й часто використовується в практиці сімейної консультації, групової психотерапії й соціально-психологічного тренінгу.

Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО)

В. Шутца

Мета: діагностика різних аспектів міжособистісних стосунків в діадах і групах, а також вивчення комунікативних особливостей особистості.

Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО) [4] є російськомовною версією широко відомого за кордоном опитувальника FIRO, розробленого американським психологом Шутцем. Автор пропонованої версії А.А.Рукавишников. Опитувальник може з успіхом використовуватися в консультативній і психотерапевтичній роботі. Для проведення експериментального дослідження і виконання даних завдань були використані бесіда і опитувальник міжособистісних стосунків.

Опитувальник складається з шести шкал. Кожна шкала виявляє певну тенденцію:

Ie – тенденція знаходитися в товаристві інших людей;

Iw – бажання, щоб інші виявляли цікавість до індивіда і приймали його в своє суспільство;

Се – тенденція контролювати стосунки з іншими;

Sw – тенденція підкорятися іншим у стосунках;

Ae – тенденція встановлювати близькі стосунки з іншими;

Aw – бажання, щоб інші встановлювали глибокі емоційні стосунки.

Для виконання умов цього опитувальника, необхідно уважно прочитати 54 думки. Варіанти відповідей по всіх думках дані на спеціально запропонованому бланку. .

Характерологічний опитувальник К.Леонгарда

Мета: вивчення типу акцентуацій характеру, тобто певного спрямування характеру.

Акцентуації розглядаються як крайній варіант норми, в чому проявляється їх головна відмінність від психопатій – патологічних розладів особистості. Опитувальник включає 88 запитань, 10 шкал, які

відповідають певним акцентуаціям характеру [5, С.274]. Перша шкала характеризує особистість з високою життєвою активністю, друга шкала показує збуджену акцентуацію. Третя шкала говорить про глибину емоційного життя досліджуваного. Четверта шкала показує схильність до педантизму. П'ята шкала виявляє підвищену тривожність, шоста – схильність до перепаду настрою, сьома шкала говорить про демонстративність поведінки досліджуваного, восьма – про неврівноваженість поведінки, Дев'ята шкала ступінь втомлюваності, десята – силу і вираженість емоційного реагування.

1. Демонстративний тип. Високі оцінки по цій шкалі говорять про підвищену здібність до витіснення, демонстративності поведінки.

2. Педантичний тип. Високі оцінки говорять про ригідність, інертність психічних процесів, про довге переживання травмуючих подій.

3. Застрагаючий тип. Основна риса цього типу – надмірна стійкість афекту з схильністю до формування надцінних ідей.

4. Збудливий тип. Таким людям властива підвищена імпульсна, ослаблення контролю над потягами і думками.

5. Гіпертимний тип. Високі оцінки говорять про постійний підвищений настрій в поєднанні з бажанням діяльності, високою активністю, заповзятливістю.

6. Дистимний тип. Цей тип є протилежним попередньому, характеризується пониженим настроєм, фіксацією на похмурих сторонах життя, ідеомоторною гальмованістю.

7. Тривожно-боязливий тип. Основна риса – схильність до страхів, підвищена боязкість і лякливність, високий рівень тривожності.

8. Циклічний тип. Людям з високими оцінками по цій шкалі відповідає зміна гіпертимних та дистимних фаз у поведінці.

9. Афективно-екзальтований тип. Особам цього типу властивий великий діапазон емоційних станів, вони легко приходять в захват від радісних подій і в повний відчай від сумних.

10. Емотивний тип. Це чутливі і вразливі люди, відрізняються глибиною переживань в області тонких емоцій у духовному житті людини.

Можливо застосування опитувальника як індивідуально, так і в групі. Найкращий варіант застосування опитувальника в групі, але

кожний випробовуваний повинен мати перед собою текст опитувальника і бланк для відповідей.

Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у сфері мотивації і потреб О.Потьомкіної

Мета: виявлення ступеня виразності соціально-психологічних установок.

Діагностуються наступні соціально-психологічні установки. Орієнтація на процес. Звичайно люди більше орієнтовані на процес, менш задумуються над досягненням результату, часто спізнюються зі задачею роботи, їхня процесуальна спрямованість перешкоджає їхній результативності; ними більше рухає інтерес до справи, а для досягнення результату потрібно багато рутинної роботи, негативне відношення до якої вони не можуть перебороти.

Орієнтація на результат. Люди, що орієнтуються на результат, одні із самих надійних. Вони можуть досягати результату у своїй діяльності всупереч суеті, перешкодам, невдачам.

Орієнтація на альтруїзм. Люди, що орієнтуються на альтруїстичні цінності, часто на шкоду собі, заслуговують поваги. Це люди, про яких варто подбати. Альтруїзм найцінніша суспільна мотивація, наявність якої відрізняє зрілу людину. Якщо ж альтруїзм надмірно шкодить, він, хоча й може здаватися нерозумним, але приносить щастя.

Орієнтація на егоїзм. Люди з надмірно вираженим егоїзмом зустрічаються досить рідко. Відома частка “розумного егоїзму” не може нашкодити людині. Скоріше більше шкодить його відсутність, причому це серед людей “інтелігентних професій” зустрічається досить часто.

Орієнтація на працю. Звичайно люди, що орієнтуються на працю, увесь час використовують для того, щоб щось зробити, не шкодуючи вихідних днів, відпустки і т.д. Праця приносить їм більше радостей і задоволення, чим якісь інші заняття.

Орієнтація на гроші. Провідною цінністю для людей із цією орієнтацією є прагнення до збільшення свого добробуту.

Орієнтація на волю. Головна цінність для цих людей це воля. Дуже часто орієнтація на волю сполучається з орієнтацією на працю, рідше це сполучення “волі” і “гроші”.

Орієнтація на владу. Для людей з подібною орієнтацією провідною цінністю є вплив на інші, на суспільство.

У процесі індивідуального консультування доцільно уточнити, зокрема, причини дисгармоничності орієнтації або низьку мотивацію. Ці причини можуть бути тимчасовими й не мати потреби в корекції.

Методика «Діагностика комунікативно-характерологічних особливостей особистості» (Л.І. Уманський, І.А. Френкель, А.Н. Лутошкін, А.С. Чернишов)

Мета: діагностика базових особливостей особистості в процесі міжособистісних стосунків.

Діагностика призначена [7, С.122] для визначення базових особливостей особистості у процесі міжособистісних стосунків, їх діагностика може здійснюватися у формі самооцінки, експертних оцінках.

Дана методика містить 5 блоків з різними якостями характеру, а саме: А. Риси характеру, які виражають спрямування особистості; Б. Інтелектуальні риси характеру; В. Вольові риси характеру; Г. Емоційні риси характеру; Д. Риси характеру - ставлення до діяльності. Риси характеру оцінюються по п'ятибальній шкалі. В даній схемі – 5, 4, 3, 2, 1. У графі навпроти відповідної оцінки ставиться, яку дає сам респондент, ставиться хрестик.

5 – риса проявляється постійно, характерно, ярко виражено;

4 – частіше проявляється, ніж не проявляється;

3 – не виражена достатньо конкретно, як правило, не проявляється;

2 – протилежна риса особистості проявляється частіше, ніж дана.

Крім цього, бажано охарактеризувати оцінюючу якість з точки зору не тільки того, у якій мірі володіє цією якістю дана особистість, а також, чи намагається вона цю якість активно «нав'язати» іншим.

Опитувальник «Конструктивні та деструктивні родини»

Мета: визначення типу родини.

Конструктивна сім'я базується на взаємній приязні, стабільності стосунків, міцних зв'язках між її членами, психологічному комфорту кожного, взаємній інформованості. Це не

означає, що в такій родині не буває конфліктів, непорозумінь, цих неминучих супутників тісної міжособистісної взаємодії. Проте вони досить легко розв'язуються, не залишаючи пекучих ран чи неприємних тріщин у сімейному житті, навіть сприяють подальшій стабілізації стосунків і зближенню [6].

Для деструктивної сім'ї характерним є постійне напруження у стосунках. Конфлікти, що виникають (навіть через дрібниці), провокують неадекватні реакції, поглиблюють взаємну відчуженість. Щоб визначити тип вашої сім'ї, біля номеру твердження, яке ви визнаєте вірним, ставте знак «+»; біля номеру твердження, з яким ви не згодні, – знак «-»; біля номеру твердження, до якого ви не визначили свого ставлення, ставте знак «?» (їх може бути не більше трьох).

Отже, починайте. Ви обираєте твердження щодо того члена сім'ї, який завдає вам найбільше клопоту.

1. «Впевнений, що допомогти можуть лише найсуворіші заходи».
2. «Коли дивлюсь на нього, думаю, що доля до мене несправедлива».
3. «Іноді думаю: було б краще, якщо б він десь зник».
4. «Я ніколи не знаю, що в нього на думці»
5. «Що ми з ним не робили, він стає все гірший».
6. «Люди вважають мене винною у тому, що з ним відбувається».
7. «Ніхто не хоче допомогти мені».
8. «Нерідко він зникає, і я не знаю, що з ним».
9. «Він не зважає на мене».
10. «Буває, що мені неприємно мати з ним справу».
11. «Він ставиться до мене вороже».
12. «Я ніколи не знаю, що він вступить».
13. «До нього неможливо знайти підхід».
14. «Через нього у мене зіпсовано стосунки з багатьма людьми».
15. «Якби його не було, моє життя було б щасливішим і цікавішим».
16. «Він усе приховує від мене».
17. «Якщо навіть він твердо вирішить стати кращим, я знаю: він залишиться таким, як був».

18. «Мені соромно, коли говорять про нього».

19. «Його виправлення (одужання) дуже мало залежить від мене».

20. «Він постійно обдурює мене».

Опрацюючи результати самотестування, виконайте такі дії:

1. Визначте кількість тверджень зі знаком «+» окремо для кожної з чотирьох груп:

I група – твердження 1, 5, 9, 13, 17;

II група – твердження 2, 6, 10, 14, 18;

III група – твердження 3, 7, 11, 15, 19;

IV група – твердження 4, 8, 12, 16, 20.

2. Визначте кількість тверджень, позначених знаком «?» для кожної групи.

3. За кожний знак «+» нарахуйте по 2 бали, за знак «?» – 1 бал, за знак «-» записуйте 0.

4. Підрахуйте суму балів, набрану по кожній групі, і звірте їх з таблицею.

Якщо набрана вами кількість балів перебуває в інтервалі даних у таблиці сумарних показників, то це означає, що вашій родині притаманні доцентрові (згуртовуючи) і відцентрові (роз'єднуючи) тенденції.

Ознака	Показники, характерні для сімей	
	конструктивних	деструктивних
I Вплив	2	5
II Фрустрація	2	4
III Відчуження	0	3
IV Інформація	1	5
Разом	до 5	понад 12

Ознаки конструктивного типу сім'ї.

I. Вплив. Ви розумієте, що відвертим примусом не вдається змінити стосунки на краще, тому шукаєте різні підходи, гнучко варіюєте засоби впливу. Зазнавши невдачі, ви не втрачаєте оптимізму і знову звертаєтесь до пошуку нових можливостей поліпшити стосунки, змінити ситуацію.

II. Фрустрація (безвихідність). Вам пощастило уникнути такого стану, коли втрачається ясність оцінки ситуації і блокується активність у пошуках виходу. У важкі моменти ви не піддаєтесь спокусі пожаліти себе, а приступаєте до активних, рішучих дій.

III. Відчуження. Хоч би які між вами були непорозуміння і конфлікти, ви не втрачаєте інтересу до особистості, зберігається головне – внутрішня єдність, спорідненість, співпереживання, співпричетність кожного до долі іншого, відповідальність за нього. Усе це є надійною основою ваших стосунків, гарантією позитивних змін у майбутньому.

IV. Інформація. Ваші рішення ґрунтуються на чітких уявленнях про причини вчинків і поведінки того чи іншого члена родини. Тому ви частіше досягаєте поставленої мети, бо точно спрямуєте свій вплив.

Ознаки деструктивного типу сім'ї.

I. Вплив. Ви маєте схильність до максималізму і впевнені, що тільки крайні заходи можуть змінити чи врятувати становище. Тому пошук таких заходів ви ведете лише по вертикалі: посилити вплив, примусити. А коли не досягаєте бажаного ефекту, то пояснюєте свої невдачі вадами, недоліками іншого. Але твердий, суворий, прямолінійний підхід, без пошуку, аналізу, розмірковування, не сприяє розв'язанню конфліктної ситуації. Спробуйте змінити напрям вашої взаємодії з дитиною: від недовіри – до повного довір'я, від заборон – до врахування запитів. Пам'ятайте, що лише досить чітка, послідовна стратегія може принести позитивні наслідки. І якщо з перших кроків вас спіткає невдача, не впадайте у відчай. Врешті-решт попередня стратегія вже завела у глухий кут, тож втрачати нічого, потрібно шукати вихід.

II. Фрустрація. Вам дуже важко. Ваші взаємини із «супротивником» зайшли так далеко, що ви думаєте не про нього, а про свою гірку долю. Ваша енергія в основному звернена досередини, до постійного переліку власних жертв і зусиль, які виявились марними. Це усвідомлення вичерпаності ваших можливостей, неподоланості бар'єрів, що вас роз'єднують, передує вашим учинкам, заздалегідь блокує їх.

III. Відчуження. Зверніть увагу: оптимальна «планка» цього показника значно вища від інших, тобто це найчутливіший індикатор сімейних стосунків. Високий бал – найперший показник сімейних

негарздів. І якщо ви набрали високий бал, то вам слід замислитися: що ж трапилося? Може, ваше рішення відсторонитися, скинути з себе тягар відповідальності викликано втому, недавніми кривдами, а тому передчасне? Дуже важливо визначити, наскільки далеко зайшов процес відчуження, і зупинити його.

IV. Інформація. По суті ви дієте в умовах повної невизначеності, наосліп, сподіваючись на випадковий успіх. Не дивно, що ваші дії часто не дають бажаного результату. Щоб змінити всю ситуацію, вам у край необхідно збільшити рівень своєї обізнаності. Однак не впадайте і в іншу крайність, починаючи «витагувати» відомості з вашого опонента, стежити за ним чи збирати про нього компрометуючу інформацію. Цим ви лише посилите протистояння, переведете неприязнь у відверту ворожнечу. Зверніться до психологічної літератури, вона дасть вам знання про закономірності розвитку, основні причини, які викликають ті чи інші конфлікти, напруженість у стосунках людей різного віку. До речі, саме через цей компонент можна оптимізувати й інші аспекти стосунків, оскільки він гнучкіший та емоційно нейтральний (а отже, менше схиляє до побудови психологічного захисту). Звільніться від звички діяти імпульсивно, залежно від настрою, від упевненості у власній непогрішності й безпомилковості, від невіри в силу знань, зокрема психологічних. І тоді безвихідь у взаєминах цілком може виявитись лише тимчасовою перешкодою, яку можна подолати.

Подружні конфлікти та задоволеність шлюбом

Методика «нормативний опір» Е.Г.Ейдемільера та В.В.Юстицького

Мета: виявлення нормативного опору з використанням карток з твердженнями для сортування. Зміст карток [8, С.537]:

1. Жінка вийшла заміж за некоханого з почуття провини.
2. Жінка в цій сім'ї вийшла заміж за некоханого, щоб він дав їй все: забезпеченість, знайомства, цікавий досуг.
3. Жінка вийшла заміж за теперешнього чоловіка, тому що була вагітна.
4. Жінка нехтує чоловіка і не приховує цього.
5. Намагається збудити ревності чоловіка до себе.

6. Їй подобається знущатися й принижувати чоловіка.
7. Чоловік б'є її.
8. Чоловік влаштовує принизливі «перевірки» її подружньої вірності.
9. Відчуває відразу до чоловіка, але заради спокою приховує це.
10. Чоловік не рахується з нею й примушує її робити все так, як він хоче.
11. Її чоловік працює нічним охоронцем або дворником.
12. Дуже боїться чоловіка.
13. Дуже ревнує чоловіка.
14. Примирюється з тим, що чоловік їй зраджує.
15. Не кохає свою дитину.
16. Виконує будь-які примхи дитини.
17. Прагне закінчити життя самогубством.
18. Коли її бажання не виконують, влаштовує істерики.
19. Бреше чоловіку з його товаришем.
20. Її чоловік був ув'язнений за злочин.
21. Зриває поганий настрій на чоловікові.
22. Зриває поганий настрій на дитині.
23. Діти її не люблять.
24. Соромиться з чоловіком з'являтися на людях.
25. Ревнує свого сина до чівчат
26. Знущається над своєю дитиною.
27. Покірно витримує зради чоловіка.
28. Ненавидить матір чоловіка, хоча та до неї добре ставиться.
29. Робить все, щоб чоловік був слухняним.
30. Відкрито говорить чоловіку, що він сексуальний невдаха.
31. Незадоволена своїм одруженням.
32. Любить чоловіка без взаємності.
33. Жодного питання не може вирішити без сварки.

Примітка.

1. Нормативний опір констатується, коли ліворуч у групі карток опинилося 12 і більше карток.
2. Нормативний контраст констатується, якщо часне від поділення число каток ліворуч на число карток праворуч дорівнює більш ніж 0,8.

$G_i = 0,65$; $p = 0,01$; p_0 (за першим показником) = $0,62$; $p = 0,01$; $n = 45$.

Методика «Типовий сімейний стан» Е.Г.Ейдемільера, В.В.Юстицького

Мета: виявлення типового сімейного стану в родині [8, С.538].

1. Психолог: «Подумки поверніться до себе додому! Пригадайте почуття, з яким Ви відкриваєте двері вдома! Пригадайте почуття, з якими пригадуєте домашні справи на роботі! Як Ви себе відчуваєте у вихідні дні й вечорами? Взагалі, пригадайте усе ваше сімейне життя! Яким ви себе відчуваєте найчастіше? Відмітьте на шкалах!»

Психолог видає бланк для відповідей.

Клієнт відмічає.

2. Психолог (звертає увагу на якість, найбільш вираженого на шкалах); «Ви відмітили, що відчуваєте себе в сім'ї дуже...(називає відповідну якість). Це скоріше приємне або неприємне почуття? Прошу Вас пригадати декілька випадків з Вашого сімейного життя, коли Ви відчували себе дуже...(називає такий самий стан...)!»

3. Клієнт розповідає.

Психолог : «Спробуйте ще раз оцінити свій стан вдома на цих же шкалах! Все залишиться по-старому чи щось зміниться?».

Зазвичай клієнт змінює свою оцінку за деякими шкалами, якщо при цьому на перший план висувається інший стан, то вся процедура повторюється знову від п.2.

Бланк, що пропонується до методики «Типовий стан»

Задоволеним	0	_____	7	Незадоволений	З
Спокійним	0	_____	7	Схвильованим	Т
Напруженим	0	_____	7	Розслабленим	Н
Радісним	0	_____	7	Засмученим	З
Потрібним	0	_____	7	Зайвим	Т
Відпочившим	0	_____	7	Втомленим	Н
Здоровим	0	_____	7	Хворим	З
Сміливим	0	_____	7	Сором'язливим (боязливим)	Т
Безтурботливим	0	_____	7	Стурбованим	Н
Поганим	0	_____	7	Гарним	З
Спритним	0	_____	7	Незграбним	Т
Вільним	0	_____	7	Зайнятим	Н

ПБ _____

Т- ____; З - ____; Н - ____

Обробка. Бали за шкалами, що позначені однаковим індексам, сумуються, стан констатується, якщо сума оцінок за 3 шкалами перевищує або дорівнює за 3) загальна незадоволеність - 26 балів; за Н (нервово-психічне напруження) – 27 балів; по Т (сімейна тривожність) – 26 балів.

Опитувальник „Спілкування в сім’ї” (Ю.Є.Альошина)

Мета: виявлення довірливого спілкування у подружній парі, схожість у поглядах, спільність у символах, взаєморозуміння подружжя, легкість і психотерапевтичність спілкування.

Опитувальник складається із 6 шкал і містить 48 запитань, які характеризують міжособистісне спілкування подружжя [2, С.374].

1. Шкала психотерапевтичності спілкування.
2. Шкала легкості спілкування.
3. Довірливість спілкування.
4. Взаєморозуміння.
5. Схожість у поглядах подружжя
6. Загальні символи сім’ї.

Методика «Розподіл ролей у сім’ї»

Мета: визначення міри реалізації чоловіком і дружиною конкретних ролей: відповідальний – за матеріальне забезпечення сім’ї, господаря (господині) у будинку, відповідального за виховання дітей; організатора сімейної субкультури, розваг; сексуального партнера; психотерапевта [2, С. 384].

Основні шкали методики:

1. Виховання дітей.
2. Емоційний клімат у сім’ї.
3. Матеріальне забезпечення в сім’ї.
4. Організація відпочинку в сім’ї.
5. Роль „господаря”, „господарки”.
6. Сексуальний партнер

7. Організація сімейної субкультури.

Найбільш повна інформація може бути отримана, якщо в опитуванні беруть участь обоє подружжя. Неузгодженість позицій подружжя під час оцінки розподілу ролей у сім'ї може вказувати на конфлікти у стосунках.

Методика «Шкала сімейного оточення» (С.Ю.Купріянов, 1985)

Мета: оцінка соціального клімату в сім'ях усіх типів.

Методика містить 10 шкал, кожна із яких включає 9 пунктів, які мають відношення до характеристики сімейного оточення. Основні шкали методики [2, С.427]:

1. Взаємостосунки між членами сім'ї (показники взаємостосунків).
2. Напрямки особистісного росту, яким в сім'ї надається особливе значення (показники особистісного росту).
3. Основна організаційна структура сім'ї (показники, що керують сімейною системою).

Після обробки даних може бути виявлений показник показник несумісності сім'ї, який характеризує вираженість дисонансу у сприйнятті сімейного клімату членами сім'ї.

Методика «Шкала сімейної адаптації та згуртованості»

Мета: оцінка ефективності процесів, які відбуваються у сімейній системі для визначення шляхів психотерапевтичного втручання.

Методика розроблена для оцінки двох основних параметрів у «круговій моделі» функціонування сім'ї [2, С.434].

Основні шкали методики:

1. Сімейна згуртованість – міра емоційного зв'язку між членами сім'ї. У разі максимальної вираженості цього зв'язку, вони емоційно взаємозалежні. У разі мінімальної – автономні і віддалені один від одного.

2. Сімейна адаптація – характеризує, наскільки гнучка чи ригідна сімейна система, наскільки готова пристосовуватися, змінюватися при впливі різного роду стресорів.

Для діагностики адаптації використовуються наступні параметри: «лідерство», «контроль», «дисципліна», «правила», «ролі» у сім'ї.

Методика діагностики подружніх взаємин

(В.П.Левкович, О.Е.Зуськова)

Мета: оцінка відповідності типу подружніх стосунків роєвим очікуванням.

Основні шкали методики [8, С.551]:

1. Сімейні ролі.
2. Потреба у спілкуванні.
3. Пізнавальні потреби.
4. Матеріальні потреби.
5. Потреби у захисті «Я-концепції».
6. Культура спілкування.
7. Взаємна інформованість.
8. Рівень моральної мотивації.
9. Проведення вільного часу.
10. Частота конфліктів і способи їх вирішення.
11. Суб'єктивна задоволеність кожного із подружжя своїм шлюбом.

Процес розвитку подружніх стосунків й усвідомлення партнерами характеру цих стосунків незавжди здійснюється одночасно. Авторами методики були виділені три групи сімей: стабільні – які успішно доають конфлікт; проблемні – які слабо долають конфлікт при наявності позитивної сімейної мотивації; нестабільні – які не долають конфлікт при наявності негативної сімейної мотивації.

Тест-опитувальник задоволеності шлюбом

(В.В. Столін, Т.Л. Романова, Г.П. Бутенко)

Мета: еспрес-діагностика міри задоволеності - незадоволеності шлюбом.

Опитувальник є одновимірною шкалою [8, С.288], що складається з 24 тверджень, що відносяться до різних сфер: сприйняття себе і партнера, думки, оцінки, установки тощо. Кожному твердженню відповідають три варіанти відповіді: а) вірно, б) важко сказати, в) невірно. Обробка результатів: якщо обраний варіант відповіді (а, б або в) співпадає з приведеними в ключі, то нараховується 2 бали; якщо проміжний (б) — то 1 бал; за відповідь, не співпадаючу з приведеними, — 0 балів. Далі підраховується сумарний бал по всіх відповідях.

Як стандартизована методика, «ОУБ» має норми:

- 0-16 балів - абсолютно несприятливий шлюб;
- 17-22 бали - неблагополучний шлюб;
- 23-26 балів - швидше неблагополучний шлюб;
- 27-28 балів - перехідна форма шлюб;
- 29-32 бали - швидше благополучний шлюб;
- 33-38 балів - благополучний шлюб;
- 39-48 балів - абсолютно благополучний шлюб.

Методика призначена для експрес-діагностики міри задоволеності – незадоволеності, а також узгодження - неузгодження задоволеності шлюбом у конкретній подружній парі.

Визначення узгодженості сімейних цінностей і рольових установок у подружній парі (А.Н.Волкова)

Мета: відпрацювання комплексної програми практичної роботи з подружньою парою.

Методика дозволяє визначити [4, С.486]:

1. Уявлення подружжя про значущість в сімейному житті сексуальних відносин, особової спільності чоловіка і дружини, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного з подружжя, господарсько-побутового обслуговування, моральної і емоційної підтримки, зовнішньої привабливості партнерів. Ці показники, відображаючи основні функції сім'ї, складають шкалу сімейних цінностей (ШСЦ).
2. Уявлення подружжя про бажаний розподіл ролей між чоловіком і дружиною при реалізації сімейних функцій, об'єднані шкалою рольових очікувань і домагань (ШРОД).

Методика «Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях» (Ю.Є.Альошина, Л.Я.Гозман, О.М.Дубровська)

Мета: визначити характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях.

Обладнання: бланковий тест, що містить 32 ситуації подружньої взаємодії, які носять конфліктний характер, шкала різних реакцій на певну ситуацію, в яку закладені дві ознаки: активність і пасивність реакції і згода чи незгода з партнером (стороною в конфлікті) [2, С.419].

Хід роботи: методика проводиться індивідуально або у групі. Подружжя проходить методику незалежно один від одного. Експериментатор повідомляє респондентам інструкцію. Потім експериментатор нагадує, що всі повинні виконувати роботу самостійно і пропонує почати роботу. Орієнтовний час виконання 40-50 хвилин.

Автори виділили 8 сфер сімейного життя, які найчастіше виступають причиною міжособистісних конфліктів подружжя:

- 1) проблеми взаємин з родичами і друзями
- 2) питання, пов'язані з вихованням дітей
- 3) прояв подружжям прагнення до автономії
- 4) ситуації порушення рольових очікувань
- 5) ситуації неузгодженості норм поведінки
- 6) прояв домінування подружжям
- 7) прояв ревнощів подружжям
- 8) невідповідність поглядів по відношенню до грошей.

Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні В.В. Бойко

Мета: діагностика домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні.

Обладнання: бланк опитувальника В.В.Бойко, аркуш для відповіді [5, С.281].

Миролобність — психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, в якій ведучу роль відіграють інтелект і характер.

Інтелект нейтралізує енергію емоцій у тих випадках, коли виникає загроза для Я особи. Миролобність припускає партнерство і співпрацю, уміння йти на компроміси, робити поступки і бути податливим, готовність жертвувати деякими своїми інтересами в ім'я головного — збереження гідності. У ряді випадків миролобність означає пристосування, прагнення поступатися натиску партнера, не загострювати відношення і не вплутуватися в конфлікти, щоб не піддавати випробуванням своє Я.

Одного інтелекту, проте, часто не достатньо, щоб миролобність стала домінуючою стратегією захисту. Важливо ще мати відповідний характер — м'який, урівноважений, комунікабельний. Інтелект в ансамблі з «добрим характером» створюють психогенну передумову для миролобності. Зрозуміло, буває і так, що людина з таким собі характером також вимушена показувати миролобність. Швидше за все його «обломило життя», і він зробив мудрий висновок: треба жити в мирі і згоді. В такому випадку його стратегія захисту обумовлена досвідом і обставинами, тобто вона соціогенна. Врешті-решт не так уже важливо, що рухає людиною - природа або досвід, або і то і інше разом, - головне результат: чи виступає миролобність ведучою стратегією психологічного захисту або виявляється лише епізодично, разом з іншими стратегіями.

Не слід вважати, що миролобність — бездоганна стратегія захисту Я, придатна у всіх випадках. Суцільна або солодкувата миролобність — доказ безхребетності і безвілля, втрати відчуття власної гідності, яка якраз і покликана оберігати психологічний захист. Переможець не повинен ставати трофеєм. Краще всього, коли миролобність домінує і поєднується з іншими стратегіями (м'якими їх формами).

Уникнення — психологічна стратегія захисту суб'єктної реальності, заснована на економії інтелектуальних і емоційних ресурсів.

Індивід звично обходить або без бою покидає зони конфліктів і напруги, коли його Я піддається атакам. При цьому він у відкриту не витрачає енергію емоцій і мінімально напружує інтелект. Чому він так робить?

Причини різні. Уникнення носить психогенний характер, якщо воно обумовлено природними особливостями індивіда. У нього слабка

природжена енергія: бідні, ригідні емоції, посередній розум, мінливий темперамент.

Можливий інший варіант: людина володіє від народження могутнім інтелектом, щоб втекти від напружених контактів, не зв'язуватися з тими, хто докучає його Я. Спостереження показують, що одного розуму для домінуючої стратегії уникнення недостатньо. Розумні люди часто активно залучаються до захисту своєї суб'єктивної реальності, і це природно: інтелект покликаний стояти на варті наших потреб, інтересів, цінностей і завоювань. Очевидно, потрібна ще і воля.

Нарешті можливий і такий варіант, коли людина змушує себе обходити гострі кути в спілкуванні і конфліктні ситуації, уміє вчасно сказати собі: не «виникай з своїм Я». Для цього треба володіти міцною нервовою системою, волею і, поза сумнівом, життєвим досвідом за плечима, який в потрібний момент нагадує: не «тягни на себе ковдру», не «плюй проти вітру», не «сідай не в свій тролейбус», «зроби пас убік».

Отже, стратегія миролюбності будується на основі добротного інтелекту і лагідного характеру — вельми високі вимоги до особи. Уникнення ніби простіше, не вимагає особливих розумових і емоційних витрат, але і воно обумовлено підвищеними вимогами до нервової системи і волі. Інша справа агресія - використовувати її як стратегії захисту свого Я простіше простого.

Агресія — психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особи, діюча на основі інстинкту. Інстинкт агресії — один з «великої четвірки» інстинктів, властивих всім тваринам — голод, секс, страх і агресія. Це відразу пояснює той незаперечний факт, що агресія не виходить з репертуару емоційного реагування.

Особистість та інстинкт агресії, виявляються, цілком сумісними, а інтелект виконує при цьому роль «передаточної ланки» — з його допомогою агресія «нагнітається», «розкручується на повну катушку». Інтелект працює у режимі трансформатора, посилюючи агресію за рахунок надавання їй значення.

Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії й сімейної психотерапії

Мета: виявлення прояву індивідуальних якостей особистості у шлюбі.

Запропонована методика [3] є результатом 19-літніх досліджень Н.Пезешкіана в процесі психіатричної, психотерапевтичної й психосоматичної практики в роботі денного стаціонару, а також 12-літньої діяльності як доцента Академії підвищення кваліфікації лікарів Лікарської палати землі Гассен у Бад Наухайме. Вона складається з 4 частин:

1. Опитувальник. Перше інтерв'ю в позитивній психотерапії: заповнюється терапевтом у процесі бесіди з пацієнтом.
2. Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії й сімейної психотерапії (WIPPF): заповнюється самостійно пацієнтом і іншими членами родини.
3. Календар спостережень і зміцнення щиросердечного здоров'я: служить пацієнтові й іншим членам родини для самооцінки в процесі п'ятисходиноквої терапії.
4. Кишеньковий календар лікаря-терапевта - 4 форми відносин лікар - пацієнт: служить для самооцінки й самоспостереження.

Розглядаються такі шкали:

1. Акуратність; 2. Охайність; 3. Пунктуальність у часі; 4. Ввічливість; 5. Чесність - прямота; 6. Старанність - діяльність; 7. Обов'язковість, точність, совісність; 8. Бережливість; 9. Слухняність; 10. Справедливість; 11. Вірність; 12. Терпіння; 13. Час; 14. Контакти; 15. Довіра; 16. Надія; 17. Сексуальність - ніжність; 18. Любов; 19. Віра, релігія, церква; 20. Тіло-відчуття; 21. Діяльність; 22. Контакти; 23. Фантазії - майбутнє; 24. Я-мати, Я-батько; 25. ТИ; 26. МИ; 27. ПРА-МИ.

Дитячо-батьківські взаємини

Методика «Незавершені речення» Сакса і Леві

Мета: вивчення особливостей міжособистісних стосунків членів родини у сім'ї [5, С.117].

Залежність – схильність до стану залежності від чогось, підпорядкуванні від чогось або від когось (може бути ознакою розладу особи). Методика містить 60 незавершених речень, які можуть бути розділені на 15 груп, що характеризують в тій або іншій мірі систему стосунків обстежуваного до сім'ї, до представників своєї або протилежної статі, до сексуальних стосунків, до вищестоящих по службовому положенню і підлеглих. Деякі групи пропозицій мають відношення до випробовуваною людиною страхам і побоюванням, до відчуття усвідомлення власної вини, що є у нього, свідчать про його відношення до минулого і майбутнього, зачіпають взаємини з батьками і друзями, власні життєві цілі.

Для кожної групи пропозицій виводиться характеристика, що визначає дану систему стосунків як позитивну, негативну або байдужу. Така кількісна оцінка полегшує виявлення у обстежуваного дисгармонійної системи стосунків. Але важливіше, звичайно, якісне вивчення додаткових пропозицій.

Шкали: відношення до батька, відношення до себе, нереалізовані можливості, відношення до підлеглих, відношення до майбутнього, відношення до керівників, страхи і побоювання, стосунки до друзів, стосунки до свого минулого, відношення до протилежної статі, сексуальні стосунки, стосунки до сім'ї, стосунки до співробітників.

Методика „Психологічна проникливість” М.І.Сологуба

Мета: діагностика особливостей психологічної проникливості з визначенням структури психологічної проникливості.

В методику [1, С.246] входять методи експрес-діагностики та пов'язані з ними фактори: "оцінка", "сила особистості", "компетентність", "емоційність", "соціальний статус", "іронія та гумор", "творчість". Опитувальник складається із 70 запитань, згрупованих у 8 шкал, за якими оцінюються сім факторів та визначається коефіцієнт психологічної проникливості.

Використання цієї методики дозволяє виявити рівень розвитку психологічної проникливості батьків при взаємодії з дітьми, а також

отримати матеріал для порівняльного аналізу психологічної проникливості з іншими індивідуально-психологічними характеристиками батьків.

Оскільки, психологічна проникливість є цілісна, ієрархічно організована структура, вона включає в себе певні елементи (фактори), які у своїй сукупності спричиняють особливості розвитку даної здатності у батьків.

Методика «Сімейне життя очима матері» (PARI)

Е.Шеффер та Р.Белла, адаптація Т.В.Нещерет

Мета: Вивчення ставлення батьків (особливо матері) до дитини та до різних сторін сімейного життя (сімейної ролі).

У методиці [8, С.659] виділені 23 аспекти-ознаки, які стосуються різних сторін ставлення батьків до дитини і життя у сім'ї. Із них 8 ознак описують ставлення до сімейної ролі і 15 – стосуються батьківсько-дитячих взаємин. Ці 15 ознак розподіляються на 3 групи: I – оптимальний емоційний контакт, II – надлишкова емоційна дистанція з дитиною, III – надлишкова концентрація на дитині.

Тест батьківського ставлення

А.Я.Варга, В.В.Столін

Мета: визначення різних аспектів батьківського ставлення.

Тест-опитувальник батьківського ставлення [2, С.450] є психодіагностичним інструментом для обстеження людей, які звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей та спілкування з ними.

Батьківське ставлення - це система багатоманітних почуттів і вчинків дорослих людей по відношенню до дітей. З психологічної точки зору батьківське ставлення – педагогічна соціальна установка по відношенню до дітей, яка містить раціональний емоційний та поведінковий компоненти. Усі вони оцінюються за допомогою опитувальника, якій містить наступні аспекти батьківського ставлення:

1. Прийняття - відторгнення дитини – виражається у емоційно позитивному або негативному відношенні до дитини.

2. Кооперація – прагнення дорослих до співробітництва з дитиною, прояв з їх сторони щирої зацікавленості та участі у її справах.
3. Симбіоз – прагнення дорослого до злиття з дитиною чи збереження психологічної дистанції.
4. Контроль поведінки дитини.
5. Ставлення до невдач дитини.

Порушення процесу виховання у сім'ї

Е.Г.Ейдемелер

Мета: визначення типів відхилень у вихованні дітей як гіпо- та гіперпротекції, емоційного відторгнення.

Методика [8, С.668] визначає рівень протекції у процесі виховання, міру задоволеності потреб дитини, кількість та якість вимог до дитини у сім'ї, нестійкість стилю виховання, сполучення різних відхилень у вихованні.

При гіперпротекції батьки приділяють дитині вкрай багато часу, сил і уваги, і виховання її стає центральною справою їх життя.

При гіпопротекції дитина або підіток опиняється на периферії уваги батьків, до неї «не доходять руки», батькам не до неї.

Тест «Бабусі та дідусі»

Мета: визначення спрямованості характеру стосунків батьків, дітей та онуків.

Цей тест [6] спрямований на те, щоб правильно побудувати в сім'ї спілкування виконавців ролей «батьки» – «діти» – «онуки».

Ви добре знаєте характер і спосіб життя ваших батьків? Якщо так, то спробуйте уявити, як би вони діяли в кожній конкретній ситуації, що тут пропонуються. Дайте оцінку їх діям, наскільки, на ваш погляд, корисні вони або шкідливі для ваших дітей

(«а» – 10 балів, «б» – 5, «в» – 1).

1. Якщо ваші діти захотіли морозива або цукерок, то бабуся або дідусь задовольнили б бажання:

- а) якщо це перед вживанням їжі, тоді ні; б) так, але зрідка;
- в) майже завжди.

2. Діти розкидають речі, іграшки. Як діятимуть дорослі:

- а) зроблять їм зауваження; б) вимагатимуть негайно їх зібрати; в) самі наведуть порядок.

3. Як діятимуть бабуся або дідусь, якщо онуки вживуть якісь образливі, грубі слова:

- а) заборонять надалі говорити такі слова;
- б) якщо це трапиться ще раз, діти будуть покарані;
- в) не звернуть увагу або перетворять все це на жарт.

4. Як бабуся або дідусь виховують в онуків прагнення до праці: а) власним прикладом; б) вимогливістю;

- в) вони прагнуть звільнити їх від праці.

5. Як вони діють, якщо діти просять їх купити якусь іграшку:

а) обіцяють, але не поспішають з покупкою; б) все залежить від її вартості; в) вони зразу ж задовольняють бажання онуків.

6. Чи вчать бабуся і дідусь своїх онучат відрізнати добре від поганого: а) у будь-якому випадку пояснюють, що добре, а що погано;

б) картають, сваряться; в) вважають, що коли онуки підростуть, то самі у всьому розберуться.

7. Онуки, витираючи порошок, випадково розбивають улюблену бабусину вазочку. Як вона відреагує: а) допоможе зібрати черепки;

б) суворо їм дорікатиме; в) заборонить надалі виконувати цю роботу.

8. Як ставляться дорослі до проявів самостійності онуків:

а) вони заохочують її з малих років; б) їм подобається в них ця якість; в) вони вважають, що онуки ще занадто малі.

9. Онуки повинні у школі допомогти очистити подвір'я. Що у таких випадках говорять їм бабуся або дідусь:

а) рекомендують їм бути старанними; б) взагалі не обговорюють це питання; в) буркотять, що прибирання двору – це недитяча справа.

10. Онуки в чомусь завинили. Як реагують на це дорослі:

- а) докоряють їм за це;

б) за провину позбавляють якихось ласощів або забороняють робити те, що їм подобається; в) стають на бік дітей.

67 – 100 балів. Ваші бабуся і дідусь активно допомагають вам виховувати чемних і добрих дітей. Вони вимогливі, не відступають від своїх принципів. Підтримують самостійність у ваших дітях. Якщо ваші діти почнуть виявляти певну відчуженість у стосунках з бабусяю чи дідусем, докладіть старань, щоб сприяти створенню атмосфери

душевності у вашій родині. Прагніть і ви бути такими ж, як ваші батьки.

33 – 66 балів. Бабуся і дідусь часом потурають онукам. Звичайно, роблять це вони ненавмисне, по доброті своїй. Але якщо ви помічаєте, що вони в цьому перебрали міру, то постарайтеся необразливо, делікатно виправити. Повага, любов і розуміння, що існують між бабусяю, дідусем і онуками, – все це, звичайно, прекрасно. Але погодьтеся, що ці почуття не повинні позначатися на якості виховання.

Менше 32 балів. Своєю надмірною Любов'ю бабуся чи дідусь роблять погану послугу онукам. І якщо раптом трапиться так, що ваші батьки вже не зможуть вам допомагати, то ви опинитеся наодинці із примхливими, розбещеними дітьми, а від цього і ви самі відчуватимете себе нерідко слабкими й безпорадними.

Опитувальник «Чи справляєте ви з таким складним і відповідальним завданням, як формування нової особистості?»

Мета: виявити схильності до характеру виховання дитини.

Інструкція: Уважно прочитайте запропоновані запитання і дайте відповіді [6].

Запитання: «Чи можете ви ...?»

1. ... у будь-який момент залишити свої справи і зайнятися дитиною?
2. ... порадитися з дитиною, незважаючи на її вік?
3. ... зізнатися дитині, що припустилися помилки у ставленні до неї?
4. ... вибачитися перед дитиною, якщо ви не мали слухності?
5. ... оволодіти собою і зберегти спокій, навіть якщо вчинок дитини викликає обурення?
6. ... уявити себе у ролі дитини?
7. ... стати для дитини доброю феєю (добрим чарівником)?
8. ... розповісти дитині такий повчальний випадок із свого дитинства, який покаже вас у невідгядному світлі?
9. ... завжди утримуватися від слів, які можуть образити дитину?
10. ... пообіцяти дитині виконати будь-яке бажання за її гарну поведінку?

11. ... виділити дитині хоча б один день, коли вона зможе робити, що захоче, і не втручатися, якщо навіть вам здаватиметься, що це необхідно?

12. ... не реагувати, якщо ваша дитина вдарила чи штовхнула іншу дитину, а та «дала здачі»?

13. ... вистояти перед дитячими проханнями і слізьми, знаючи, що це примха і забаганка?

14. ... поставити перед дитиною розумне і посильне для неї завдання і не допомагати їй, навіть якщо ви бачите її невірність і невміння?

15. ... подолати бажання віддати дитині все найкраще на шкоду іншим членам сім'ї?

Підрахуйте суму балів: за кожен відповідь «так» ставте 2 бали, за «можу, але не завжди» ставте 1 бал, за «ні» ставте 0 балів.

Залежно від суми набраних балів ви маєте такі характеристики:

21 – 30 балів. Ви прагнете не тільки зрозуміти дитину, але й пізнати її, ставитеся до неї з повагою, дотримуєтесь прогресивних принципів виховання і постійної лінії поведінки. Отже, ви дієте правильно і можете сподіватися на добрі результати.

11 – 20 балів. Турбота про дитину – для вас найважливіше. Ви маєте здібності вихователя, але не завжди дієте послідовно і цілеспрямовано. Іноді ви ставитеся до дитини занадто суворо, іноді – надто поступливо. Ви схильні до компромісів, які послаблюють ефективність виховання. Вам слід замислитися над своїм підходом до виховання, виробити чітку лінію поведінки.

До 11 балів. Справи з вихованням дитини у вас погані. Вам не вистачає знань або бажання (а можливо, того й іншого), щоб допомогти дитині стати особистістю. Радимо подбати про поповнення ваших знань з педагогіки і психології сімейних стосунків, а також звернутися за консультацією до фахівців.

Література

1. *Большая энциклопедия психологических тестов.* – М.: Издательство Эксмо, 2005. – 416с.

2. *Малкина-Пых И.Г.* Семейная терапия. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 992 с.
3. *Пезешкиан Н.* Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт / Пер. с англ. Л.В. Турбицыной, с нем. Т.В. Кулиниченко; под ред. М.Н. Дымшица и Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 1993.
4. *Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии.* Под ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – СПб.: Питер, 2006. – 560 с.
5. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие/Редактор-составитель Д.Я. Райгородский.* – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.
6. *Семиченко В.А., Заслуженюк В.С.* «Психологія та педагогіка сімейного спілкування», 1989. – 197 с.
7. *Фитискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М.* Социально-психологическая диагностика развития личности малых групп. – М., Изд-во Института Психотерапия. – М., Изд-во Института Психотерапии. - 2002. – 490 с.
8. *Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика семьи.* Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2009. – 695 с.

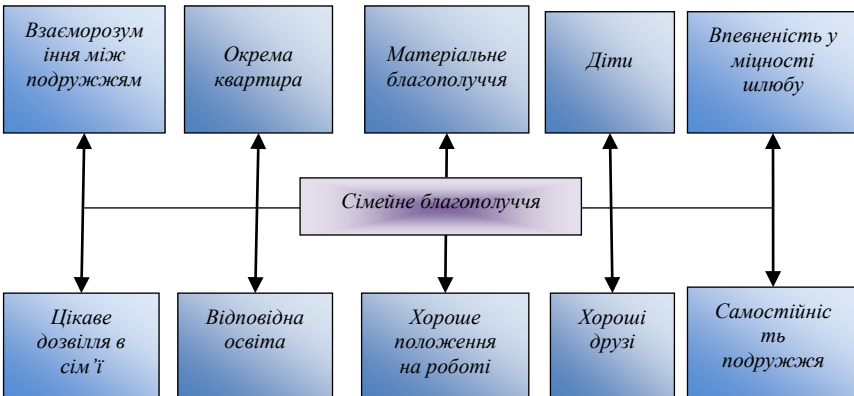
Приклади виконання студентами практичних завдань

План - схема

Фактори та умови сімейного благополуччя

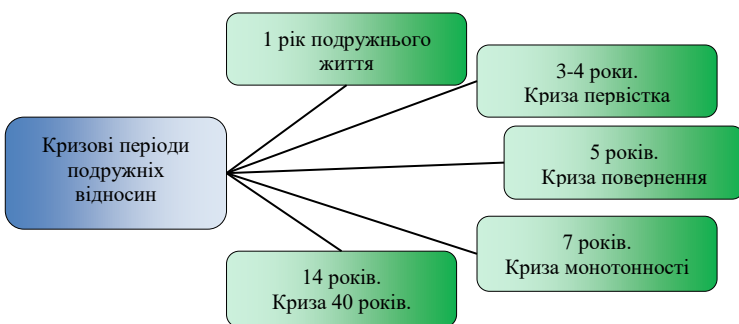
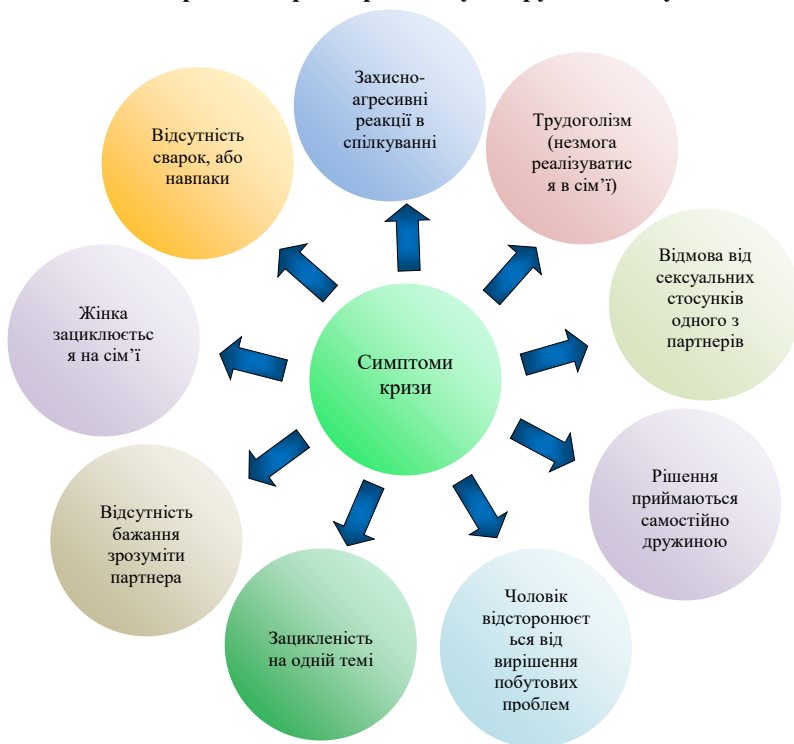
З погляду суспільства благополучна сім'я – це та, в якій створені всі умови для її нормальної життєдіяльності і оптимального виконання її функцій, перш за все, звичайної, виховної та репродуктивної. Такий природний соціальний аспект проблеми сімейного благополуччя, закономірно витікаючий з такого факту, що сім'я – мікросередок суспільства, найважливіший інститут духовного і фізичного відродження її членів. Тому, благополуччя кожної сім'ї – це благополуччя суспільства в цілому.

11 складових сімейного щастя і благополуччя

Головні умови сімейного благополуччя – взаєморозуміння між подружжям, окрема квартира, діти в сім'ї, матеріальне благополуччя, цікава робота у кожного з подружжя. Правда, порядок цих цінностей у чоловіків та жінок децю різні. Практичні чоловіки на перше місце ставлять окрему квартиру і матеріальне благополуччя, після чого слідує взаєморозуміння між подружжям та діти. Жінки, навпаки, більше цінують взаєморозуміння та дітей, а потім вже окрему квартиру, матеріальне благополуччя і цікаву роботу.

Кризові періоди розвитку подружніх стосунків

Типології батьківського ставлення до дитини

Типології Батьківського Відношення до дитини

Відсторонення
не приймає дитину як конкретної особистості, відносини холодні, притиснуті.

Відчуження
холодне відношення, яке без ворожості.

Гіперопік або трифазне відношення

намагання владнової дитини від тифідів та неприємностей.

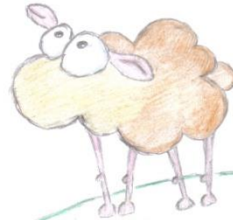
Надформальність
основним засобом виховання є введене заборон та обмежень.

Стійкість

сприйняття дитини як частини соціальної ситуації.

Ідентифікація любові
або формальне відношення

вбиває привабливість дитини болячою камолативу доповідь та в стрімкій дитині до незалежності та самостійності.

Структура мікро-на формування типів батьківського відношення впливають:

1. особливості особистості батьків
2. особистісні та клініко-психологічні особливості дитини як фактор формування батьківського відношення

3. згодом менш фактор формування батьківського відношення сім'я, в якій є дитина
4. особливості сімейної системи, в якій дитина народилася
5. соціокультурні та економічні умови сімейної працездатності батьківського колективу

Типології батьківського ставлення до дитини

Тема: Типології батьківського ставлення до дитини

Опитувальник «Сімейний договір»

Інструкція: Питання опитувальника необхідно обговорювати творчо! Опитувальник – тільки допомога, привід для вас спокійно, глибиною й щиро поговорити на хвилюючі теми сімейного життя.

Якщо питання здаються вам незрозумілими і нецікавими – пропускайте їх (до них можна буде повернутися згодом). Якщо вам в процесі проходження опитувальника закортить поговорити ще про деякі теми вашого життя, а в опитувальнику цього питання немає – не бійтеся, обговорюйте все, що вважаєте для себе важливим.

Ваше завдання – не просто «поставити галочки» («так», «зрозуміло», «домовилися», «проїхали»), а постаратися якнайглибше зануритися в море майбутніх проблем, віднайти болючі моменти. Доводьте до крайності, шукайте проблеми навіть там, де їх поки немає: краще вирішити кілька неіснуючих проблем, аніж зіткнутися потім з однією несподіваною. І пам'ятайте від вас вимагається: конкретність, конкретність та конкретність!

Питання для обговорення

Примітка: всі формулювання питань подаються в чоловічому роді: наприклад замість «потрібний/потрібна», зазначається тільки «потрібний», проходячи опитувальних необхідно за змістом самостійно переформулювати питання.

1. Ступінь взаємної довіри й прийняття один одного. Уявіть, що все ваше життя фіксується за допомогою відеофільму. У ньому знято все, що з вами відбувається або відбувалося, всі ваші почуття й думки, так само і думки один про одного.

– Чи погодитесь ви показати свій фільм чоловіку? Весь?

– Чи хочете подивитися його фільм? Весь?

– Наскільки, ви вважаєте, чоловік і жінка повинні бути відкриті й щирі один з одним? Від чого це залежить?

– Ваші побажання один одному?

2. Портрет коханого. Кожен окремо продовжуйте незакінчені речення: «Я найбільше ціную в тобі ...» (5- 10 пунктів, наприклад: порядність, почуття гумору, здоров'я, надійність, любов до мене)

«Мене часто дратує в тобі ...»

«Я хочу, щоб ти ...»

«Ти найбільше цінуєш у мені ...» (не запитуйте в нього, а пишiть як думаєте, як здається)

«Тебе часто дратує в мені ...», «Ти хочеш, щоб я ...»

«Ти думаєш, що я хочу від тебе ...»

Тепер обміняйтеся папірцями, прочитайте й обговоріть те, що вас зацікавило.

3. Ми та родина.

– Яка родина була у моїх батьків, моє відношення до неї?

– Яку я хочу родину? Що для мене в родині найголовніше?

– Мені потрібний ти, як можливість створити родину або створення родини – спосіб бути разом з тобою? Що для вас важливіше?

– Наскільки мені потрібна родина? Чи багато я збираюся в неї «вкладати» часу й сил? Кому з нас родина важливіша?

– Що я найбільше ціную в тобі? Для чого ти мені потрібний?

– (А тепер спробуйте довести іншому, що йому потрібні саме ви.) Навіщо я тобі потрібний? Чому тобі варто одружуватися зі мною? Крім того, що ми любимо один одного, який у цьому для нас сенс?

– Якщо любов пройде – що ми будемо робити далі?

4. Робота.

– Яке місце у вашому житті займає робота?

– Чи можливо для вас поміняти роботу? Чому? На яку? За яких умов?

– Як ви будете ставитися до сильної зайнятості чоловіка (дружини) на роботі? До його/її захопленості роботою або бажання кар'єрного росту? До небажання?

5. Освіта.

– Наскільки вас влаштовує ваша освіта? Чи збираєтеся продовжити її, де, як? А якщо це ввійде в суперечність із інтересами родини? Яку допомогу чекаєте від чоловіка?

– Наскільки вас влаштовує освіта чоловіка? Чи хочете ви, щоб чоловік продовжив освіту? Яку допомогу, підтримку в цьому ви згодні йому надати?

6. Гроші.

– Ваші заробітки? Ваші заощадження? Ваші перспективи? Допомога з боку родичів?

– Яка зарплата чоловіка буде для дружини недостатньою? Що може дозволити собі дружина, якщо не задоволена зарплатою чоловіка?

– Чи будемо приймати допомогу від батьків? А якщо вони у відповідь надають собі право втручатися в наші справи?

– Як і де зберігати гроші? Свої в кожного, або чоловік віддає гроші дружині, або в кожного на кишенькові витрати (скільки?), а загальні гроші лежать на полиці? Інші варіанти?

– Премії та «ліві» приробітки чоловіка належать чоловіку або належать до спільних грошей?

– Незаплановані покупки: чи можна їх дозволити, які, як реагувати тому, хто незадоволений покупкою, а як – тому, хто її зробив?

7. Квартира та речі.

– У кого будемо жити, на яких умовах? Як до цього віднесуться батьки?

– Прописка? Які перспективи на майбутнє?

– Як ви збираєтеся обставляти квартиру? Ваш стиль спортивний, функціональний, затишний, дорогий, вишуканий, престижний? Ваш вибір: стінка, килими, кольоровий телевізор, відеомагнітофон... або: замість килимів – мат, стінка не чеська, а «шведська», замість телевізора – намети, на стіні – висять велосипеди... А гроші будемо витрачати на книги.

– Через псування яких речей ви можете влаштувати скандал? А що для вас у квартирі небажано? Що ви не будете терпіти?

8. Господарство.

Кухня: - Хто робить покупки: які, хто носить важке, хто чекає в чергах й ін.?

– Хто готує, чи повинний інший допомагати й у чому?

– Хто прибирає зі столу й миє посуд?

– Як будемо реагуємо, коли хтось НЕ: не сховав, не приготував, не помив й ін.?

Прання: - Хто займається пранням, прасує, чи носить у пральню? - Яка, у якій формі й наскільки регулярна допомога необхідна?

Ремонт: - Що очікується від чоловіка? Яка може бути реакція, якщо строки затягуються або якість виконання низька?

– Як ставитися до наукової організації праці в побуті?

9. Порядок та чистота в хаті.

– Що це для вас значить і наскільки це важливо для вас?

– Хто підмітає та миє підлоги, пилососить, витирає пил?

Як регулярно?

– Чи витираємо ноги завжди? Або тільки якщо принесли бруд, хто й коли це витирає?

– Чи прибираємо за собою постіль відразу? Хто? Чи вішаємо за собою плаття, костюм, чи кладемо речі обов'язково на місце?

– Як реагуємо, коли хтось НЕ: не миє, не витирає, не прибирає, не кладе й ін.? А як – у відповідь?

10. Харчування.

– Які побажання, вимоги? Вегетаріанство? Дієти? Голодування? Ласощі? Сервіровка столу? Поведінка за столом?

– Як реагуємо, якщо не смачно й одноманітно? А якщо навпаки? А якщо дружина старається, а чоловік не помічає?

11. Режим дня.

– Ви сова або жайворонок? О котрій годині будете, як правило, вставати й лягати спати? У будні дні, у вихідні? Чи мусить чоловік жити так само? А якщо ви заважатимете один одному?

12. Одяг, зовнішність і догляд за собою.

– Що для вас важливо в зовнішності чоловіка? Що особливо приваблює, що відштовхує?

– Одяг: ставлення до моди, переваги, скільки ви готові витратити, чи узгоджуємо смаки або кожний одягається як заманеться?

– Косметика? Перукарні? Сауни? Недоглянуте волосся, нігті, шкіра чоловіка? Чистота натільної й постільної білизни?

13. Здоров'я.

– Стан вашого здоров'я, спадковість, чим хворієте найчастіше?

– Наскільки ви стежите за своїм здоров'ям? Як ви це робите?

– Як ви себе звичайно поводитье, коли занедужаєте? Що очікуєте від чоловіка?

– Чи будете вранці робити зарядку? Гуляти ввечері?

14. Родичі.

– Які відносини з батьками й родичами зараз, які хотіли б мати?

– Як часто ви збираєтеся їздити у гості до батьків і родичів? Чи обов'язково разом?

– Чи можуть родичі втручатися у ваші стосунки й спосіб життя? Як і хто при необхідності буде їх приборкувати?

– Дружина й мама не ладять, не праві при цьому обидві, але ставлять ультиматум: «Або я, або вона!» – кого вибере чоловік? (аналогічне питання дружині)

15. Діти.

– Скільки ви хочете дітей, хлопчика або дівчинку, коли? Побажання що до імен? Чи будемо хрестити?

– А якщо дітей не буде? А якщо незапланована вагітність?

– Хто буде займатися доглядом за дитиною, на яку допомогу розраховує? Прання пелюшок, магазини, вставати вночі? Як будете реагувати, якщо допомога буде недостатньою?

– Папа – тільки мамин слуга в догляді за дитиною й вихованні або у вас буде не так? Чи має він права на рівний (або вирішальний) голос у вихованні дитини якщо дитиною він займається менше?

– Ваші погляди на принципи виховання та догляду за дітьми? Відношення до нестандартних методів (пологи у воді, досвід Нікітіних, закалювання водою та ін.)? Як будете вирішувати, якщо будуть розбіжності у поглядах?

– Коли віддавати дитину в ясла, дитсадок?

– Світське або релігійне виховання?

16. Духовне життя та цінності.

– Чи багато це значить у вашому житті? Зневага до яких цінностей: речей або людей вас би зачепила? Ваше відношення та думки із приводу:

– Подій в країні та за кордоном?

– Сучасна та класична література, поезія, улюблені автори?

– Театр, балет, кіно, образотворче мистецтво, музика... Що любите, що відкидаєте, чому?

– Релігія, філософія, психологія, парапсихологія, астрологія, йога, НЛО, «прокльони», прикмети й інші спірні речі?

17. Вільний час та захоплення.

– Скільки вільного часу ви маєте? Як, за рахунок чого збираєтеся викроювати час, якщо вистачати його не буде?

– Чим ви захоплюєтеся? Чому? Наскільки серйозно? Чи можуть ваші захоплення йти врозріз із інтересами родини? А що робити в цьому випадку?

– Чи зобов'язаний ваш чоловік розділяти ваші захоплення? А якщо він байдужий до них?

– Як звичайно ви проводите свій вільний час й як розраховуєте його проводити в сімейному житті?

– Ваше відношення до походів у кіно, театр, консерваторію? Бари, паби, ресторани?

– Відношення до туристичних походів? Домування? Телевізору? Комп'ютерних ігор? Читання книг? Занять спортом? «Вболіванні» у спорті?

– Чи любите домашніх тварин? Чи збираєтеся заводити?

18. Друзі.

– Хто ваші друзі зараз, чому, частота й характер контактів?

– В умовах сімейного життя ви плануєте зустрічі із друзями: наскільки часто, де, у якій формі, коли разом із чоловіком, коли окремо?

– Чи можуть друзі залишатися у вас ночувати? Що за друзі? Як часто?

– Якщо в гості приїжджає дівчина, у яку чоловік був закоханий або з якої був у стосунках – ваша реакція? Аналогічно навпаки?

Взагалі ваше відношення до минулих зв'язків і закоханостей?

19. Вірність і зрада.

– Чи може чоловік (на роботі, на відпочинку) перебувати в близьких дружніх відносинах з жінками? Чи може обійняти за талію? Поцілувати в щічку?

– Прижиматися під час танцю? При дружині? Без дружини? А якщо їй розкажуть?

– Ситуація навпаки – ставлення них чоловіка до подібних ситуацій?

– Чи характерні для вас ревності і як ви ставитеся до ревностей своїх та його?

– Що ви вважаєте зрадою? Захоплення – це зрада? А якщо це реакція на вашу холодність або конфлікти в родині?

– Як ви збираєтеся поводитися, якщо ваш чоловік вам зрадив (чи здається зрада вам випадковою)? Аналогічне питання чоловіку.

– Якщо ви захопилися іншим (або іншою) – як будете поводитися? Будете приховувати, брехати, заперечувати? Хотіли б ви, щоб чоловік у цій ситуації був з вами максимально відвертий?

– Якщо чоловік захопився серйозно: що вирішите, що будете робити? Яка розмова може відбутися між вами Ситуація навпаки – питання чоловіку.

20. Секс у нашому житті.

– Яку літературу по сексології ви читали?

– Чи можете ви говорити на цю тему? Як ви ставитеся до статевого життя? Що ви тут очікуєте один від одного?

– Чи принципово для чоловіка, щоб він виявився першим чоловіком для дружини?

– Чи ви гидуєте чогось? Чи вважаєте ви якісь частини тіла або фізіологічні функції брудними, непристойними, які необхідно один від одного приховувати?

– Які проблеми можуть бути у вас і чого ви очікуєте від чоловіка в цих ситуаціях? Якщо статеве життя не буде вас задовольняти, чи вважаєте ви можливим тактовно, але відкрито обговорити це один з одним? Звернутися до фахівця-сексолога?

– Якщо ви вирішите не поспішати з народженням дитини, які засоби запобігання ви будете застосовувати?

– Як ви ставитеся до нестандартних форм сексуальної близькості? Що для вас прийнятно й бажане, а що ні?

– Який режим статевого життя для вас бажаний? Від чого це буде залежати?

21. Свобода особистості та прийняття рішень.

– Чоловік і жінка залишаються вільними людьми, у них може бути окреме особисте життя? У чому їх свобода обмежується, а в чому залишається?

– Які питання вашого життя ви будете вирішувати спільно, які – окремо, одноосібно?

– Що вас дратує один в одному, коли ви сперечаєтесь? Які засоби спілкування в вирішенні спірних питань ви вважаєте забороненими?

– Якщо ви не можете домовитися, кому належить право вирішального голосу? Хто головний у родині? У яких областях, питаннях головна – дружина, у яких – чоловік?

– Чи можуть на вирішення ваших питань впливати родичі? Як? Як ви будете до цього ставитися?

22. Манери поведінки й шкідливі звички.

– Наскільки важливо на людях «поводитися пристойно» і що це для вас значить?

– У вас все буде так «як у людей», чи «у нас буде так, як нам хочеться або зручно»?

– Чи можна співати на вулиці? Бути неохайно одягненим, якщо в гостях друзі? А якщо вдома ви одні?

– Ви курите, п'єте? Коли, скільки? Що будете дозволяти собі, що чоловіку?

– Як будете реагувати, якщо чоловік виявиться п'яним?

– Якщо в чоловіка виявляться шкідливі або неприємні вам звички (гризе нігті, шаркає ногами, не миє руки перед їжею), як будете реагувати? Що очікуєте у відповідь?

23. Наші відносини.

– Чи повинне подружжя між собою бути стриманими або ласкавими? На людях? Наодинці?

– Які знаки уваги один від одного ви вважаєте дуже важливими? Обов'язковими? А які непотрібними?

– Чи любите ви дарувати й отримувати подарунки? Які? Чи можна домовлятися про подарунок або це повинно бути сюрпризом?

– Як поводитися, що робити, якщо в чоловіка поганий настрій?

– Як реагуємо на запізнення? На «забув», «не встиг» й ін.? На обман? На недотримання угоди? Що вважаємо «непорядним», що «зрадою», як реагуємо на це?

– Чи дозволяємо у сварках лягтися? Вживати різкі, брутальні слова та висловлювання? Переходити на особистості? На батьків?

– А якщо «він перший почав»?

– Як будете реагувати на образи? На різкості, бурчання, лайки?

– чи Згодні ви у випадку гострих конфліктів, щоб усе таки залишатися «у рамках», ставити магнітофон і записувати розмову на плівку?

– Якщо важко розмовляти, чи вважаєте ви можливим при розборі конфлікту спілкуватися письмово?

– Хто повинен перший підходити миритися?

24. Наші принципи й гасла.

Ваші думки із приводу наступних принципів і гасел:

«Не верещати!»

«Ми живемо своїм розумом. Усіх слухаємо, але вирішуємо тільки самі».

«Рівноправ'я. Що можна одному, те можна й іншому»

«Не можна» або «обов'язково» - також нарівно».

«Наші відносини й щиросердечний стан подружжя дорожче будь-яких речей і грошей».

«Ми один одного любимо, а не виховуємо».

«Не піклуйся про мене проти моєї волі».

«Не тисни! Всі питання вирішуємо мирно».

«Стосується мене - вирішую я».

«Свої думки й бажання здійснюємо за свій рахунок. Тобі потрібно – ти й роби».

«Будь готів допомогти, але допомоги не вимагай. Ніхто нікому нічого не повинен».

«Лаятися не можна. Не подобається – допоможи або зроби сам».

«Не дутися! У нас поганих немає».

«Не лютуй та не мовчи. Не подобається – підійди й скажи чому. Ти образився – ти винуватий».

«Більше винуватий не той, хто перший почав, а хто першим свідомо продовжив. Протидіяти – можна, бити у відповідь – не можна».

«Винуватий не той, хто бреше, а той кому правду говорити небезпечно»

25. Формальності.

– Коли і як будете справляти весілля? Це буде дорогий спектакль у ресторані з масою родичів або скромна подія, де

будуть найближчі люди? Будете купувати спеціальні вбрання або обійдетеся тим, що є?

– Зміна прізвищ?

– При яких обставинах ви розлучитеся?

– На яких умовах ви розлучитеся? Квартира, дитина, аліменти?

– Чи захочете після розлучення підтримувати людські відносини, зберегти для дитини обох батьків, або забрудните та перекреслите людину?

26. Наостаннє.

– Те, про що ви домовилися, це назавжди? Або, якщо зміняться обставини, ви про щось домовитеся знову?

– Чи хочете ви визначити строк, коли повернетеся до обговорення Договору знову?

– Які почуття у вас виникали під час обговорення питань – до питань та до чоловіка? Що дратувало, тривожило? Що радувало? Чи виникає за щось почуття подяки до чоловіка

Психологічні задачі

Інструкція: Нижче наведено низку задач. Обдумайте та проаналізуйте можливі відповіді. Лише допитливий, вдумливий аналіз допоможе знайти потрібне розв'язання.

Задача 1

Семирічний Данилко з'являється вдома у розірваних шортах, ноги брудні вище кісточок, руки подряпані, коліна зчесані, навіть на щоці брудна см, угав руках тримає поламаний дитячий велосипед.

Мама, поглянувши на Данилка, охає і відправляє його до ванної, але очі її посміхаються. А батько питає:

– Ну що, транспорт на ходу?

– Та ні, – крутить головою Данилко, – конструкція неправильна, впав.

Чоловічою короткою нарадою вирішено переглянути конструкцію у найближчий вихідний.

1. Чи можна на підставі короткого начерку оцінити особливості стосунків у родині, взаємин між батьками і дитиною? Чи є типовим такий спосіб реагування батьків?

2. Чи припускаєте ви можливість подібної ситуації у вашій сім'ї? Яка найвірогідніша ваша реакція на подібну появу сина, доньки?

Задача 2

– Ну чого мене весь час все забороняють? – роздратовано запитує Іринка. – Батько, мати, Володя (старший брат) також опікує, у школі з ранку до вечора мізки лікують, і все їм замало! А я, між іншим, з хлопцями не гуляю, у підозрілій компанії мене ніколи ніхто не бачи, так чому ж всі по сто разів на день мені товчуть: «Цього не можна, того не треба, сюди не лізть, те не чіпай і взагалі – нічого не смій!» А мені через рік паспорт отримувати, розумієте?

– Скажи, Іринка, ти себе вважаєш дорослою?

– Від чого тут подорослішаєш, коли нічого не можна?

1. Чи розділяєте ви обурення підлітка?

2. Яке відчуття викликає у вас коли ви слухаєте її висловлювання: «мізки лікують», «товчуть»? Чому підлітки використовують такі вислови?

3. Чи можна змінити стосунки у цій сім'ї? Яким чином?
4. Що можна порадити батькам дівчини?

Задача 3

Чоловік дарує дружині на 8 березня великий букет квітів.

– Ох, які ж гарні квіти, – саркастично промовляє вона. – тільки 8 березня згадуєш, що в тебе є дружина?

– Пробач, тобі букет не сподобався?

– Я вважаю що ти мене не любиш, ось і віника приніс, для власного заспокоєння, немов обов'язок виконав, а я між іншим жінка.

– Ти не жінка а дурепа.

Чоловік розвертається та йде геть із кімнати.

– Ось і свято мені зіпсував. Я між іншим частіше аніж раз у рік їсти тобі готую.

1. У цьому діалозі з чиею думкою ви погоджуєтесь?

2. Яку виховну мету ставила перед собою дружина? Чого вона фактично домоглася? Чи можна сказати, що обрано ефективний засіб?

Задача 4

...Подруги готувалися до дня народження однокласниці. На святкуванні Марина не з'явилася. Зателефонували. Подруги були розгублені... Коротко пояснили: «Не пускають її. Там мати лютує. І не надзвонуйте, каже, не турбуйте більше. Вона покарана повинна уроками займатися і з дому тиждень виходити не буде». Пізніше Марина пояснила, що її покарали за те що вона прийшла додому на 15 хвилин пізніше зазначеного часу.

1. Чим може бути вмотивована позиція мами Марини? Чи згодні ви з нею?

2. Які можливі ближчі й віддалені перспективи такого виховання?

Задача 5

Діти малюють на тему «Моя родина». Вітя спочатку намалював маму, потім тата, потім себе у парку на каруселі, світить сонечко, плавають човни – гарний, веселий малюнок. Алла свою сім'ю показав так: вона стоїть на стільці і кричить: «Мамо!» А Мишко намалював телевизор, старанно домалював антену і провід, потім себе у кріслі. «А де ж мама і тато?» – запитує вчителька. «Вони на кухні», – відповідає Мишко.

1. Що ви можете на основі цих малюнків сказати про мікроклімат кожної родини?

2. Спробуйте замислитися над тим, який малюнок намалює ваша дитина на тему «Моя родина»? Запропонуйте їй намалювати картинку на цю тему. Потім порівняйте малюнок з вашим прогнозом.

Задача 6

На сімейне свято батьки запросили всю родину: бабусю, дідуся, тітку, дядьків, братів та сестер. Всього було приблизно 10 чоловік. Були цікаві ігри, вікторина, лотерея, грали у пошту, співали, декламували вірші, танцювали. Було гарне свято.

1. Як ви ставитеся до проведення подібних свят у сім'ї? Що б могли запропонувати, якби таке завдання потрібно було вирішувати вам?

2. Чи завжди потрібно організовувати такі свята?

3. Чи відрідзняються ваші домашні свята від цього?

Задача 7

– Мамо, можна я піду в кіно? – Сергій стояв за спиною матері, і вона побачила у дзеркалі його очі. Вони блищали.

– У кіно? А який фільм іде?

– Ну яка різниця?..

– Тобто як це «яка різниця»? Тобі що, треба просто згаяти час? І ти не знаєш, на що його перевести?

– Ну так вже й згаяти... – пробурмотів Сергій.

– Не признаватися ж мамі про все, як є: йому дуже хочеться піти в кіно з Мариною із 7-го «б», все одно, на що, і вона згодна – ось що важливо! – піти з ним!

Матері здалося підозрілим все – і його нерішучість, і голос, і особливо очі. Тут щось не те, а що саме – з'ясовувати зараз ніколи. Зітхнувши, мама сказала: «Запитай у батька».

– ... У кіно? – перепитав батько. – І для чого це? А коли ж ти за уроки сядеш? І потім. Поглянь на себе – який у тебе вигляд? Гудзик ось-ось обірветься, сорочка зім'ята, черевики нечищені...

1. Як ви думаєте, якою була б реакція батьків, якби Сергій розповів про справжню причину свого бажання піти у кіно? Оцініть спільну позицію батьків. Чи можна її назвати неправильно?

2. Оцініть поведінку підлітка. Спробуйте уявити його стан, ставлення до батьків, спрямованість дій зараз? Через декілька днів? Через пару років?

3. Чи можуть бути у дітей таємниці від батьків? За яких умов може бути досягнута повна відвертість? Чи потрібна вона у сім'ї?

Задача 8

Відбувається розмова в учительській з батьками «важкого» учня. Хлопчик часто приходиться до школи з невиконаними уроками, розмовляє грубо, ігнорує шкільну дисципліну. Під час уроків може, наприклад, встати і без дозволу вийти з класу.

Батько його, керівник великого підприємства, відповідає на поради педагога:

– Зрозумійте, у мене відповідальна робота, вона має особливе значення для країни. У мене немає часу займатися сином. Я його відправляю у школу, виховуйте його ви. Це ж ваш обов'язок.

– Коли педагог сказав, що виховувати можна лише спільними зусиллями школи і сім'ї, в тому числі й самого батька, той знову заперечив:

– Я роблю все, що від мене залежить, матеріально забезпечую родину. У сина велика бібліотека, він має прекрасну колекцію платівок...

Батько довго перелічував елементи своєї участі у вихованні, а занепокоєння педагогів вважав перебільшеним.

1. На чий стороні ви у цій ситуації? Чи можна назвати батьківські докази переконливими? Які ще аргументи ви могли б навести: а) з позиції педагога, б) з позиції батьків хлопчика, в) з позиції самого хлопчика?

2. Уявіть собі, як минають спільні вечори у цій родині чи їй подібній? Чи виникло у вас бажання бути членом такої родини?

3. Як ви розумієте співвідношення батьківської любові і відповідальності, громадянського, професійного і сімейного обов'язку? Які аргументи на користь своєї точки зору могли б ви навести?

Задача 10

Оцініть стиль стосунків, особливості виховання та їхні психологічні наслідки в таких сім'ях:

а) – Не прийняли? Так тобі і треба. Балериною закортіло бути – і це з такою фігурою! Шити краще навчися, – з неприхованою радістю й глуфом вичитує доньці мати.

б) – Мати розповідає: «Викликає мене вчителька: – Коли Коля прийшов вчора додому? – О сьомій. – От бачите, а зі школи пішов о

другій. Де він був? – Звідкіля я знаю, де він був? Я ніколи не розпитую. Потрібно буде, сам розкаже. Чи питає він про мої справи, про моє життя?»

в) – Іване Сергійовичу, чому ви не прийшли на батьківські збори? – запитує класний керівник батька одного зі своїх учнів.

– А для чого ходити? Скажіть, що вінкам знову такого накоїв, я йому дома всиплю...

– Але ж навіщо? Ваш син останнім часом добре вчиться, і я хотіла подякувати вам за сина.

1. Чи можна стверджувати, що у подібних сім'ях нормальний розвиток дитини йде всупереч зусиллям батьків?

2. У вашій сім'ї, у вашому житті трапляються аналогічні ситуації?

Задача 11

Дитина залізла на клумбу і зриває квіти. І мама, і тато, і бабуся виявляють зворушливу однодушність: «Квіти зривати не можна» Але послухайте як вони мотивують свою заборону.

– Ах ти ж негіднику, – кричить мама. – зараз же вернись. Навіщо ти замазав свої нові штанці і черевички?

– Що ти робиш? – спалахує гнівом батько. – Ти що, хочеш, щоб мене через тебе оштрафували?

– Для чого ти зриваєш квіти? – з болем у голосі говорить бабуся. – Ти ж робиш їм боляче, псуєш красу, забираєш радість в інших людей. Подивись, яка чудова клумба. А зірвані квіти скоро зів'януть.

1. Що ви особисто сказали б у подібній ситуації?

2. Чиї докази, на ваш погляд, найбільш психологічно вірні?

Задача 12

Син повернувся додому засмучений. Футбольна команда, в якій він уже два роки захищає ворота, з великим рахунком програла суперникам. Мати звернула увагу на розгублений і засмучений вигляд сина:

– Що трапилося? Двійку одержав?

– Якби ж двійку! Програла ми, та й ще як! Соромно в очі хлопцям дивитися.

– Ось так дивина – прогнали! – глузливо сказала мама. – А я думала – двійка.

– Тобі тільки двійки і ввижаються!

– Що, знову грубіяниш?

1. Якою могла б бути реакція матері?
2. Чи можна сказати, що подібні ситуації мало чого варті для виховання?

Задача 13

Дружина-домогосподарка виховує піврічного сина. Чоловік повертається з роботи втомлений. Вона йому на стіл накриває, та запитує:

– Як у тебе день пройшов? А ми сьогодні до туалету довго сходити не могли, животик в нас болів, аж плакали пів дня не могли заспокоїтися, А я дивлюся в його очі і тебе згадую, які дивні в тебе очі, великі та чорняві. Що ти такий засмучений день важкий? Нам теж важко було ми сьогодні щось таке розповідали отак: «ува - ла – да – бла – ва –а – а – ва.» Я так сміялась так сміялась. Ті їж, їж. Ми сьогодні теж погано їли. Відмовлялися від маминої циці. А потім плювалися отак: п-р-р-р. А чом ти такий мовчазний не розказуєш мені нічого?»

1. Уявіть собі зміст діалогу «в деталях»: інтонація матері, її поза, міміка, жести, коли вона звертається до батька і до сина.
2. Якими можуть бути згодом стосунки в родині?
3. Які риси характеру переважно формуватимуться у сина? У чоловіка?

Задача 14

Чоловік заявив вам, що йде на роботу. Випадково ви дізнаєтеся, що замість роботи він пішов сауну з друзями, а повернувшись додому, нічого вам не сказав.

1. Уявіть собі як мінімум 5 причин, які б могли виправдати його похід у сауну.
2. Подумайте, що перешкодило йому розповісти вам про свій вчинок, якщо причина була досить поважна?

Задача 15

Павлик дуже поспішав, щоб встигнути до дня народження матері змайструвати транзистор. Разом з керівником гуртка вони встигли його зробити до потрібного дня. Мати гаряче дякувала синові, з гордістю показувала дарунок сусідам. Батько ж покрутив-повертів його в руках і сказав: «Що ж тут особливого? Дурничка!»

1. Уявіть собі почуття хлопця у цей момент. Як можуть розвиватися його стосунки з батьком далі?

2. Чи можете ви навести ще приклади, коли батьківська критика була для дитини важкою травмою?

Задача 16

...Був у нас у сім'ї час, коли всі чомусь «заходилися» через дрібниці, дратувалися, легко ображались один на одного. А чому, я ніяк не могла зрозуміти, і це було дуже дивним і пригнічувало. Допоміг все з'ясувати син – йому тоді було всього років 10 – 11: «Знаєш, мамо, ти б казала наперед, що мені треба вдома зробити, я все зроблю, але потім ти вже мене не чіпай, бо так завжди не хочеться переривати що-небудь на найцікавішому місці». Мене це прохання насторожило і змусило простежити за собою, за батьком, за всіма. І знаєте, що я виявила? Ми справді не давали одне одному спокою тим, що могли звернутись з проханнями, запитаннями, розмовами до будь-кого, не зважаючи на заняття і справи кожного. Ми ж думали, що це добре, така свобода і невимушеність, а виходила звичайна безцеремонність, нетактовність, смикання» одне одного. Це й дратувало нас все більше й більше. Завдячуємо синові – він допоміг зрозуміти, у чому річ.

1. На якій психологічній дистанції взаємодіють у вашій родині?

2. Виявіть випадки, коли задана одним із членів сім'ї психологічна дистанція була недоречною в конкретній ситуації, неприємною для інших.

Задача 17

Маленький хлопчик їде з батьком у метро. Поїзд відійшов від станції і невдовзі в'їхав у тунель. Хлопчик захвилювався, почав розпитувати батька:

– Тату! Чому стало темно за вікнами? Там що, ніч? А чому вогники?

– Сиди спокійно!

– Тату! А вогники – це зірки? А там ліс і будинки?

– Сиди, тобі кажу!

– Зав'язує синові шапку. Той крутиться.

– Сиди на місці!

– А мені лоскітно. Ти мені сильно затягнув!

– Стій, тобі сказано!

– Шльопанець. Гіркий плач.

1. Які принципи спілкування порушує батько у цьому епізоді?

2. Як би ви повели мову з дитиною у подібних ситуаціях?